

3 1761 04036 3574

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Professor Bisztray

MODERN KÖNYVTÁR

...

TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET

SZILÁGYI GÉZA: KÖNYVEK ÉS EMBEREK

HARASZTI GYULA: ARANY JÁNOS

HARASZTI GYULA: MADÁCH IMRE

OSTWALD: A TUDOMÁNY
KELEN FERENCZ FORDÍTÁSA

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS
NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

BUDAPEST, VII-IK KER.
RÁKÓCZI-ÚT 54. SZÁM

PH

3144

T83

1912

SZILÁGYI GÉZA KÖNYVEK ÉS EMBEREK

— TANULMÁNYOK —

MODERN KÖNYVTÁR
SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

104—105. SZÁM

BUDAPEST

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMD. RÉSZVÉNYTÁRS. KIADÁSA

Költeni annyi, mint ítélőszéket
tartani önmagunk felett.

(IBSEN)

SZILAGYI GÉZA

eddig megjelent művei:

Tristia (Versek)

Holt vizeken (Versek)

Lepel nélkül (Erkölcscrajok)

Neked irtam (Versek)

Májusi fagy (Szinmű. Lenkei Henrikkel. Elő-
adták a Nemzeti Színházban) Modern Könyvtár
51—52. szám

Sajtó alatt:

Versek (A Modern Könyvtár kiadása)

A szerző minden jogot fentart magának, a fordítás
jogát is

A MODERN KÖNYVTÁR SZERKESZTŐSÉGE
VII. KER., RÁKÓCZI-UT 54. (ATHENAEUM)
TELEFON: 64—02

Weininger Ottó Bécsben abban a házban vetett véget allg huszonnégyszázötven éves életének, a hol Beethoven meghalt. Azt hitte, hogy neki, aki *Geschlecht und Charakter* nevű munkájával az emberiség tanító mesterei közé akart emelkedni, ugyanonnan kell nekivágnia a halhatatlanság felé vezető utnak, a honnan az örökkévaló szimfóniák költője indult neki. A fiatal filozófus tévedett, amikor a maga számára már nyitva látta az örökélet paradicsomát. Munkáját ő maga klasszikusnak tarthatta, unokáink már csak a kuriózumok lajstromába fogják tenni. De teljesen érdektelen makulatura nem lesz belőle.

A Strindberg sokfelé közzétett levelében lángelmének kikiáltott fiatalember egész életét egy érzelem tölti be. Éppenséggel nem mondható komplex léleknek. Gyűlölni tudott és gyűlöletének kifejezésére érdekes formákat talált olykor. Nem volt valami válogató gyűlöletének tárgyaiban. Gyűlölte a nőket és a zsidókat, a kik ellen már tömérdek dühös fogcsikorgatás hallatszott. Gyűlölte őket, anélkül, hogy tartott volna a banalitás veszedelmétől. Nem igyekezett esztétának lenni, aki nemcsak gondolatának, hanem érzelmeinek is felsőbbrendű kultúrájára törekszik és lelkét akképpen műveli babráló gonddal, hogy csakis a legválogatottabb érzések teremjenek meg benne. Ez a »recherche pédantesque des sensations rares« idegen volt tőle. Lelke edénye volt a legtriviálisabb gyűlöletnek és a legnagyobb őszinteséggel, minden szépitgetés nélkül világgá kiáltotta egész életének voltaképpen tartalmát tevő érzését.

Weininger váltig tagadja, hogy a gyűlölet adta ke-

zébe epébe mártott tollát. Minduntalan elhárítja magától azt a vádat, hogy ő nőgyűlölő. Schopenhauert is megvédi egyes biográfusainak azzal a nem szemrehányásával, de konstatálásával szemben, hogy a nőkről mindig hangoztatott megvető és elítélő véleménye nem alapos belátás, hanem szilaj gyűlölet szülötte volt. Megvédi pedig azért, mert a gyűlölet okául szolgáló szubjektív momentumokat nem tartja komoly filozófushoz méltónak. A Schopenhauer-biográfusok némelyike ugyanis azt írja, hogy a frankfurti bölcshőgyűlölete egy jelentéktelen epizód nyomán támadt. A gyűlöletet a férfi hiúságán esett nem is túlságos sérelem előzte meg... Schopenhauer Velencében járt. A fiatalember fölcsipett magának egy velencei leánykát. Ugy látszik, nemcsak gyönyörűséget, hanem mélyebb vonzalmat is remélt a lélektelen bábutól. Egy alkalommal karöltve sétált a leánykával. A beszélgetésnek egy témája volt: maga Schopenhauer, az ő személyi kiválóságai, jövődöbeli nagysága. Schopenhauer soha sem tudta elpalástolni, amit minden ember gondol ugyan, de többé-kevésbé el is titkolja: hogy magát tartja a világ középpontjának. A leányka hallgatta Schopenhauer öndicsőítő fejtegetéseit, de lelke mélyében unhatta ezt a balgatatag ifjút, aki nem az oldalán haladó nőnek, hanem a maga istenített személyének tömjénez. Sétaközben egy kanális mellé jutottak. A szórazott leányka, aki csak félfüllel figyelt kísézőjére, hirtelen az elragadtatás hangjait hallatta. Akkor siklott el mellettük egy gondola, amelyben gyönyörű arcú ifju ült: lord Byron volt, aki akkor élte mézesheteit kedvesével, egy olasz grófnővel. A gondola már régen befordult egy másik csatornába, de Schopenhauer leánykája még mindig utána bámult. Aztán pedig megeredt a nyelve és a megcsodált költő dicséretét zengette. Természetesen nem a műveit emlegette, amelyekről sejtelve sem volt, hanem — ami Schopenhauernek sokkal jobban fájt — a haját, a

szemét, a száját: férflui szépségét. Schopenhauer sohasem tudta többé elfeledni, hogy egy nő ennyire meg tudta sérteni az ő hiuságát. Ez a velencei epizód — így mondja néhány biográfusa — taszította arra az utra, melynek egyik stációja az »Über die Weiber« goromba őszinteségű és kedvteléssel káromkodó pamflettje.

Ez bizonyára tulzás. A gyűlöletnek lehetnek olyan okai, melyeknek az érzésekhez semmiféle közük nincsen. Valaki gyűlölhet tisztán logikai okokból is, melyek az ő személyes ügyeivel, egyéni élményeivel nincsenek kimutatható kapcsolatban. De ez oly ritka eset, hogy nagyon bajos elhinni. A tiszta filozófiai forrásokból táplálkozó gyűlölet vértelen és erőtelen. A legkifogástalanabb következtetések, az élet pontos megfigyelése, mások sorsának tanulmányai rávezethetnek engem arra, hogy a nők hitvány, haszontalan teremtetések. Meggyűlölhetem őket, de milyen gyöngye és gerinctelen lesz ez az érzés ahhoz képest, mely akkor támad bennem, amikor az én szívem dobbant meg asszonytól származott keserőség miatt, mikor az én husomat tépik asszonyokozta kinok, mikor az én idegszálaimon táncol végig asszonyi gonoszságtól nemzett gyötrelmem. Ha én voltam a szerelmi tragikomédia neveltségesen szenvedő hőse, ha engemet ért a nővel szemben való elbukás nagy balesete, egészen másképpen gyűlölök, és ha filozófus vagyok, sokkal előbb és melegebb okokkal támogathatom gyűlöletem rendszerét, mint hogyha csupán magamon ki nem próbált a priori tételekből indulok ki.

Schopenhauer gyűlölete és megvetése mögött is joggal keresünk szubjektív élményeket. Weiningeré mögött, bárhogyan szabadkozik e szerinte becstelen vád, szerintünk csak természetes magyarázat ellen, könnyűszerrel meg is találjuk. A fiatal bécsi filozófus megjelenésre és arcra ijesztően förtelmes volt. Aki először találkozott vele, ab-

ban e csufság láttára csakis az antipátia érzése támadhatott. Ferdére nőtt teste, asszimetrikus arca, kancsalító szeme az ifju megjelenését az átlagos férfirutságánál jóval kellemetlenebbé tette. Ezzel a külsővel a nők tetszését lehetetlenség volt kivívnia. Igaz, hogy a nők megnyeréséhez szépségre nincs szükség és a tapasztalás arról tanuskodik, hogy a világtörténelem leghiresebb és legnagyobb sikerü nőhódítói éppenséggel nem az Adoniszok fajtájából kerültek ki. Még az ördögi csufság, a démoni arc is lenyűgözheti a nőket. Csak az utálatot keltő rutság, az idétlenség típusa van teljességgel kizárva a hódítás országából. Weininger teljesen tisztában volt azzal, hogy magáért, csakis a saját személyének belső és külső értékeért sohasem fog kelleni a nőknek. Tisztában volt azzal, hogy számára csakis a prostitúció maradt, a bárkinek pénzéért meghódoló nőiesség. Pedig ő hatalmas nemi étvágygyal állott a nők elé. Neki is, mint a művében sűrűn idézett Schopenhauernak sokat kellett szenvednie aszkéta elméleteinek és erősen érzékies idegelnek örökös küzdelme közepett. Az ő érzékiségét sem tudta teljesen kielégíteni a számára mentsvárnak megmaradt prostitúció, még a legelőkelőbb formájában sem. Mert a legnagyobb érzékiség a szerelmi tragikomédia másik protagonistájának csak oly nagyfoku odaadásában és élvezetében találhat kielégülést, amilyen a prostitúcióban soha sincsen meg. Ez Weininger egyéni tragikuma. Az átlagelméknek és átlagarcoknak nyitva álló körökből ez a kiváló elme és a rutságban kiváló test önként zárta ki magát, mert nem birta el a rosszul vagy egyáltalában nem palástolt antipátiát és utálatot, mely feléje áradt, vagy melyet hajlandó, sőt szinte kénytelen volt feltételezni ott is, ahol az igazi érzelmek elpalástolása olykor tökéletesen sikerült. A prostitúció világában egészen más az élet. Venus Vulgivaga nem kérdez semmit; nem nézi: ki dus, ki szegény?

bölcs, ki bolond? ki erős, ki vézna? ki ép, ki beteg? ki szép, ki csuf? Milliók kacsinanak a szemébe, tapadnak ajkára, borulnak kebelére, bele vesznek ölébe. Ott jutott Weiningernek is nem ugyan szerelem, nem ugyan érzékliségének teljes kielégítése, de utálat és megvetés nélkül adott érzékl mámor. Ebben a világban a maga pénzével éppen úgy hódított, mint akár a legdaliásabb természetű és legszebb arcu lovastiszt. Ez az egyenlőség azonban csak látszólagosan szerzett neki megnyugvást. Mindig érezte, hogy az orfeumok, éjjeli kávéházak és zugkávéházak leányai, kikkel majdnem oly bizalmas barátságot tartott, mint Schopenhauer szellemével, mégis csak szurrogátumát nyújthatták neki annak, ami teljességgel megvásárolhatatlan.

Ez az elégedetlenség — a lélek inségénél sokkal kínosabb, mert el nem altatható: a hus elégedetlensége — megzavarta egész látását. Csupán a prostituált nőt ismerte és ennek képét merész általánosítással átvitte az egész női nemre. Megkülönböztette ugyan a Dirne típusát a Mutter típusától, de ezt a szembeállítást maga tette tárgytalanná, amikor a női nem végső titkát kutatva a Mutter típusában is megtalálja a Dirne elemeit.

Weininger több helyütt arra hivatkozik, hogy a nőkről nem az van a legrosszabb véleménynyel, akinek legkevesebb sikere volt náluk, hanem az, aki a legnagyobb szerencsével folytatta közöttük szexuális hadjáratait. Don Juannak kellett a női nem legnagyobb megvetőjének lennie. Egy másik, vizsgálódásának szempontját igazoló vélekedése pedig az, hogy nincsenek oly férfiak, akik sokat gondolkodtak a nőkről és mégis nagyrabecsülik őket. Csak az nem gyűlöl és nem veti meg a nőt, aki nem tette őket alaposabb és komolyabb gondolkodás tárgyává.

Önigazolásnak ez első pillanatra eléggé tetszetősnek látszik, de a konkrét esetre alkalmazva: nem állhat meg. Weiningernek szerencsétlen fizikuma miatt egyáltalán nem

voltak sikerei a nők körül, tudniillik oly sikerei, melyek az ő könyvének valamennyi okfejtése szerint az egyetlen sikerek a másik nem világában: a sexuális sikerek. Ha tehát a szerelem Napoleonjai, a Don Juanok a legnagyobb megvetői a női nemnek, akkor Quasimodo, az örök kudarcok rut vitéze, a legnagyobb tisztelője. Aki Weininger könyvét olvassa, annak — éppen a szerző felfogásának álláspontjára helyezkedve — azt kell hinnie, hogy diadalmas leigázója volt a női szíveknek, mert hiszen a könyv csupa gyűlölet és megvetés. De ha a könyv mögé odaállítjuk a biografiát is, akkor azonnal látjuk, hogy ebben az esetben a szerzőnek egyáltalán nem volt igaza: a nőt nemcsak Don Juan gyűlölheti és megvetheti, hanem negatív kiegészítője, Quasimodo is. Legalább Weininger esetében kétségtelen, hogy őt csakis az abszolút sikertelenség tehetette nőgyűlölővé.

Érezte ezt Weininger is. Éppen azért mindenképpen rajta volt, hogy folytonosan az olvasó előtt leszögezze tiltakozását az ellen, mintha vizsgálódásainak valamelyes szubjektív alapja és élő háttere volna. Keményen kifakad az ellen a rossz szokás ellen, hogy elméleti vitákban az ellenfél lélektani motivumaira hivatkoznak. Ki is oktatta a maga ellenfeleit arról, hogy egy tárgyilagos vitában mindkét ellenfélnek, aki polémiába bocsátkozik egymással, az igazságnak személyek fölött álló eszméje alá kell rendelniök magukat. A tudományos módon polemizálóknak arra kell törekedniök, hogy eredményt érjenek el függetlenül attól, hogyan és miképpen léteznek ők ketten, mint konkrét életet élő emberek.

Látnivaló, hogy Weininger milyen féltő aggodalommal szabadkozott az ellen, hogy szillogizmusainak megbírlásánál a biografiát is segítségül hívják. Mennyire tartott attól, hogy könyve mögött — szerinte tisztességtelen kíváncsisággal — elővonszolják majd a szerzőt: nem mint

absztrakt lényt, hanem mint dr. Weininger Ottó huszonkét esztendőös bécsi lakóst, akl egyformán sóvárgott a végső okok megismerésére és a női bájának »utálatos közelségből« való szemlélésére; akiben egyformán erős volt a metafizikai és az ultrafizikai szükséglet. Az elsőt ki tudta elégíteni, a másodikat csak jóval tökéletlenebbül. Az elsőnél segítette szelleme, amelylyel uttalan utakon is előre tudott jutni, a másodiknál fizikuma arra kényszerítette, hogy beérje a legjáratabb utakkal is. Pedig itt is a járatlan ösvényekre vágyott, amelyekről kénytelen volt megállapítani, hogy részére örökké járatlanok maradnak. És ennek a konstatálásának negativuma kihatott aztán értékelésére is: az általa járt utak csekélyebb értékét — talán, hogy ilyképpen is könnyebbé tegye magának a kényszerű lemondást — alkalmazta azokra az utakra is, ahová lába sohasem érhetett. Az elérhetetlenért való fájdalom mindjárt megengyhül, ha beleszuggestáljuk magunkba az értéktelenségéről való meggyőződést. Lényegben ezt tette Weininger és csak ott kezdődött rosszhiszemősége, amikor ezt a narkotikumnak, fájdalomcsillapítónak való felfogását mindenkre érvényes tudományos igazságnak próbálta feltüntetni.

Ennek megállapítására pedig minden tiltakozás mellett, mely a szerzőnek művétől való elkülönítését követeli, teljes jogunk van. Nemcsak azért, mert teljesen objektív, minden szubjektivitástól megtisztított állítások nincsenek, hanem azért is, mert a szubjektivitás kutatására maga Weininger hatalmazta fel bírálóit. Ugyanis ő maga is a női nem védelmezőit abból a szempontból vizsgál-gatja és vetkőzteti pőrére, hogy milyen érzésekből származik pártállásuk pátosza és vajjon ez a pátosz tisztességes vagy kétséges érzületben gyökerezik-e? Ily körülmények között nagyon természetes, hogy Weininger a maga vizsgálata módszerének alkalmazását kihívja maga ellen is, és arra kényszeríti bírálóit, hogy a női nem ócsárlójának

pátosza mögött is meglássa az egyéni és mindenekfölött egyéni érzések lüktetését és háborgását. Weininger a nőben a megtestesült sexualitást látja. Nőgyűlölete voltaképen antisexualitás, ennek pátoszáat pedig — erre aztán a biográfia oktat — a ki nem elégitett sexualitásból fakadt gyűlölet harsogtatta.

A gyűlöletnek pedig maga Weininger igen találó jellemzését adta. A gyűlölet sohasem helyezkedhetik a maga tárgyán kívül. Ha egy embert úgy jellemzünk, hogy gyűlöli azt, amiről ítéletet mond, akkor abba a gyanuba keverjük, hogy nem őszinte, tisztátalan és bizonytalan; hogy olyan ember, aki vádjainak hiperbolájával és támadásainak pátoszával akarja pótolni azt, ami vádjainak és támadásainak belső jogosultságából hiányzik. Ez a jellemzés egyuttal értékelés is. Ítéletet mond arról a gyűlöletről, melyet mindenáron le szeretne tagadni, de melynek piros izzása gyakorta áttetszik a szigorú logikával egymáshoz fűzöttnek látszó tételek szövetén.

A tudomány azonban se nem szeret, se nem gyűlöli. A tudomány csak akkor érdemli meg ezt a nevet, ha a »minden mindegy« legcinikusabb álláspontjára helyezkedik. Konstatálnia és következtetnie kell, de a szimpátia vagy antipátia irányában nem szabad ítéleteket megformulálnia. Ez nem tartozik a tudományra, sőt meg is fosztja a szeplőtelen karakterétől. Így hát Weininger könyve, bár részleteibe sok tudás és tudóskodás szorult bele, ki van rekesztve a tudományos művek sorából.

Annál érdekesebb azonban, mint mizogin líra; ilyennek véve az, aminek, mint tudományos munkát értékelve, éppenséggel nem mondhatjuk: őszinte, tiszta és határozott. Tudományos színezetű tanításokból kihangzó emberi sikoltások; nőgyűlölő líra, mély önvallomás, melynek szuggesztív erejü strófái sokáig tovább zengenek mizogin férfiszívekben. De milyen sok másfajta férfiszív is van a világon!...

Egy élet, melynek végét a rendőri riporter írja meg... Közbul néha dolgot adott az irodalmi kritikusnak is, de egy töredéke helyet kért a Törvényszéki Csarnokban, a szenzációt hirdető ritkitott garmond betűket fogyasztva.

A rendőri riporter azt írta meg, hogy: szegény Tamás fázik. Hogyne fáznék, mikor most novemberben, friss őszi szélben egy-ingben futkosott végig München utcáin. A szegény Tamást, amikor még melegebb ruhában járt, dr. Panizza Oszkárnak hívták, szatirikus munkáiról néha sok szó is esett, a német modernség excentrikus, de azért nem értéktelen talentumai között emlegették. Szóval, — ha kevesek előtt is — valaki volt.

Az egy-ingben szaladgálásért nagyon megjárhatta volna. De kiderült, hogy a vakmerő adamita nem szándékosan követte el a közszemérem megsértését, mert oly állapotban volt, amilyent egyes negativ jóakarói már régebben is ráfogtak: kétségtelenül megbolondult. Így hát nem a bíróság elé szőlították, hanem fűtött cellába vitték: a müncheni elmegyógyintézetbe.

Az egy-inges ember visszatért oda, ahol husz esztendővel ezelőtt kurálta azokat a halandókat, akik már akkor is a világos utca során nem restelték volna akár a mezitelenül járást sem. Husz év előtt elmeorvos volt. A gyógyítás mellett néha barátainak mulattatására és odavetődött idegenek rémitésére az örülteket szokta mimelni, saját magán lege artis bemutatva a

tanulságosan szomorú kórtüneteket. Most már nem játszik örülést, mint egykor, pajkosabb kedvű időkben.

Az élet elvette kedvét a játéktól: immár komolyan bolond.

Az ősel Franciaországból Bajorországba menekült hugenották. Száz év óta Kissingenben éldegéltek maguknak. A világnak nem volt mit mondaniok, míg 1853-ban meg nem született Oszkár, aki később lármás beszédességével helyreütötte a hallgatagon élő család minden mulasztását. Panizzaéknál egy tradíció öröklődött nemzedékről-nemzedékre: a vallás. A hitért szenvedtek egykor az ősi hazában, és amiért vérüket és egyéb földi javaikat kellett áldozniok, az szent maradt előttük új hazájukban is, ahol eleinte a száműzetés keserű kenyerét, majd a polgári jólét kalácsát majsolták. Panizza Oszkár szülei bigott muckerek voltak és a protestáns bigottéria — úgy mondják és a tapasztalás sem hazudtolja meg ezt a felfogást — szívósabb és türelmetlenebb a katolikusnál is. Furcsa, de érthető eredmény: a bigottéria iskolája — mint évek múltán kitűnt — a hitetlenség fanatikusává nevelte az ifjút. Gimnáziumba jártatták. Előbb Schweinfurtban, majd Münchenben. A bajor fővárosban nagybátyja nevelte Panizza Oszkárt. A müncheni protestáns paplak falai szintén csak kenetteljes prédikációk unalmas szavait visszhangoztatták és a lélektelenné koptatott formák, melyek vallás néven szerepeltek, nem kevésbé nyomasztó béklyókba szorították az ifjú lelkét, mint néhány év előtt Kissingenben. A nagy sivárságból szomjasan menekült a művészethez és a reákényszerített hit bálványai helyett más bálvány előtt hajtott térdet. Wagner Rikárdot imádta és sóváran elmerült az új szépség élvezetében.

A középiskola robotját lemorzsolván, az orvosi pályát választotta élethivatásának. 1880-ban zsebében or-

vosi diplomával elhagyta a müncheni egyetemet és Párisba ment, hogy végképen kiséptesse agyából mindazt, amit a teológiai szellemű neveltetés törmelékül benne hagyott és amit az orvosi studium természettudományos árja talán egészen ki nem mosott belőle. Egy esztendő leteltével Panizza Oszkár mint jó európai és lélekben teljesen szabad ember tért vissza a bajor fővárosba. Dr. Guddenhez, akit később II. Lajos bajor király áldozatul magával rántott a starhembergi tóba, beállott tanársegédnek a müncheni elmegyógyító intézetbe. Két éven át buvárkodott a meghibbant emberi lélek feneketlen mélységeiben. Csupa diszharmóniát, lelki eltorzulást, görcsös agyműködést kell látnia és megfigyelnie. Amikor kikerült a vad fantasztikumok, vitustáncot járó hóbortok és fenyegetően vigyorgó mániák tanyájából, fantáziája meg van mérgezve és látása tökéletlenné vált. A szem nagyon éles, de csak azokat a részleteket látja meg a világ sokrétű képéből, amelyeknek alakja és színe megfelel az örültek házában két esztendei gonosz szuggesztiótól fojtogatott lélek hajlandóságainak. Meglátja a sötét színeket, a földi szennynek olykor szépséget is mimelő alakulatait, rikitó és a jámbor polgári szemhatárba vadul tolakodó formáit mindenfajta lelki és testi nyavalyának, erkölcsi és anyagi nyomoruságnak.

Ez a különös látás — részleges látóidegsorvadás: a fénnel és a derűvel szemben — féktelen ösztön módjára követelően fellépő közlési kívánsággal párosulva, az állásáról lemondott elmeorvost íróvá avatja. Sokat nem lát, amit minden ember lát, de viszont fölfedez olyasmit, ami a normális szemnek tilos terület és alaktalan köd. Amit pedig lát, azzal szemben nem ismeri a titoktartás kötelességét. Ugy érzi, hogy behalna, ha szemérmetlenül ki nem vallana mindent. A toll, mely addig a csillapító brómkálium adagolását vetette

a recipe papírára, azontul épenséggel nem megnyugtató, hanem fanatikusan lázító és kétségbeejtően lármás könyveket ír.

Verseken kezd: régi német és francia írói hagyomány. 1885: *Düstere Lieder*. Angolországi utjának és londoni szemlélődésének költői referátumát 1887-ben adja ki: *Londoner Lieder*. A verseket fölváltja a próza: *Legendäres und Fabelhaftes* (1889); *Dämmerungsstücke* (1890); *Aus dem Tagebuche eines Hundes* (1892); *Visionen* (1893).

Közben jut alkalom szerény kísérletre, hogy az író visszatérjen eredeti polgári foglalkozásához. 1890-ben elhagyván a külföldön bolyongás kanyargó ösvényeit, Panizza letelepszik Münchenben és állást vállal a közegészségügyi adminisztratív szolgálatban. A kísérlet nem sikerül. Az a toll, mely tulságosan bővérű agyvelő látomásainak körvonalait rajzolgatta, már alkalmatlan volt hivatalos blankettáknak pontos adatokkal való kitöltésére. Az állásról le kellett mondania Panizzának, aki azontul már meg sem próbálkozott azzal, hogy más munkásság után lásson, mint amivel az irodalmi tevékenység jár.

Az 1893-ik esztendő fordulópont. A fantasztikus elbeszélő elhallgat, de annál hangosabban szólal meg a satirikus és a polémikus író. Minden egyes munkájára mindent eláruló jeligéül plakátbetűkkel rá lehetne írni: contra Romam! Minden könyve a pápaság, a katolicizmus és a klerikalizmus ellen epés gunyt sziszeg vagy szenvedélyes átkokat hörög. Az eszeveszett küzdelem egyes stációi: *Die unbefleckte Empfängnis der Pápste* (1893); *Der teutsche Michel und der römische Papst*. *Altes und Neues aus dem Kampfe des Teuschthums gegen römisch-weltliche Überlistung und Bevormundung* (1894). Ez irány ellen új kritikus lép a porodra, a »szent«

államügyész, akinek maga Panizza egy kisebb szatirájában a szentség glóriáját tűzte fejére. Az ügyésznek hamar nyílik alkalmá kemény bírálataira. 1894 őszén megjelent Panizza legérdekesebb és legtöbbet emlegetett munkája: *Das Liebeskonzil. Eine Himmels-Tragödie in fünf Aufzügen*. Németország kiadói közül már nem került akkora bátorság, mely a munkának terjesztését vállalta volna. Panizza tehát odafordult, ahol már előbb a pápák szeplőtelen fogantatásáról írott pamflettjét tárt karok fogadták: az öreg Schabelitz Jakabhoz. A zürichi Verlagsmagazin a szabad Svájcban is feltűnt az írói szabadságnak a legszélsőbb jóindulattal való értelmezésével. Schabelitz, akinek ifju korába még belezugtak a negyvennyolcas évek viharai, öregségében szerető gondadal ölelte magához mindazt, amiben fiatalságot látott és megújodást sejtett. Nyomdáját és üzletét a múlt század elején épült ódon félemeletes ház foglalta magában. Nehány öreg ember tett-vett kényelmes lassúsággal a telezsufolt raktárakban és a kicsiny irodában. De ezekből a legkevésbé sem modern helyiségekből a legfrissebb modernség szelleme indult hódító utra. Minden tulzás nélkül azt lehet mondani, hogy ami forradalmi gondolat támadt német agyban és ami lázadó szó kelt német ajkon, annak az őszhaju kiadó támogatójává és önzetlen heroldjává szegődött. Büszke volt arra, hogy azt az irodalmat segíti a nyilvánosság elé, mely politikai, társadalmi, vallási és erkölcsi téren félrevert harangokkal és vörös zászlókkal hirdeti egy új és a mostaninál boldogabb korszak hajnalhasadását, és néha eldicsekedett azzal, hogy alig van kiadványa, melyet Németországon el nem koboztak volna. Amellett Schabelitz nem volt kritika nélküli ember. Minden egyes kéziratot, amit beküldöttek neki, gondosan elolvasott, sőt néha más hozzáértők bírálata alá bocsátott, mielőtt el-

látta volna impressiumával. A modern német irodalom ismertebb alakjai közül ő fedezte föl Arno Holz-ot, Frank Wedekind-et, John Henry Mackayt. A szocializmus első tudományos lexikonja, mely teljes képét adja a társadalmi mozgalom irányainak, szereplőinek és irodalmának, szintén nála jelent meg.

Miután több német kiadó rémülten visszautasította Panizzát, ez nagy szorultságában Schabelitz-hez fordult. A bátor kiadó is megdöbbszent egy pillanatra. Elküldte a kéziratot egy németországi barátjának, aki komoly kritikus hírében állott. Ez elolvasta a munkát és megformulázta a véleményét: a menyei tragédia művészi alkotás, bár néhány izléstelenség szennyet hagyott rajta. Schabelitzet kielégítette kritikus barátjának válasza. Néhány héttel utóbb megjelent a könyv.

A napilapok alig nyilatkoztak róla. Egy svájci író a kiadóhoz intézett levelében kijelentette, hogy cinikusabb dolgot még nem olvasott életében, a szociáldemokrata Vorwärtshez pedig azzal a kérdéssel fordult valaki, vajjon ezt a »német Voltaire«-t nem kellene-e az örültek házába csukni? Otto Julius Bierbaum, az ismert német költő, óva intette Panizzát, hogy hagyja el Németországot, mert most okvetlenül be fogják zárni. M. G. Conrad, a német birodalmi gyűlés tagja, regényíró, megjósolta, hogy a »kritikai erény most derekasan kiokádja majd magát«. Amikor a szépirodalmi és kritikai szaklapok foglalkozni kezdtek a különös szerző legfurcsább művével, megszólalt a főkritikus, akinek Németországon irodalmi dolgokban is döntő a szava: az államügyész. Elkoboztatta a Svájcban megjelent könyvnek Németországban található példányait és a szerző ellen kilencvenhárom vallás elleni vétség miatt megindította a büntető eljárást. A német büntető törvény szerint a vétség megállapításához szükséges, hogy a vallássértő cselekedet

közbotrányt okozott legyen. A müncheni államügyész szorgosan kutatott, vajjon talál-e embert Münchenben, aki megbotránkozott. Amikor pedig ez a kutatás nem járt eredménnyel — az ottani könyvkereskedők csak tízenöt példányt adtak el — Lipcséből épen kapóra vigasztaló hír érkezett. Egy könyvkereskedő kölcsön adott egy példányt egy becsületes rendőrőrmesternek, aki elolvasta és megkérdezte főlebbvaló rendőrtanácsosát, hogy nem kell-e az embernek megbotránkoznia ekkora hitetlenségen és gyalázatosságon. A rendőrtanácsos szintén elolvasta a munkát és ő is megbotránkozott rajta, amiről hivatalos rendőrségi jelentés ment Münchenbe. Ezzel megvolt a »közbotrány« és az államügyész nyugodtan emelhetett vádat.

Panizza csak nagynehezen talált védőt. Csak egy nappal a tárgyalás előtt akadt ügyvédre, aki vállalkozott erre a feladatra. 1895. április 30-án került Panizza a müncheni esküdtbiróság elé. Jórészt parasztemberek voltak hivatva arra, hogy elsősorban művészi kérdésben verdiktet mondjanak. A tárgyalás, mely a nyilvánosság kizárásával folyt le, késő estig tartott, mert az esküdteknek egész terjedelmében olvasták fel az inkriminált könyvet.

— Ha ennek a kutyának ügyét nem Münchenben, hanem Alsó-Bajorországban tárgyalnák, élve nem távozna a teremből — mondotta egy esküdt tárgyalás közben. Az esküdteknek ilyen hangulata mellett természetesen teljesen kárba vészett a vádlottnak a művészi szabadságra hivatkozása, a világirodalmi analóglákkal szemben pedig teljesen értetlenül állott az a tizenkét ember, aki mindennel inkább tartott rokonságot, mint a világirodalommal. Az államügyész már sokkal értelmesebben beszélt nekik, amikor kifejtette, hogy eddig keresztények között az Istenséget és minden szent dolgot oly go-

noszul és borzasztóan még senkisé is gyalázta meg, mint a Liebeskonzil szerzője. A bíróság által meghívott irodalmi szakértő az inkriminált könyvet a maga nemében egyedülállónak és kiváló művészi munkának monddta, mely egyes bántó izléstelenségek mellett is művészi hatást kelt. Az esküdtek azonban nem a szakértőnek pusztán irodalmi szemüvegén át nézték az esetet, hanem kimondották, hogy a vádlott könyvével nyilvános botrányt támasztott, Istent káromolta és a katolikusok egyházi intézményeit meggyalázta. Az államügyész másfélesztendei börtönt indítványozott és Panizza letartóztatását kérte, mert a vádlott arra hivatkozott beszédében, hogy Svájcban egy szabad író még bátran írhat. A bíróság egy esztendei börtönnel sújtotta Panizzát és elrendelte letartóztatását. Azonnal el is vitték a börtönbe, ahonnan csak nyolcvanezer márka biztosíték mellett bocsátják szabadon, mindaddig, míg fölebbezésének sorsa el nem dőlt. A lipcsei birodalmi törvényszék már júniusban megerősítette az ítéletet, melyet a német sajtó nagy része — bár a könyv tendenciáját és tartalmát egyáltalán nem helyeselte — felháborítóan szigorúnak mondott.

Panizza nem szökött meg, mert barátait, akik a 80,000 márka biztosítékot összeadták, nem akarta érzékenyen megkárosítani. Regensburgban töltötte ki büntetését, aztán pedig hátat fordított Németországnak. Zürichbe költözött, ahol nem kellett attól tartania, hogy akármit ír is, bántalom és üldöztetés éri. Egymásután adta ki a fogságban írott műveit: *Meine Verteidigung in Sachen »Das Liebeskonzil«*; *Abschied von München* (1897); *Dialoge im Geiste Huttens* (1897).

1898 nyarán, Zürichben jártomban, meglátogattam Panizzát. Eggyemeletes, kertővezte házban lakott. Lakásában jóformán a butorokat is kiszorították a garma-

dába halmozott könyvek, melyek közül tömérdek teológiai munka vonta magára figyelmemet: aki Róma ellen viaskodik, annak jól kell ismernie Róma fegyvertárát is. Műveiből már régen ismertem Panizzát. Egészen másnak képzeltem testi megjelenését, mint amilyen a valóságban volt. Az ember hajlandó arra, hogy párhuzamot sejtessen az író szellemi tevékenységének és fizikumának minősége között, pedig a legtöbb esetben nyoma sincsen annak. Panizzánál sem volt. Bajusz- és szakálltalan, simára beretvált hosszukás arca inkább szelid-lelkű papra és nem a papfaló és dogmagyilkos szatirikusra vallott. Szeme pedig a legszelidebb kék szem volt, amit képzelni lehet. E szem tulajdonosáról legfőlebb szentimentális kétstrófás versikék írását lehetett föltételezni, nem pedig a lues keletkezésének fantasztikus drámában való istenkáromló magyarázatát. Beszédjén, amelyen nyoma sem volt a bajor dialektusnak, szintén nem érzett meg a hitetlenség fanatikusa. Józan okossággal és minden szenvedelem hijján, de erős logikával magyarázgatta a Svájcban tartózkodás előnyeit, a föltétlen gondolat- és írásszabadság gyönyörűségét, majd tervéről beszélgetett, arról a szándékáról, hogy a szabad Svájcból lázítsa a szerinte szellemi rabságban vergődő Németországot. Mikor eltávoztam tőle, tisztában voltam azzal, hogy ez a szüksézu és épen nem revoltáló külsejű embert csak abban a pillanatban szállja meg a démoni fanatizmus szent-lelke, a mikor tintába mártja tollát.

Ekkortájt indította meg Zürcher Diskussionen című vállalatát, mely a bibliográfiai ritkaságok közé tartozik. Merített papirosra nyomott, nagy negyedréti alaku, nyolcoldalas közlemények, melyek körülbelül egy éven át havonként egyszer jelentek meg. Maga Panizza ezeket írja a »röpívek«-ről:

— Tudvalevő dolog, hogy manap német folyóiratban alig jelenik meg cikk, amely bár alá van írva, úgy nyomatik ki, ahogy szerzője gondolta és megírta. Cenzurának van alávetve, amely az illető szerkesztő ügyessége és ambíciója szerint, néha egész lapokat el-
sikkaszt vagy megváltoztat, minek következtében többnyire tönkre megy a cikknek mind a logikai, mind a művészi fölépítése. Ezt a cenzurát a reális területről már régen átterjesztették a formálisra is és majdnem minden szerkesztő a beküldött cikkeket a maga speciális stilisztikai kedvteléseivel porondjának tekinti. Sokaknál még egy lelki momentum is hozzájárul: egyszerűen el nem képzelhetik, hogy bármilyen gondolatok más formában menjenek világgá, mint amilyenbe ők öltöztették volna a gondolatot, ha ő bennük támad. Ez ellen az irodalmi rablógazdaság ellen, mely mindeneken eluralkodott és amellyel kapcsolatban egyébként tisztességes emberek sem érzik már a legkisebb szégyent, nem lehet másképpen állást foglalni, mint úgy, hogy cenzuramentes cikkeket teszünk közzé, amelyek éppen a sablontól eltérő formájukkal és gondolatmenetük önállóságával nem utánzásra, hanem gondolkodásra ösztönöznek másokat. Manap úgy kell cselekednünk, mint Heine és Börne tette a harmincas években. Aki a cenzura alul szabadulni akart, annak akkor husz nyomtatott ívet kellett összeírnia. Ma mint »röpiveket« kell közzétenni a cikkeket. És még egyet: az általános félelem mellett, mely ma mindenkit elfogott Németországon, minimumra csökkent az a lehetőség, hogy a tömegben támadt gondolatok felszínre jutnak, alakot és testet öltenek. Azt mondhatni, hogy a legjobbat, amit ma Németországban gondolnak és éreznek, akár ideális, akár materiális téren, nem mondják ki, mert a gondolatok ki nem mondása egyáltalán a kor tünete. Végül már attól is vissza fognak

hökkenni, hogy egészen egyszerű és maguktól értődő dolgokat kimondjanak, mert a világos kimondás durvává és illetlenné vált. Ez ellen az agy-kórság ellen csak egy eszköz van: ugynevezett bitanggá vált (vogelfrei) vagy bolondnak mondott oldalról, vagy olyanok részéről, akik kívül tudják magukat e kergeség hatáskörén, egészen brutális módon ki kell mondani a gondolatokat, úgy hogy a többiek megrázkódnak és arra a véleményre jutnak, hogy bár a divat más, eszmék kinyilatkoztatása mégis jobb és egészségesebb, mint a lenyelésük.»

A kezembe került füzetek címei fogalmat adhatnak azokról a témákról, amiket a zürichi disputák a maguk körébe vontak. Ime egynehány: *Die Krankheit Heines von Oscar Panizza*; *Ein Kapitel aus Hans Jäger's Christianiaboheme*; *L'abstinence sexuelle comme principe créateur en art par Léon Basalgette*; *Das Frauenphantom des Mannes von Ria Claassen*; *Christus in psychopathologischer Beleuchtung von Oscar Panizza*; *Das Männerphantom der Frau von Fanny Gräfin zu Reventlov*; *Pietro Aretino nella leggenda e nella storia (dr. Giovanni Ratti)*; *Die Kleidung der Frau ein erotisches Problem von Hans Kistemaecker*; *Die »grosse Hure« Deutschland von dr. M. G. Conrad.*

Maga Panizza tréfásan emlegette, hogy vállalatában alig akad füzet, amelyre a német ügyészek legalább három hónapi börtönt nem indítványoznának írói tiszteletdíj gyanánt.

Zürichben meglehetősen elhagyatva élt. Néha el látogatott az öreg Schabelitz asztaltársaságába, vagy az orosz diákleányok klubjába, de idejének jórészét íróasztala mellett és könyvtárszobájában töltötte. Mindjobban megérlelődött benne a vágy, hogy visszatér oda, ahol husz év előtt, mint fiatal ember, hatalmas hullámvérését érezte az igazándi életnek: Párisba. Miután még

Zürichben kiadta *Psychopatia criminalis* című tudományos és politikai szatiráját és Neróról írt drámáját, 1899 elején Párisba költözött. Ez időtájt már kedvezőtlenre fordultak anyagi viszonyai. Szülei örökségét majdnem fölemésztették a zürichi élet költségei, az a reménye pedig, hogy német lapoknak való levelezéssel fentartja magát, nem teljesült. Panizza, aki még ortografiájában is külön utakon járt, a maga hajthatatlan egyéniségével nem boldogulhatott a napilapok mindent nivelláló hasábjain. 1900-ban még egyszer föllobbant erélyessége. *Parisiana* kötetében versekben adott formát mindannak a keserűségének, mely a regensburgi börtönből való kiszabadulása óta felhalmozódott lelkében. A könyvet felségsértés, istenkáromlás és szemérem elleni vétség miatt elkobozták, mihelyt Párisból, ahol kinyomatták, a német könyvpiacra került. M. G. Conrad pedig, aki 1895-ben Panizza pörében mint szakértő szerepelt, nyilvánosan visszautasította a könyv dedikációját és kijelentette, hogy az eszeveszettség deliriumának rettentő sikoltásaival nem válhat közösséget.

Párisból ismét München felé kanyarog Panizza útja. Félrevonultan, egykori barátjaitól és ismerőseitől elrejtőzve éldegél. Előbb a szegénység szedegeti le róla a finom uri ruhákat, majd az örület egy-ingre vetkőzteti. Szegény Tamást már a fanatizmus sem heviti. November van, és pörén kell dideregnie...

Álarcosok körmenetei vonulnak végig szakadatlanul az élet utcáin. Nem örökös farsang az élet, mégis álarcosok vagyunk valamennyien. Sokan tudják, hogy lelküknek nem az igazi, kendőzetlen arcát tárják a világ elé: tudják, hogy ők — akár bátran, akár gyáván, de eltökélten — képmutatók. Másokat akarnak rászedni, de önmagukat, nagyjában legalább, nem csalják meg. Mások előtt viselik ugyan az áltatás jelmezét, de önmaguk előtt képesek az őszinteség pőreségére. Ezek a boldog álarcosok, az egészséges csalók.

De tömérdek olyan ember is jár-kel közöttünk, aki nincsen tudatában annak, hogy csalja a világot, aki nem tudja, hogy lelkén álarcot játsza el azt a szerepet, amely a földi tragikomédiában jutott neki. Ezek a boldogtalan álarcosok, a beteg csalók, akik nemcsak embertársaikat ámitják, hanem legeslegjobb barátjukat, önmagukat is, akik belül nem ugyanazok, amilyeneknek kívülről látszanak, de akik előtt titok marad lényüknek ez a sanyaru kettőssége. És éppen itt akadunk rá a lelki álarcosság szomorúan különös bökkenőjére. Azt kellene hinnünk, — egy régi német közmondás is ezt a hitet igyekszik belénk disputálni — hogy amiről nem tudunk, attól nem is fő a fejünk. Pedig lelki életünkben éppen tótágast áll ez a bölcsesség. A miről tudunk, aminek nyíltan szemébe nézünk, amit bátran vállalunk, — akár azért, hogy helyeseljük, akár azért, hogy elítéljük — mindaz, bármilyen veszedelmesnek, szörnyűnek vagy utálatosnak lássék is, nem okozhat a léleknek számbavehető gallbát. De ami-

ről nem tudunk, amittől szemérmesen vagy ijedten félre fordítjuk befelé nézésünket, amit nem merünk tudomásvételül vállalni, mindazok a vágyakkal befuttatott képzetek alattomos rombolást visznek véghez lelkünkben. Az az álarcos, aki nemcsak kifelé, a társadalommal szemben, hanem befelé, magával szemben is álarcot visel, boldogtalan betege lesz az önmaga előtt való titkolózásnak.

•

Minden lélekben van egy terem: kényelmesen tágas; széles ablakain beömlik a napfény; érthető, hangos szó járja ott; ülnek, állnak, fekszenek, sétálnak benne »a hatóságilag engedélyezett«, azaz a társadalmi bevett erkölcsrel és az egyénbe belenevelt erkölcsi felfogással nem ellenkező fogalmak, képzetek, gondolatok, ösztönök és vágyak. Ez az öntudatos énünk. És van minden lélekben egy kamrácska: kényelmetlenül szűkös; nincs ablaka, amelyen behatolna a napfény, a dolgok körvonalaait elmosó sötétség üli meg gonosz rejtelmességgel; alighallható suttogásnál hangosabb nesz nem kerekedhetik ott; ott hevernek tompa kábultságba meredten, vagy félálomba révülve, avagy ébren, lenyűgözten fetrengve, de lesve a föl pattanás lehetőségének szabadító pillanatát mindazok a képzetek, gondolatok, ösztönök s vágyak, amelyekre az erkölcs néven ismert társadalmi biráskodás lesújt a »nem szabad« elmarasztaló ítéletével. E titkos kamara lakóin többnyire rajta van a sexualitás sárga foltja. A nemiség szülőttei ők, amelyeket kora gyermekkorunkban a nevelésnek nevezett erőszaktétel, később pedig a társadalmi megítélés korbácsaitól való félelem elfojttat, elsatnyított, megnyomorított velünk, hogy aztán az összesorvasztott képzeteket és vágyakat az öntudat terméből belekergetse az öntudatlannak sötét kamrácskájába.

De ebbe a kamrába több szorul bele, mint amennyi kellene. Bizonyos, hogy oly emberek között, akik nem ismerik gondolatok, érzelmek és vágyak elfojtását, lehetetlen volna a békességes és bátorságos társadalmi együttélés. A legradikálisabb forradalmár sem kételkedhetik ebben. De éppen olyan bizonyos az is, hogy a társadalom a nevelés útján és az erkölcs követeléseivel jóval több gondolatot, érzelmet és vágyat fojttat el az egyénnel és kényszerített bele az öntudatlanba, mint amennyi a társadalmi élet föntartására és biztosítására szükséges. Az erkölcs parancsaira alapított nevelésnek veszedelmes követkevései vannak az egyénnel szemben. És az a tulzott gondolat- és vágyelfojtás, amely e tulkövetelések következése, termelőjévé válik a nyavalyák egész seregének. Az öntudatlanba leszorított vágyak, amelyeknek nemcsak a kielégülése, hanem az egyszerű megnyilvánulása is lehetetlenné vált, gyöngébb szervezetű egyénekben súlyos idegbajoknak, mint a hisztériának és a kényszerneurosisnak az életet megkeserítő tüneteit támasztják. De egészségesnek mondott, ellentállóbb egyének is fontosabb célra jobban hasznosítható lelki energiát kénytelenek elfecsérelni arra, hogy a nevelés során az öntudatlan kamarájába börtönzött »erkölcstelen« és »nem szabad« gondolatokat meg vágyakat ebben a börtönben tartsák lenyűgözve, önmaguk előtt is letagadva őket.

Tettetésre fordított erőpazarlás és idegbajok a mai nevelés legrothadtabb gyümölcsei, nevelésen a legtágabb értelemben vett mindenféle korlátozást értve, amelyet a társadalom erkölcsi cenzurája a legkoraibb gyermekégtől egészen a sirig rákényszerít az egyén gondolataira, ösztöneire és vágyaira. És ennek a nevelésnek diszpéldányai aztán azok az emberek, akiknek tudatos lelki világuk csupa jó és szép, merő idealizmus és altruista társadalmiasság, fehér szemérmetesség, öntudatlan lelki életük

ellenben csupa visszája mindannak, ami a tudatban pávaskodva kérkedik, csupa materializmus és önző társadalmiatlanság, merő piros sexualitás, csakhogy rabbá silányítva, izma-sorvasztva, guzsba kötve, kipeckelt szájjal. De az öntudatlant nem lehet egészen féken tartani, a rab-szolgáladást nem lehet mindétig megakadályozni. És hogyha az öntudatlan kamarájába beszorított vágyak a maguk mivoltában nem udvarképesek és ősi jelmezükben be nem léphetnek az öntudat disztermébe, más fölismerhetetlen alakot öltve lopóznak oda, ahol tilos nekik a tartózkodás: a megbéklyózott ösztönök neurotikus tünetekké átváltódva élnek buja világukat.

*

A huszadik század eleje új tudományt szült: a pszichoanalízist. Napjainkban új mágus jelenik meg szellemi életünk színpadán: a lélekelemző orvos. Ennek a típusnak legkülönb képviselője a bécsi Freud. Tudománya nemcsak az elméleti megismerés meddő szépségeivel ékes, hanem a meggyhódás célja felé vezető kalauz a beteg idegek meggyógyításának és az egészséges idegek megvédésének utvesztőjében. Az öntudatlan lelki élet kamarájához Freud találta meg a kulcsot. Hogy az öntudatlannak manap már kevesebbek a titkai, annak dicsősége az ő nevére sugárzik rá. Hogy életünkben milyen zsarnoki szerepe juthat az öntudat küszöbe alatt elfetregő földalatti énnak, hogy miféle tusákat vív az öntudatlan az öntudattal és milyen módon állanak boszut az öntudatlanba lefojtott vágyak, arra először Freud mutatott rá magisztrális mozdulattal. És ugyancsak ő vált mintaadó művészévé annak a gyógyító eljárásnak, amelynek lényege az, hogy a beteggel az öntudatlan kamarájának sötétségéből kibálatja az öntudat világos termébe az elfojtottságukban és

letagadottságukban kórokozó vágyakat, leplezetlenül fölismerteti, tudatosan elítélteti őket és ilyformán lehetővé teszi a célszerű fékentartás útján ártalmatlanná válásukat.

A Freud-féle lélekelemzés voltaképpen nem egyéb, mint az önismeretre való megtanítás, a lélek minden átláthatóságának kérelhetetlenül erélyes lehántása, öntudatlan énünk kiméletlen, de következéseiben áldásos leleplezése. A lélekelemzés elmélete, eljárása és eredményeinek példatára Freud tudományos műveiben található meg. A bécsi mesternek elég nagy számban vannak már tanítványai, akiknek sorában ujabban akadnak magyar orvosok is. Egyikük Ferenczi Sándor dr., aki a szilárd hívés lelkesedésével, de egyúttal a legteljesebb tudományos fölkészültség biztos józanságával és az elméletet a gyakorlat tapasztalataival való gondos ellenőrzés lelkiismeretességével hirdeti és terjeszti Freud tanait. Ennek a forró agitációnak egyes dokumentumait — különböző alkalmakra készült előadásait és tanulmányait — most kötetbe foglalta és kiadta Lélekelemzés címmel. (Szilágyi Béla kiadása. Budapest, 1910). Ez a könyv — néhány tárcacikk mellett — a Freudizmusnak jóformán egész számbavehető magyar irodalmát képviseli. De nem csupán Freud bonyodalmas tanításának rendkívül világos, laikusok megértéséhez is nyájasan hozzáférköző összefoglalását kapjuk meg ebben a könyvben, nemcsak a tanítványnak a mester iránt való megértő hódolása nyilvánul meg benne, hanem megismerkedünk ebben a munkában a Freud-i gondolatokat szinte vakmerő elfogulatlansággal végiggondoló, a mestertől kapott eszmemagokat a maga lelkében sudárba szökkentő, új távlatok felé sajátságos lendülettel mutató egyéniséggel is.

»Ismerd meg tenmagad!« — ez az ősrégi, de eddig jórészt eszközhijas szándéknak megmaradt életelv domborodik ki a magyar orvosnak hol az érvek kökockáit szilárdan egymásra halmozó, hol a megfigyelések mozaik-

darabkáit művészi egységbe rögzítő értekezéseiből. A Freud utasításaihoz igazodó lélekelemzés módot ad az eddiginél sokkal teljesebb, az egyéni lét sexualis gyökereig leható önismeretre, amely nemcsak a beteg egyénre van gyógyító, az egészségre is felszabadító és megizmosító hatással, hanem egy, a gondolat- és vágyelfojtást lehetőleg kiküszöbölő és az önismeret szentségén sarkalló új pedagógia segítségével az egész társadalmat is kiszabadíthatja majd az emberi boldogságot csökkentő fölösleges erkölcsi előítéletek béklyóiból. Ebbe a biztató zengésbe hangzik ki Ferenczi könyve. Lélekbevágó bilincsek lehullását jósolja meg nekünk. Szebbet senkisé jósolhatna.

Utolsó tárcáiban — egy-két esztendő óta mindig úgy irt, mintha utoljára írta — a bölcselgetés ilgetelben sétált. Kissé megrokknva, kissé önmagán mosolyogva, szomoruan rezignált mosolygással. Az orvosok sosem voltak oly kiméletesek a betegekkel, mint mai napság, de kiméletességük olykor a legnagyobb áruló. Herzl Tivadar dr. már jó ideje tudta, hogy szive mlatt — anatómiai és fiziológiai értelemben épenséggel nem jó szív volt — halálra van szánva. Ez tette bölcselkedését a mindenben való megnyugvás, a megbékélt rezignáció filozófiájává.

Ha már ugysis el kell válni az élettől és ami a legszomorubb, előre, szinte pontosan ki tudjuk jelölni a kalendárlumban a fekete napot, amelyen részünkrebekövetkezik a világ alkonya, akkor mire való a hőködés pózja, minek a lármás szavak és a szenvedélyes taglejtések barbár kultusza! Tárcáiban, melyeknek szavait a műértő babráló gondosságával szerette összekeresgélni, a lemondást hirdette, tetteivel azonban mindvégig az akció embere maradt. Sajátságos ellenmondás, amilyen nem ritkán arcképeken is izgat bennünket. A száj halkan sir, szomoru zokszavakat suttog, de a szem kemény nézésű, bátran villogó, a száj aggodalmaskodását meghazudtoló.

A »Neue Freie Presse« lirizáló tárca-filozófusában, aki ünnepi ajándékképen bölcséleti mesékkal kedveskedett lapja olvasóinak, senki sem sejtette volna a Der Judenstaat revoltáló szerzőjét és a sionizmus vezér-

férfiát. Amaz, az író, világpolgár, a kozmopolita mindent megértő és mindent megbocsátó langymeleg, előkelően közönyös elveivel. Emez, az agitátor, szenvedélyes zsidó, csupa akadályokat leküzdő energia, fáradhatatlan munkabírási, támadásokat visszaverő, gungyolódást semmibe sem vevő lelkesedés. Az író nem győzte folytonosan hangoztatni, hogy minden csak illúzió. A bölcs legyőzi vágyait, mert tudja, hogy vagy sohasem teljesülhetnek, vagy ha valóvá válnak is, a valóság csak nagyon tökéletlen és halvány mása annak az álmoképnek, amelyet a vágy színes ecsetje festett. Az agitátornak ellenben csupa hatalmas vágya volt és még a legilluzóriusabb dolgokat is oly kézzelfogható valóságnak tartotta, amiben csak a rosszakarat kételkedhetik. Az író már régen lerakta a fegyvereket, amikkel a hirnevet magához hódíthatta volna, az agitátor mindhalálig nem hagyta abba a fanatikus tusázást.

Miért küzdött? Komoly ideálokért, mint hívei vallották, vagy nevetséges utópiákért, mint csufolódó és gyűlölködő ellenségei kacagva és dühöngve hirdették? Objektív értelemben véve, az ügy, melyet megtett élete tartalmának és lelke vezérlő eszméjének, utópia lehetett, de neki a legszentebb ideál volt.

Rettentő nyomorúság látása, halálhörgés hallása keltette fel benne azt a gondolatot, hogy kibontja a sionizmus lobogóját. Láta, hogy Romániában és Oroszországban emberszámba sem veszik a zsidókat, látta, hogy Európa nem segít rajtuk, Amerika pedig úgy fél és védekezik a nyomor ez inváziója ellen, mintha belpoklosok mételyes serege készülne megostromolni az Újvilág kapuit. Fölébredt benne a mindennél erősebb szánalom. Hiába emelkedett filozofáló stílusában a minden elfogultságból való kivetkőzés álláspontjára, ahonnan minden faji, nemzeti és felekezeti különbség teljesen elenyésczik.

Mihelyt elegáns íróasztala mellől kivonult a legkevésbé sem elegáns életbe, már csupa fajembernek érezte magát, akinek idegein a leküzdhetetlen együjtérzésnek manap még kiderítetlen törvényeinél fogva végig remeg minden fájdalom, mely egy másik fajbeli éppen fajisága miatt ér.

Herzl Tivadar dr. békességes osztrák állampolgár, egy világlap kitünően fizetett munkatársa, aki a maga jól ápolt bőrén sohasem tapasztalhatta, milyen kellemetlenség, sőt olykor katasztrófa is, zsidónak lenni — mégis átérezte azt a piszkot, förtelmet, nyomoruságos szenvedést, melynek csuf színű hullámai összecsaptak a galíciai, romániai és oroszországi zsidók feje fölé. Átérezte szenvedéseiket és hatalmas hangot adott annak a régi vágnak, amelyet a szenvedések erősítettek meg és fokoztak soha el nem nyugvó nosztalgiává.

Igy lett a sionizmus ujjásztatójává és vezetőjévé. Fellépése előtt a sionizmus csak vágyódás volt: a világ-szerte szétszórtan élő és rossz sorban keservesen tengődő zsidóknak az a sóvárgása, hogy idegen országokból, az elviselhetetlen szenvedések földjéről visszatérhessenek napkeleti hazájukba, ahol valamikor saját fejedelmek alatt éltek, ahol erősek és gazdagok voltak, ahol munkájok verejtékeért dusan fizetett az anyaföld. Herzl dr. föllépésével és a »Der Judenstaat« című száraz érvelésű és amellet szenvedélyesen rábeszélő vitairatának megjelenésével a sóvárgó vágyból, az alakot legfőlebb álomképekben öltő epedésből komoly, céltudatos, jól szervezett mozgalom lett.

Azoknak a zsidóknak, kik szülőhazájukban hon-talanok, őseiknek szülőföldjén, Palesztinában kell otthont teremteni. De nem mint telepéseknek — ahogy például Hirsch báró gondolta az Argentiniába vitt zsidókkal —

hanem mint a saját maguk alapította zsidó állam szabad polgárainak.

Ennek a klvánságnak társadalmi és jogi érvekkel való megokolását szolgáltatta az azóta kilenc éve lehet, nagy erővel megindult sionista propaganda, melynek legtöbb ellensége a zsidók körében akadt. Ez nagyon is érthető. Csak az a zsidó lehet sionista, akinek erkölcsileg és anyagilag rosszul megy a dolga. A gazdag zsidók nem szeretik a bizonytalan üzleteket és csöppet sem vágyódnak el azokról a helyekről, ahol alapját vetették és folytonos gyarapító forrásaira akadnak jólétüknek. Hogy valaki sionista lehessen, jogtalan és vagyontalan páriának kell lennie, aki még mindig várja a megváltást, melyet szerencsésebb fajrokonai már megtaláltak a tekintélyben, a gazdagságban, az állami jogrendbe való beillesztődésben.

Am a világon nagyon sok a szegény zsidó, úgy, hogy Herzl köré tömérdek hívő sereglett: fanatikus hívők, kik ezt az első sorban gazdasági mozgalmat valószínűsítő vallási rajongással karolták fel. De vajjon nem az öröm hitvallását hirdeti-e a nyomorultaknak, aki lakadatlanul biztatja őket:

— Kerekedjete fel a rabszolgaságból. Jertek utánam a szabadságba, a jólétbe, az igazi életbe, őseitek földjén, ahol magatok között, csupa jóbarát és rokon között lesztek.

A biztatás nyomán buzgó egyesületek nőttek ki a közönyösség talajából is, kongresszusok ültek össze, bankalakult, megmozdult a nyomorúság, hogy önönmaga vívja ki megváltását: a palesztinai zsidó állam ujjaáteremtését.

Hogy valóban megváltás lenne-e? Herzl Tivadar hitt benne.

Boldog, hogy akkor halt meg, amikor hivel még szintén hittek abban, amit vezérük lelkükbe tudott sugallani. Boldog, mert nem érte meg azt a napot, amelyen talán be kellett volna vallania önmagának és a nyomába szegődött rajongóknak, hogy a sionizmustól remélt megváltás is csak színes, de csaló reményekből támadt illúzió volt.

Vámbéry Ármin, aki már rég elérte azt, hogy még Magyarországon is tudják, kicsoda ő, Küzdelmeim címmel pedagógiai célzatu könyvet írt. Neki megengedhetjük ezt is. Annyit tanult világéletében, hogy nem válik kon-táfrá, amikor másokat akar tanítani. Pedig ez a szán-dék mód nélkül erős benne.

Ugy érzi, hogy az ő életének nemcsak az a jelentő-sége, hogy változatokban bővelkedő, az életet végigcsele-kedő embert gyönyörködtető alkotás, hanem mindenek-főlött az, hogy tanulságos példaadás. Vámbéry Ármin nem azzal a szándékkal élt, hogy példát szolgáltatson má-soknak. Ezt csak hipokriták teszik. De azért most, hogy visszatekint az elmúlt hetven és egynéhány esztendőre, úgy látja, hogy immár befejezettnek tekinthető és céljait meg-valósított élete nagy és meggyőző tanítás az okulni vágyó ifjuságnak.

Persze, a tanítás nem ujszerű és meglepő. Ez a rendkívüli élet — Wamberger Hermannak, a nyomorult zsidófiunak Prof. Vámbéryvá, az angol király világhírű vendégévé átalakulása — a legbanálisabb dolgokat pél-dázza. Hirdeti az emberi akaratnak a legmostohább élet-viszonyok közepett való diadalmaskodását és arról tanus-kodik, hogy a kitartó, soha egy pillanatra sem lankadó munka okvetlenül meghozza a maga bőséges jutalmát, hogy a józan fővel, bátor szívvel vívott küzdelmek soha-sem hiábavalók, mert a sorstól törhetlen akarattal ki le-het csikarni a sikert.

Az iskolában is erre az optimista bölcsességre oktat-

nak bennünket. Ott azonban könnyebb végét fogják meg a dolognak. Egyszerűen odavetik elibénk dogmákként az apriorisztikus tételeket. Fejbe kólintanak azokkal a súlyos igazságokkal, jobban mondva igazság-látszatokkal, hogy »ember küzdj és bizva bizzál.« Ránk parancsolják, hogy higgyük el a munka boldogságát és diadalmas voltát, az emberi akaratnak minden poklokön keresztül való érvényesülését.

Vámbéry komolyabb módon fog az ifjú lelkek meggyőzéséhez. Nem a dedukció útján jár, előre nem szegez nekünk merev tételeket, hanem induktív módon vonja le tanulságait. Elmondja viselt dolgait, megrajzolja élete sorát. Aztán az életíró félreáll és helyét átadja a pedagógusnak aki diadalmasan rámutat arra, hogy dolgozni és küzdeni kell. Nincs igaza Tolsztojnak, aki a munkát az emberiség átkának mondta. Vámbéry dolgozott — nulla dies sine linea — és az édes munka nemcsak gyönyörűség volt, hanem hirt, vagyont, függetlenséget szerzett. Vámbéry azt tanítja, amit a pedagógusok. De míg ezekben nincsen meg az igaz meggyőződés, ő benne a tanítás egy hosszú élet tömör kivonata, mely szubjektív szempontból föltétlenül igaz.

Bennünket azonban ezek a tanulságok mégsem tudnak meggyőzni. Vámbéry élete csak egy élet, vele szemben áll ezer meg ezer élet, amelyek egészen másfajta tanulságokat revelálnak. Hányszor vall kudarcot a legkeményebb akarat is, mely nem tud célra törni, és mennyi nagy és fáradságos munka megy nap-nap után veszendőbe. Vámbéry élete többet érhet ezer életnél is, de többet nem bizonyít, annál is kevésbbé, mert hiszen Vámbéry akarata szinte emberfölötti erejű volt, egészen más szövésű, mint a sok átlag-akarat, a munkája pedig szívósabb és kitartóbb annál a sok dologtevésnél, melyet munka névvel szoktunk megtisztelni. A hétköz-

napok józansága mást tanít, mint Vámbéry: az akaratgyöngeség és a dologtalanság ártalmas, az akarat és a munka nem az. Hogy azonban az akarat kivívja a sikert is, a munka pedig ne maradjon meddő, szükségünk van még azokra a pontosan nem definiálható, alkotó elemekre nem bontható, elméletben meg nem szerkeszthető és gyakorlatban véglegesen soha ki nem tapasztalható imponderabiliákra, melyeknek gyűjtő neve: a szerencse.

Elismerni kénytelen ezt végsőképpen Vámbéry, az akarat hőse és a munka fanatikusa is, visszatekintve életére: »Valóságos regény bontakozik ki belőle, ha pályám kezdetével szembe állítom a végét; de mivel lassan és fokozatosan történt az átalakulás és mert sohasem kételkedtem a munka és a jutalom belső kapcsolatában, természetesen találtam, hogy ami rossz volt, lassankint jóra fordult és a csodálni valót voltaképpen csak a végzet kegyes rendelkezésében láttam. Labor omnia vincit, ez volt mindig a jelszavam, de sohasem feledkeztem meg erről a másik mondásról sem: Sors bona, nihil allud; mert azt, hogy nem veszttem szomjan a homoksivatagon, hogy nem pusztultam el béna lábammal a mély homokban való hosszas gyalogjárás fáradalmi közben s hogy szerencsésen megmenekültem Khiva és Bokhara zsarnokainak hóhérpallosától, egyesegyedül jó csillagomnak tulajdonlhatom. E jó csillagzat nélkül kárba veszett volna minden kitartásom, minden béketűrőseim, becsvágyam, nyelvbeli tehetségem és minden szellemi éberségem.«

Őszinte beszéd, melyet azonban csak a könyv vége felé hallunk, miután már szinte megcsömörlöttünk az erős akarat és kitartó munka optimista dicsőítésétől. Őszinte és pesszimista beszéd. Nyíltan bevallja, hogy akinek nincs szerencséje, az hiába fárad. A közfelfogás is azt vallja. Vámbéry csak valamivel precízebb. Az akarat és a munka egymagában nem ér annyit, amennyit a sok pedagógus

és ő is tanít. A szerencse se minden, ahogy a pedagógusok — a közfelfogás örök tolmácsolói — nem tanítják ugyan, de lelkük mélyén vallják. A mindenekfölött praktikus és józan Vámbéry a középben találta meg az igazságot és voltaképen ezt tanítja: Akarj és dolgozzál! Ha szerencséd is van, akkor okvetlenül boldogulni fogsz. De csak akkor.

Oly vigasztalan tanítás ez, amilyenre csak igazán szerencsés ember képes.

*

Vámbéryt sok mindennel vádolhatták gáncsolói — Magyarországon ebből a fajtából mindig több akadt, mint a magasztalókból — az őszinteség hiányát legújabb könyvének elolvasása után nem vethetik szemére. Hatalmasan kifejtett önérzete van és nem idegen tőle az erős gyűlölet. Önérzete természetes érzés és szinte értelmetlen dolog volna, ha el nem hatalmasodott volna rajta. Rettenetes ifjúkori küzdelmek közepett kellett az anyagi és lelki szenvedések minden rémével megküzdenie. Hirét, nevét nem az írószobában szerezte meg, hanem halálos veszedelemben, oly utakon, ahol előtte nem járt európai ember. Amikor pedig kivívta a nagyvilág elismerését, egyetlen egy napon sem volt szabad pihennie. Szakadatlanul kellett munkálkodnia, hogy a nagyságnak kinosan megszerzett tőkéje ne fogyjon, sőt még gyarapodjék is. Sikerét pedig csakis önmagának és a végzet kedvezésének köszönheti. Az embereknek igen kevés házával tartozik. Maga volt magának legjobb barátja, támogatója és előre meg fölfelé tolója. Nincs mit csodálni azon, hogy legtöbbször magamagával szorít megelégedetten és elismerően kezét. Neki elég joga van erre. Mások is megteszik, akik nem váltottak jogot ekkora önérzetre, csakhogynem a nyilvánosság előtt. Vámbéry

sokkal őszintébb és a nyilvánosság előtt sem tudja elhallgatni, hogy nagyon meg van elégedve önmagával. Nyugodtan, minden álszemérem nélkül állapítja meg a maga értékét, csöppet sem bánja, ha félreértik és elferdítik is magamagának magas piedesztálra helyezését. Nem törődik a gánccsal, amivel azok illethetik, akik mindig másoktól várják az elismerést, de kétségbeesnek, ha nem kapják meg azt. Ő nem vár másokra, mert ismeri magamagát. Nem kér jelzőket a többiektől, hanem maga ékesíti föl nevét a hiúság alkotta cirádákkal, mert bevallottan, őszintén hű, és cinikusnak látszó, de voltaképpen nagyon becsületes szókimondással elárulja ellenségeinek, hogy sohasem ismerte a sokat dicsőített szerénységet. »Az ugynevezett tudós céh minden gyarlósága és nevetséges volta között leginkább gyűlölöm és leginkább találtam ellen-szenvesnek a tudósok ugynevezett szerénységét. Semmit sem utáltam annyira, mint az anyagi célok képmutató takargatását, holott e célokat a tudósok ép úgy, sőt talán még inkább hajhászszák, mint a többi ember és semmit sem tartottam megvetni valóbbnak, mint a dicsérettel és elismeréssel szemben színlelt közömbösséget, mert hiszen a tudós és az író egyike a világ leghiúságosabb teremtményeknek. Minthogy nem vagyok hivatásos tudós, nincs rá szükségem, hogy szerény legyek a tudósok megszokott módja szerint.«

Önérzetével egyformán erős gyűlölete és megvetése. A keresztényi szeretet és a megbocsájtás krisztusi elve mint érdekes világboldogító elmélet helyet foglal tudásának tárházában, de igaz érzéssé soha nem hasonult át benne. Nem tagadja meg zsidó voltát és ha nem is kifejezetten, de a sorok között elég őszintén vallja, hogy sérelmeket megtorolni és igazságtalanságokat megboszulni édes érzés. Megbocsájtani az tud, aki feledni képes vagy legalább is magára szuggerálja a feledést. Vámbéry Ármin-

nak pedig szinte hihetetlenül tartós és pontos a memoriája. Ennek a csodálatos agybell képességnek tudható be, hogy már szinte gyerekkorában tíz és egynehány nyelvet tudott, és memóriájának számlájára írhatja, hogy most, nyugodalmas aggkorában is még úgy tartja számon az ifjúság és a férfikor minden sérelmét — a súlyos és nehezen gyógyuló sebeket és az apró-cseprő kellemetlenségeket egyaránt — mintha a legfrisebb dolgok volnának. Még most is sajgatja a keserűség, hogy Magyarországon tartották legtovább csalónak, aki sohasem tette meg azokat a kalandos utazásokat, melyekkel külföldön megállapította világhírességét, és még most is, amikor már itthon is kénytelenek voltak meghajolni előtte, fáj neki és a méltatlankodás zokszavát fakasztja ajkán, hogy ez az elismerés sokáig késett és még mindig nem oly őszinte és nem oly hangos, mint teszem az angoloké. Vámbéry az elismerésnek ezt a kikényszerített voltát és lanyhaságát zsidó származásának tulajdonítja. A szentgyörgyi gimnázium páterprofesszora vagy hatvan évvel ezelőtt azt kérdezte tőle: »Mósele, minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél?« A mai magyar keresztény társadalom pedig lelke mélyén boszankodik amiatt, hogy Mósele nem ment sakternek, hanem nagy emberré merészkedett lenni. Mósele pedig nemcsak örül a maga nagyságának, hanem kárörömet is érez — hamisítottan zsidó érzés! — hogy a reverendás és nem reverendás páterprofesszorokat és páterprofesszoros gondolkodású embereket a méreg eszi a zsidó parvenü világra szóló sikerel miatt. Ezeket az embereket, akikkel főképp Magyarországon hozta össze sorsa, megveti, de az emberekkel nem azonosítja a hazát. »Nem a zsidó származás, hanem az előítéletes, esztelen és minden szabadelvűség nélkül való keresztény társadalom az oka, ha világpolgár válik a zsidónak született emberből, mert erőnek erejével szorítják e térre; és nem

is tudom, csodáljam-e martiromságaért, vagy megvessem-e tolakodása miatt a zsidót, ki a legridegebb visszautasítás ellenére is befurakodik a nemzeti sorompók közé? Én, ki nehéz lélekkel éreztem ezt teljes életemben, mindig abból a gondolatból merítettem bátorságot és vigasztalást, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg a hazai röghöz való természetes jogomtól. A föld, melyen Isten napvilágát megpillantottam, melyen bölcsöm ringott s melyen ifjukorom aranyos napjait éltem, az a föld nekem hazám és az is marad.*

Őszinte vallomás ez? Nincs okunk kételkedni benne. Vámbéry nem átalija bevallani, hogy a hazug idealizmustól mindig távol tartotta magát. Mindig figyelemmel volt a hasznosság kérdésére és ha észrevette, hogy valami nem mozditja és nem mozdíthatja elő céljait, letett róla. Ettől az életelvétől, mely egyébként, ha nem vallják is be, az ugynevezett talpig ideálisták cselekedeteit is irányítja, csak egy dologban tért el. Ha nem is erkölcsi elismerés és írói siker szempontjából, de anyagilag hasznosabb lett volna reá nézve, ha nagy középázsiai utjáról visszatérvén, nem marad meg Magyarországon, hanem állandóan letelepedik Angliában. Hogy mégis itthon maradt, bár a hasznosság elve más eljárást diktált volna, az éppen amellett bizonyít, hogy benne, a vándorélet rajongójában, az izgalmas kalandok bolygó hősében is élt valami a szülőföld rögéhez való ragaszkodásból, hogy a világpolgár szívében is meghuzódott az az atavisztikus, olykor a célszerűséggel ellenkező érzés, melyet hazafiságnak nevezünk. Ebben szabad hinni.

Hét évtized tapasztalatai, két világrészben tett utazások arra tanították Vámbéry Armit, hogy három undok bálvány teszi gyötrelmessé az emberiség életét: a vallási képmutatás és fanatizmus, a nemzetiségi előítélet és a társadalmi kasztszellem. Mind a három bálvány

már tömérdek áldozatot szedett az előttük térdet-fejet hajtó emberiség sorából. E bálványok állandóvá teszik a hazugság uralmát ezen a világon és aki az emberiség jobb jövőjéért küzd, törekednie kell arra, hogy hozzájáruljon a vallás választófalai, a nemzetiség sorompói és a társadalmi osztálygög sáncai lerombolásához. Vámbéry élete, ha egyes szakaiban a célszerűségből való alakoskodás dominál is, végsőképen — persze, a mindig számbaveendő szerencse közreműködésével — a vallás, a nemzetiség és a társadalom legerősebb álságai ellenére való érvényesülést is jelenti. Épen ezért vigasztaló és biztató példa a csüggedőknek, lélekerősítő a rezignálásra hajló gyöngeségnek.

WEDEKIND, A MORALISTA

Német Aristophanesként tömjénezi a vitustáncban rángatódzó hódolók serege. De a mámoros Hozsánna tőszomszédságában fölsivit a »feszítsd meg« dühkiáltása is. Akik Wedekind Frankban látják a modern német színműirodalom legtetjét, azokkal a rajongókkal elkeseredetten farkasszemet néznek szőrösszlvü kritikusi bakók. Ezeknek az ünnepiesen méltóságos Franklinból a pajkos Frankká rövidült Wedekind ügyefogyott dilettáns, minden művészettől elrugaszkodott vásári komédiás, a legjobb esetben részeg dadogó csupán.

Magasztaló lelkesülők és elkeseredett ócsárlók azonban egyképen találkoznak annak az ítéletnek országutján, hogy Wedekind erkölcstelen író. A rajongók szemében az erkölcstelenség legalább is oly művészi tulajdonság, amilyen, teszem azt, a jellemzés ereje, a dialógus életelevensége volna. A becsmérők nyelve ellenben azt sziszegi, hogy ez az erkölcstelenség förtelmes szenny, amelyből nemcsak orrot, de minden jótételleket facsarintó gonosz illatok förtelmeskednek kifelé. Nekik Wedekind sárban hempergő sertés, akinek diszharmonikus rőfögését nem tudják a jövő drámai művészetének zenéjeként hallgatni és élvezni.

Pedig nincs igazuk sem a barátoknak, akik erénnyé verik Wedekind állítólagos erkölcstelenségét, sem ellenségeinek, akik szégyenfoltot varrnak a köntösére ebből a vélt bűnből. Igazán amorális, azaz erkölcsbijas ember az, — a legeslegritkábban akad csupán — aki egyáltalában kirekeszti gondolkodásából, érzéseiből és

tetteinek irányításából azt a kérdést, hogy mi a jó és mi a rossz, akinek nemcsak másoktól megállapított és a maga részéről is elismert erkölcsi törvényei nincsenek, hanem akiben a moralisták nyelvén annyiszor forgó »belső törvény«, a lelkiismeret sem él többé, aki tehát nemcsak az általános érvényességű, egy nagyobb emberi közösség által követett erkölcsi parancsokat és tilalmakat nem tartja tiszteletben, hanem aki akár csak magamagának érvényes, tisztára egyéni, másoktól talán elítélt, de maga részéről mégis zsinórmértéknek tartott erkölcsi szabályokat nem ismer soha és sehol. Az igazán erkölcsnélküli ember, az amoralista, aki a jelenségeket és a cselekvéseket bármilyen szempontból tudja értékelni és mérlegelni, — például az esztétika, a lélektan, az élettan, a néprajz, a nemzetgazdaságtan szemüvegével és mérlegén — csak arra nem törekszik, még csak nem is gondol semmiképen, hogy megállapítsa, vajjon jelenségek és történések beleillenek-e vagy beleszoríthatók-e az erkölcsileg jó és az immorálisan rossz kategóriáinak ürmértékébe. Az amoralista, aki egyedül méltó az erkölcsbíjás címére, mindent kérdezhet az életnek attól a szeletjétől, amellyel akár mint ember, akár mint művész szembekerül, csak azt az egyet nem, hogy a szóban forgó szeletben észlelhető jelenségek és tettek morálisak-e vagy sem és mindenfajta kívánság támadhat lelkében, csak az az egy nem, bárha az előtte levő élettűnetekben morális szempontból nagyobb vagy kisebb lenne akár a megkötöttség, akár a szabadság. Az amoralistának se magára, se másokra vonatkozóan nem lehetnek semmiféle erkölcsi kívánságai.

Wedekind Frank egyáltalában nem amoralista. Ennek a felfogásnak hideg, de tiszta magaslátára már nem tudott föllendülni. Sokkal mélyebb régiókban tanyáz még. Az ő munkái még telisteli vannak tüzdelve er-

kölcsi kérdésekkel. Másképen felel rájuk, mint a nagy tömeg, de mégis csak válaszra méltatja őket. Ha amoralista volna, nem is látná meg az erkölcsi kérdéseket, vagy ha talán mégis, át tudná formálni őket célszerűségi, hasznossági, egészségügyi kérdésekké és csak akkor válaszolna rájuk. Wedekindet ugyanott nyugtalanítja az erkölcsi kétség, ahol a nyárspolgárt. A különbség legfőkébb az, hogy Wedekind arra, amit a köznapl erkölcs még rossznak mond, ráakasztja a morális jószág köpeny-kéjét, amit pedig a nyugodalmasan baktatók erkölcsileg jóként és kíváncsként szeretnek, arra rásüti az erkölcs-telenség csufító bélyegét. Wedekind voltaképpen moralista, mert ő is általánosan érvényesnek mondott és annak óhajtott erkölcsöt hirdet, csak hogy szerint ez az erkölcs, ha talán formáiban nem is, de lényegében becsületesebb, őszintébb, tisztább, emberibb erkölcs a mostaninál, jobban szolgálja az emberiségnek a boldogság napfényes ormai felé való haladását, mint az európai és amerikai kulturnépeknél elismert erkölcs teszi. Wedekind tehát nemcsak hogy nem amoralista, hanem idealista is. Az amoralista nyugodtan szemléli az élet színjátékát. Temperamentumához képest hol tragikusnak, hol kómikusnak látja a szereplőket és a színhelyet, de amit lát, azt szükségképen valónak fogadja el és nem támad benne az az óhajlás, bár csak másképpen ágálnának a szereplők, bár csak más volna a tragédia vagy komédia színhelye. A moralista ellenben a megrögzött világjavító. Nincs megelégedve a világgal és ha eléggé őszinte, magával sem. A maga erkölcsi szabályainak megfelelő színvonalra — szerinté mindlg magaslatra — szeretné fölemelni az emberiséget. Wedekind szintén morális világjavító.

Lirai versel, bár olykor épen az ő soraik közül vihog ki a legmeztelenebb cinizmus, nem egyszer a

legkonzervatívabb moralista képében is mutatják Wedekindet. A maga szemével nézve magát, nem a más, hanem a maga mértékét alkalmazva is, bűnnek érzi, értékeli és bűnbánóan vallja sok tettét, a lelkiismeretének görnyedt hatalma alatt és végső óhajta az, hogy Isten-nel és a világgal megbékélten haljon meg. Az amoralista bűn és nem-bűn között nem tehet különbséget, épen ezért a bűnbánat érzése, melytől a moralista sohasem tud szabadulni, teljességgel idegen tőle. Neki a lelkiismeret gyöngé emberek agyréme.

Wedekindnek nem csupán mint lírikus egyénnek van sajnó lelkiismerete, hanem mint a társadalom tagjának is. Az ő lelkiismeretét a társadalmi bűnök is inzultálják és jajgatásra bírják. Az amoralista csak társadalmi jelenségeket ismer. A világjavító Wedekind nem tud belenyugodni abba, hogy a mai társadalmi berendezkedés mellett, a mostani erkölcspedagógiai rendszer alkalmazásával az életfakasztó ösztön a serdülő ifjúságnak súlyos megpróbáltatások, sebetütő szenvedések, olykor a pusztulás mérgezett forrásává válik. Az amoralista fölötte állana ennek a nyomoruságnak és csak a maga szemével látott képet adna róla. Wedekind maga visszahelyezkedik a serdülés gyötrelmei közé és a Tavasz ébredésében helyenként vádirat korbácsával csap le a mai erkölcsi nevelésre, jobb, természetesebb erkölcsre való nevelésért kardoskodva. Az amoralista tiszta művész tud lenni, a moralista a művészetében is Irányzatos.

Az ösztönt meg nem béklyózó és helyes irányba vezető ifjúsági nevelésen kívül Wedekindnek, főképen újabb műveiben, egyre több társadalmi ideáljai jelentkeznek. Az amoralista azt mondja a világnak, amikor tükröt tart elébe: lám, ilyen vagy! A moralista esetleg így is szól, de el nem felejtí hozzátenni, hogy milyennek óhajtaná a világot. Wedekindnek reformtervel a két

nem egymáshoz való viszonyához kapcsolódnak. A mai társadalom egyik legszörnyűbb bálványa szerinte a nő érintetlenség szentségéről koholt legenda. E gonosz bálvány tiszteletének tulajdonítható szerinte az a szörnyű éhség, mely a teremtés lakomájához soha el nem jutott vénleányt gyötri, az a feneketlen megvetés, mely azokat a teremtetéseket üvölti körül, akik a társadalmi szankció nélkül is akár önzetlenül, akár érdekből, akár egyéni vonzódásból, akár állandó hivatásból oltják a férfiak legerősebb szomjuságát, az a jogfosztottság, melyet az egyházi és állami jóváhagyás nélkül született gyermekek, mint törvénytelen anyjuk ugynevezett szégyenének örökösei synylenek meg. Oly társadalomról álmodik, ahol minden zsák megleli a maga foltját, ahol nem lesznek oly nők, akik előtt rejtelem marad az asszonyiség teljes kibontakozása, ahol a nőt nem vetik meg azért, mert a legnagyobb gyönyörök bőkezű adományozója, ahol életet adni nem oly szégyen, mely az ártatlan magzatra is átöröklődik. És szinte maniákus fanatizmussal hevül a férfi és a nő viszonyának olyfajta rendezéséért, amelynek keretében nem ostoba és rosszul működő véletlenségek, mindenfajta társadalmi és anyagi érdekek, vak és rossz irányba tévedő szerelmi vágyak hozzák együvé a párokat, hanem a faj érdekét mindenekfölött tartó, az emberiség jövőjére áhitatosan rámeredő, elitutódok létrejöttét célzó megfontolások, párosító intézkedések, tervszerű, a faj lelki és testi nemesedésével kecssegtető összeválogatások alapján kerülnek egymás mellé a különmemű emberek. A mai morállal szemben oly erkölcsöt szeretne diadalra juttatni, általános társadalmi elismerést és méltánylást akarna biztosítani oly faji életnek, mely az egyének az érzéki élvezet maximumát, a fajnak a fölfelé való továbbfejlődést garantálná. Ez az író, akit egyes bírálói a társadalmon kívül állónak

tartanak, ideális elvel számára annyira kívánatosnak tartja a társadalmi elismerést, — azaz a társadalom kedvező morális ítéletének elnyerését — hogy még az ugynevezett »szerelmi vásár«-t is olyan nyílt és becsületes vásárnak óhajtja rehabilitáltatni, amilyen akár milyen másfajta, nem emberhust forgalomba vivő vásár. Az amoralista a szerelmi vásár létjogosultságát attól teszi függővé, hogy az mennyire, milyen minőségben tudja kielégíteni azt a szükségletet, amelynek jóllakatására megszületett. Csak moralistának juthat eszébe, hogy valaminek teljes jogosultságát ne magában a szóban forgó jelenségben, hanem a dolgon kívül álló tényezőkben keresse meg. Wedekind javíthatatlan moralista.

Művelben végsőképen kedvezőtlen sorsuk van az amoralistáknak, akik igazán tul vannak a jón meg a rosszon, vagy szabatosan szólva, sohse jutottak oda, hogy különbséget tegyenek a kettő között. A Föld szellemének hősnője, Lulul, az örök-asszonyit jelképezi erősen egyéni vonásokkal, de nem azt az örök-asszonyit, mely a vidámabb Goethe szerint a magasságokba emel fel bennünket, hanem azt, mely a mélységbe vonó mágnesként hat a férfiemberre. Ez a Lulu egy darab természet, olyan, amilyen, vak őserő, mely csak a benne levő törvényeknek engedelmeskedik, melynek a jó és a rossz nem fogalom, hanem üresen csengő, értelmetlen szó csupán. Ez a Lulu, mint valami bélpoklosság, elpusztít minden férfit, aki közelébe kerül és nem is sejti, hogy az ő falánkságát rossznak is lehet mondani. A járvány sincs tudatában annak, hogy gonosz, amikor meg-tizedel egy várost. Az ilyen bestiákat (ez a szó nem becsmérlés akar lenni, a viláért se, hanem jellemzés csupán!) az élet vagy fölmagasztalja, vagy pusztulásba dönti. Az írónak szabadságában van, hogy e két eset bármelyikét mutassa be, akár a diadalt, akár a

bukást. És vajjon nem jellemző-e, hogy Wedekind Luluja — a Pandora szelencéje című éjféli lidércnyomásában — nem mint vidéki község tornyoskastélyu kegyura hal meg, ami pedig nagyon lehetséges volna, hanem mint a zugutca söpredéke pusztul el Londonban, ahol a hasfelmetsző hajtja végig rajta a halálos ítéletet. Az amoralista valószínűleg napsugárral táncoltatta volna körül az asszonyképű Rontás halottaságát, Wedekind belefulasztja a pocsolyába. A moralista abban is elárulja magát, hogyan halatja meg embereit.

És Keith márki, az amoralista szélhámos, Lulu kísésszornynak nem egy dologban férfira fordítása, vajjon nem jár-e szintén pórul Wedekind rosszvoltából? Mintha a költő ezzel a hősével is be akarná bizonyítani, hogy nem tréfált, amikor egy versében az életből azt a tanulságot vonta le, hogy csakis a jóssággal lehet tartósan jó üzletet csinálni; a rosszak gazoskodnak és elvéreznek, a szélhámosok ujjonganak és tönkremennek. Az amoralista ennek a lehetőségét is konstatálná, ilyen eseteket is észre tudna venni, de megfigyelései fölé sohasem írná címül: Ilyen az élet! (Legfőljebb, habozva: Ilyen is lehet az élet!) A moralista Wedekind azonban csak következetes, és hű legmélyebb érzéséhez, amikor műveiben nemcsak a moralistákkal, hanem, szinte keserű kedvteléssel, az amoralistákkal is a nyakukat szegeti.

Wedekind moralizmusának van egy enyhítő körülménye: a költő szégyelli moralista voltát. Akár a legszabadabb és legemberibb morált hirdeti is, minden moralista szükségképen többé-kevésbé kenetes prédikátor. Ennél nagyobb ellensége pedig a költőnek nem lehet. Ha tehát egy vérbeli költő érzi, hogy lelkében megszólalni kezd a prédikátor, szégyelnie kell magát. Wedekind cinikussá válik szégyenében. Mindenáron palástolni akarja, — amit ő maga éppen oly jól tud, mint a

Haláltánc leánykereskedője, Casti Piani márki — hogy voltaképen világvilágjavító moralista. Palástolni vágyik ezt nemcsak mások előtt, hanem maga előtt is, vagy legalább elfeledtetni akarja magamagával. Ez magyarázza meg, hogy olykor szinte megfulad az erőltetett kacagástól, amelyből mégis kiérzik a visszafojtott sírás, nem egyszer szinte cirkuszbeli kaucsukembert mutat tagjainak rettenetesen groteszk kiforgatásával, miközben mégis kihallik az elkényszeredett csontok recsegése, gyakran mintha ördögi cinizmus abszintjától esnék mámorba, amelyből mégis kivigyorog valami szomorú polgári józanság. Ez Wedekind egyéni tragikum: ami ő igazán, moralista, annak nem akar látszani, azt szégyelli. Aminek pedig látszani szeretne, amoralistának, attól minden cinikus taglejtése mellett is távol marad a lelke.

A legnagyobb költőknek, akik — nem mindig, de legáldottabb pillanataikban — csakis amorálisak tudtak lenni, nem kellett szégyenkezniök semmiért, semmi gyöngeséget nem kellett takargatniok a cinizmus irgalmas palástjával. Shakespeare is, Flaubert is, mert reájuk gondolok, amikor a legnagyobb, fölötte trónol az egész mindenségnek, az életnek, a morálnak. Olyannak látják és láttatják az életet, amilyen. A moralisták pedig jobbnak vagy rosszabbnak láttatják, aszerint, ahogy lelkesítve buzdítani, vagy ostromozva korholni akarnak bennünket. Wedekind — különösen újabb műveiben, így a *Hidallában* is látjuk ezt — egy szerinte felsőbbrendű jövő magaslataira szeretné felkorbácsolni az emberiséget. Flaubert megismertet bennünket magunkkal, egyebet nem akar, talán még ezt sem akarja. A morális Wedekind bizonyára jobb ember, de az amorális Flaubert nagyobb művész. És ha kettejük közül választanom kell, habozás nélkül otthagynom a jó embert.

ANDERSEN, AZ EMBER

Dokumentumok

I.

Apja örült volt, atyai nagyapja futó bolond. Anyja óriási termetű, férfias külsejű nő, aki egész életén át rabja maradt az iszákosságnak. A delirium tremens pusztította el a szegények házában. A gyermek Andersenről azt mondták játszótársai, hogy bolond, mint a nagyapja.

II.

»Életem meséje« című önéletrajzában ifjúságának kedvteléseiről így számol be: »Legnagyobb örömöm abban tellett, hogy babaruhákat varrtam és babákkal játszottam.« Majd ezt vallja: »Nap-nap után otthon ültem, babaruhát varrva. Hogy megszerezsem az ehhez szükséges tarka rongyokat, divatáru-boltokban szövet- és selyem-szalagmintákat kéregettem. Fantáziám oly annyira foglalkozott ezzel a babaholmival, hogy gyakran megállottam az utcán és nézegettem a selyembe s bársonyba öltözött elegáns hölgyeket. Képzeletemben aztán ollóm alatt láttam ezt a piperét. Egész órák teltek el, miközben ezzel foglalkoztattam elmémet.«

III.

Andersen egy vidéki szállóban olyan szobába került, amely mellett egy ünnepelt szép primadonna lakott. A művésznő lefekvés előtt nagy szerelmi áriát énekelt, melynek tartalma világos tanúságot tett a fiatal nő érzéseiről és szándékairól. Andersen, mint egy levélben őszintén bevallja, »az ijedtségtől megdermedt és félelmében asztalt tolt a szoba ajtaja elé.«

Egy alkalommal lakásán meglátogatta egy urinő és bevallotta, hogy imádja a nagy költőt. Andersent rémület fogta el arra a gondolatra, hogy esetleg pásztoróra várakozik reá. Behívta inasát és eltávolíttatta a »badar exaltált teremtest«.

IV.

A legnagyobb hluság lakozott benne. Bár rutsága mesébe illő volt, sohasem mehetett el tükör mellett, a nélkül, hogy bele ne nézett volna. Nagyon büszke volt dus hajára, melyet nap-nap után gondosan göndörittetett a fodrászszal. Egy alkalommal ünnepet rendeztek tisztelőtére. Már nem ért rá, hogy elmenjen a borbélyhoz. Még napok múlva is sopánkodott amiatt, hogy akkor este nem volt eléggé göndör a haja. Mindig ügyet vetett a gondos és elegáns ruházkodásra. Sok levelében nagy helyet foglal el ujonnan beszerzett ruhájának pepecselő leírása. Mindig számot ad arról a hatásról is, melyet ruhájával keltett, vagy kelteni vélt. Gyakoriak az ilyen megjegyzések: »Most nagyon csinos vagyok.« — »Napról-napra szépülök.« Harmincöt éves korában, egy udvari bál után, így fejezi ki megelégedését: »Azt mondták, hogy bájos voltam.« Nyakának hosszú és sovány voltát rendkívül nagy

álló gallérral, lábának vékonyságát mesterségesen bő nadrággal igyekezett elpalástolni. — Maga beszélte, hogy egy mulatság előtt, melyre meghívták, napokon át »főpróbát tartott toálettjének valamennyi misztériumával« és lakásán »órakhosszat dandy módjára kitömvé és felcicomázva járkált«. Párisban jártában, mint egy levelében megvallja, kedve tellett abban, hogy sétaközben kezével kissé föl-huzza nadrágja lábaszárát, hogy »kissé látni lehessen a szép selyemharisnyákat«. Andersen nagyon szívesen öltött női ruhát. Részt szeretett venni műkedvelő előadásokon, de ilyenkor egyetlenegyszer sem lépett fel férfiszerepekben. Mindig csak női szerepelt vállalt. Fura külsejének megfelelően többnyire kómikus szerepeket osztanak ki neki. De még így is tetszeni vágyik és olykor a legkomolyabban meg van győződve róla, hogy nagy hatást tud kelteni. Hogy ezt a hatást milyen formában képzelte, azt elárulja Wulff Henriettehez intézett levelének ez a mondata: — »Higye el, hogy elbűvölő leszek (t. i. az előadáson). Tudj' Isten, milyen nagy hatással leszek a fiatal diákok szívére.«

V.

Oly babonás volt, mint valami vénasszony. Semmitől se félt jobban, mint a haláltól. Ha e legcsekélyebb rosszul-létet érezte, már attól tartott, hogy komoly és veszedelmes betegsége van. Minden egyes álmának jelentőségén napokig el tudott töprengeni.

Babonás voltát jól ismerték. Ha vidéki kastélyok vendége volt, a nők gyakran megtréfálták azzal, hogy kísértetjárást produkáltak, amivel vad rémületet keltettek Andersenben.

VI.

Életirásaiban és leveleiben szó esik arról, hogy Andersent három vagy négy ízben szenvedélyes szerelem hevítette. Erről szól egy csomó szerelmes verse is. De mint legújabb biográfusa, Hansen Albert kimutatja, e szerelmek külső körülményeiről mitsem tudunk. Andersen életét apróra ismerjük, de sejtelmünk sincs arról, kik azok a nők, akikért a költő verseiben eped. Egyébként maga Andersen is majdnem mindig csakis arról ír, hogy »egy teremtetst«, »két barna szemet« imád. Legmeghittebb barátai hiába kutatták, hogy ki lehet a szeretett nő, soha nem juthattak nyomára. Legtöbbször emlegette a költő életének nagy szerelmét, amelyről maga három, egymástól teljesen elütő verziót terjesztett. Valahol egy dán vidéki városkában, melynek neve örök titok maradt, megismerkedett egy leánnyal. Kiletét nem árulhatja el senkinek. Örülten beleszeretett. Később azonban kiábrándult belőle. Belátta, hogy a nagy szerelem csak költői ábránd és önámítás volt. A leány mást szeretett és később ahhoz is ment feleségül. Ezt beszéli az önéletrajz. Más szint ad a szerelmi történetnek a költő egy magánlevele. A leány viszonzta a szerelmet, de amikor megismerkedett Andersennel, már másnak volt a jegyese és azzal kellett oltár elé lépnie. Megint másképpen beszélt el a dologról maga Andersen egy bizalmas barátjának. Viszontszerelmet keltett a szeretett leány szívében. Az ideál teljesen szabad is volt. De a költő mégsem vette el, mert szegénysége nem engedte meg neki a családalapítást. A leánynak volt ugyan elég vagyona, de a világ azt mondhatta volna, hogy Andersen a hozományért nősült, ez pedig nagyon fájt volna neki.

Ellenmondásokkal teljes, tarka beszéd ez, melyen nehéz dolog eligazodni. A »szegény« Andersen abban az időben, amikor ez állítólagos szerelem emésztette, nagy évi

járadékot huzott a dán királytól (holta után hatvanezer arany tallért hagyott örököseinek). A titkolózó Andersen pedig, aki a világért sem nevezte volna meg a leányt, a legpletykásabb és a legfecsegőbb ember volt. Ha valaki titkokat bizott rá, másnap már a fél város tudott róluk. Minden szerelmi titkot ki tudott szimatolni és mentől gyorsabban terjesztette a többé-kevésbé pikáns botrányokat. Kis lakásában, melynek berendezése egy aggszűz szobáira emlékeztetett, barátait és harátnőit gyakran meghívta kávéra és ilyenkor az uzsonnát mások szerelmének indiszkrét glosszálásával fűszerezte. És ez az ember a maga szerelmeit annyira el tudta titkolni? Mert ez a szerelem csak költői mese volt a leánnyal együtt — véli a főntebb említett Hansen.

VII.

Andersen, néhány idősebb íróat nem tekintve, leginkább fiatalemberekkel szeretett barátkozni. Joggal lehet rámutatni e baráti érzések különös jellegére. Hízeleg barátainak, csókolgatja őket, megsimogatja arcukat, féltékenykedik reájuk és kétségbe van esve, ha barátal nem viszonzozzák hasonló mértékben az ő érzelmeit. Egy kevésbé ismert versében megénekel egy ilyen barátot. Holdas éjszakán csendes ligetben sétál az ő édes, kedves Lajosával. Karjával átöleli a barátot, sziv a szivhez simul és a költő hálát mond Istennek, hogy oly barátot talált, akinek neve örökkön él lelkében. Egy másik barátjáról, V. Keresztélyről ezeket írja naplójába: »Minden nap együtt vagyok az én drága Keresztélyemmel. Ugy érzem, hogy ő blilncselt magához legjobban. Az ő társaságában nem is tudom, hogyan mulnak az órák, bár máskülömben mindig

nagyon mélabus a kedvem. Olybá tűnik, mintha megbabonázott volna. Nem is tudom, hogy miért szeretem annyira.« V. Keresztély, mint Andersen egy későbbi leveléből kitűnik, nagyon szép flatalember volt, aminthogy a költő »ifju barátai« egytől-egyig a férfiszépség mintaképei. Ezt a szépséget Andersen nagyon tudta értékelni. Utazásai közben nem egyszer említést tesz arról, hogy szép bérkocsisok, hajóslegények, inasok mennyire magukra vonták figyelmét. Tréfa-e, vagy őszinteség, ha uti naplójába ezt írja egyszer: »Az a szerencsétlenség ért, hogy egy kegyetlen nyíl beletalált szívem kellő közepébe. Ennek egy igen ifju portugál az oka. Halálosan beleszerettem szemébe és egész valójába!«

VIII.

Az itt következő levéltöredék 1835 augusztus 8-ikán kelt. Íródott éjjel tizenegy órakor. Collin Eduárdhoz van intézve, aki aggkorában, 1882-ben könyvet írt Andersenről.

Hallgassuk meg szenvedélyes esdeklését: »Vágyat érezek Ön után. Igen, ebben a pillanatban úgy megkívántam, mintha sötét szemű és lángoló pillantású, elbűvölő kalábriai leány volna. — — Sohsem volt testvérem, de ha volna, lehetetlenség volna úgy szeretnem őt, mint ahogy Önt szeretem. — — De jaj, Ön nem viszonozza szerelmemet és ez gyötör engem. Senkitem szerettem úgy, mint Önt. Kétségbe kellene esnem, ha elveszíteném. Ugy tetszik, mintha barátságunk arra termett, hogy valaki leírja, más-kor pedig tartok attól, hogy ez megtörténhetnék. Egész lelkemet, szívem mély titkát föltárhathnám, de ami barátságunk olyan, mint a misztériumok. Nem szabad elemezni őket.«

Egy másik levélből: »Belátom, hogy ez a rokon-
 érzésért való örökös kínlás valami csunyát és megalázót
 rejt magában. De büszkeségemet legyőzi Ön iránt érzett
 szerelmem. Mondhatatlanul szeretem és szinte kétségbe
 kell esnem, mert Ön nem tud és nem akar oly barátom
 lenni, amilyen, ha helyzetünk a megfordított volna, én
 tudnék lenni Önnek. Mit vétettem? Miért kelt az én jelle-
 mem Önben visszatetszést? Mondja meg, hadd változtassak
 rajta. Az Ön szíve talán nélkülözheti az enyémet, én nem
 lehetek el az Öné nélkül.«

Néha baráti érzését egyenesen egy nő szerelmi szen-
 vendélyéhez hasonlítja. Gondolatban mindig barátjával van
 és több ízben verset is ír hozzá. A féltékenység sem idegen
 tőle. Eduárd egy este elmondotta neki, hogy másik barátjá-
 val, Emillel lesz együtt. Erre ezt írja Andersen: »Igy va-
 gyunk hát! Öt várja! Öhöz ragaszkodik! Vele sétál!
 Hiszen én is szeretem Emilt, de ha engem mellőznek
 miatta, akkor kétségbeesés gyötör.«

Collin Eduárd minden tekintetben normális ember, nem
 viszonozza ezt a szenvedelmes érzést. Barátja felajánlotta
 neki a tegeződést, de erre sem volt hajlandó. Andersent
 kegyetlenül bántotta ez a visszautasítás. »Sirtam — írja
 — de hallgattam. Örökké sajgott szívem sebe, de lágy-
 ságom, félig nőies voltom mégis hozzáfűzve tartott.«

Amikor Collin eljegyezte magát egy szép fiatal leány-
 nyal, Andersen nem bírt fájdalmával. Elhagyta Dániát és
 Németországba utazott. Onnan írja barátjának, aki talán
 föl sem tudta fogni a nagy kétségbeesés igazi okát: »Ha
 nem menekülök, tönkre kellett volna mennem.« Amikor
 pedig Eduárd esküvőjét üli, ezt a levelet kapja Andersentől:
 »Mint Mózes, a hegyen állok és az ígéret földjére nézek,
 ahová sohasem fogok eljutni. Isten ugyan sokat adott
 nekem, de talán éppen az, amit nélkülözni kell, a leg-

sebb és a legnagyobb boldogság. Egész életemen át egyedül kell maradnom. Egyedül maradok és kell maradnom!» És naplójában felpanaszolja álmatlan éjszakáinak forró könnyelt és attól tart, hogy elhagyatottságában el fog pusztulni. Egy barátja pedig, aki később gyakran van Andersen társaságában, arra kéri Collint, hogy vigasztalja meg a költőt, akinek reggel első, este meg utolsó gondolata mindig csak Collin.

IX.

A kilencvenes évek elején Kopenhágában K. M. író t letartóztatták szemérem elleni deliktum miatt. A dán lapok nagyon bőven tárgyalták az esetet. Az egyik K. M. életének leírása során a következő megjegyzést tette: »Gyermekkorában a csinos és értelmes fiút egy Kopenhága közelében levő birtokra vitték, melynek vén falai mögött más vendégek mellett az akkor még életben levő Andersen is szokott időzni. Amit K. M. ehhez az előkelőséghez való viszonyáról mond, azt itt nem reprodukálhatjuk. Az utókor K. M. vallomásaiban nem egy vonást fog találni, mely alkalmasnak látszik arra, hogy vele kapcsolatban új lélektani szempontból ítéljük meg nagy meseköltőnket, aki tudvalevően egész életén keresztül agglegény maradt.« Ez a közlemény nagy feltűnést keltett. A főtebb említett Collin Eduárd fia, Collin Jónás, akiért Andersen valamikor szintén rajongott, minden követ megmozgatott, hogy megcáfolhassa az Andersenre vonatkozó leleplezést. Az igazságügyminiszterium, a rendőrfőnökség és a vizsgálóbíró közbenjárására a vizsgálati fogságban levő K. M. vissza is vonta vallomásainak a költővel kapcsolatos részét.

X.

Andersen fájdalmasan érezte a titkolózás kényszerét. »Ő bárcsak föltárhatnám Önnek egész lelkemet, — írha egyik barátjának — akkor enyhülést lenék. De nem tehetem. Hígyje el nekem, vannak fájdalmak, melyeknek titkát legjobb barátainkra sem bizhatjuk. Bárcsak lepilanthatna lelkem fenekére, akkor megértené sóvárgásom forrását. A nagy, átlátszó tengernek is vannak kifürkészhetetlen mélységei, melyeket a buvárok közül nem ismer senki.« Wulff Henriettenek pedig még nyiltabban írja: »A szív naplójában vannak lapok, melyek annyira egymásra vannak ragasztva, hogy csak Isten tudja széjjelfejteni őket. Bármilyen őszinte szeretnék is lenni, vannak fájdalmaim, melyeknek eredetére nem merek rámutatni. Bennem lakozik egy érzés...«

XI.

Nagy költő. Mi reánk ez tartozik, a többi pedig az ő dolga volt. Talentuma hódolatra késztet, the rest is silence.

SZANIN

Néhány esztendővel ezelőtt egyáltalában nem volt szégyen, ha az irodalmilag művelt ember nem is sejtette, kicsoda Arczibasev. Azóta kiderült, hogy ennek az eddig ismeretlen nevű írónak lelkéből született az a regény, mely állítólag valósággal megbolondította, erotikus mániába korbácsolta Oroszország intelligenciáját. Német és francia lapok pokolszinű legendákat tudtak a hősről Szanin névre keresztelt regény ördögi hatásáról. Oroszországszerte szinte a földből sarjadtak ki a »szaninista« klubok és egyesületek, melyeknek egész programjuk ebbe az egy izzó tételbe van belesűrítve: az érzéki élvezet az egyetlen, amiért e földön élni, amit keresni érdemes. A nagyobb orosz városokban egyre jobban elszaporodtak azok a titkos tanyák, ahol előkelő és kevésbé előkelő, gazdag és szegény, öreg és fiatal, de egyképen művelt és intelligens emberek mindazokat a tagadhatatlanul jókat cselekedték, amiket a filléres lapok frazeológiája »legdurvább kicsapongások«-nak szokott jellemezni. Az orgiák férfi és női hősei jórészt azok közül kerültek ki, akik régebben politikai mozgalomba, forradalmi agitációba vitték bele legforróbb hevületeiket. Akik azelőtt elzarándokoltak a nép közé, hogy leszedjék szeméről a műveletlenség hályogát, most inkább a maguk szemét borították el a legszilajabb érzéki mámor vérvörös ködével. Akik valamikor bombákat szerettek volna hajítani a zsarnokság hóhéraitra és pribékjeire, akik tajtékzó dühvel hörögték el, hogy »in tyrannos«, most inkább a paradicsomi bünbeesés

örökké egyforma, mégis örökké új jeleneit plasztikázták el mámortársaik gyülekezetének szemeláltára, vértpezsdítő zenekiséret ütemére.

Azt az erőt, amelyet az orosz társadalom csakis a politikai forradalom céljaira pazarolt, egy idő óta részben egy vad szexuális forradalom emészti föl. És mindezt az átalakulást, a zsarnokfalásnak és szabadságvágynak érzéki tömeglázra való áthasonulását, az Oroszországból kiszállingózott hírek szerint, Arczibasev Szanin-ja okozta volna.

A regény most megvan németül is. Hatását kipróbálhatni nem-orosz lelken is. Első sorban nem irodalmi, hanem erotikus hatásáról lehet szó. Hiszen Oroszországban is, miután elolvasták a regényt, nem azt kutatták és méricskéltek az emberek, érdekes-e a munka meséje, élnek-e az alakjai, van-e színük és illatuk a szavaiknak, hanem esztétikai fejtegetések mellőzésével cselekedni kezdtek. Ez a regény állítólag úgy hatott rájuk, mint valami erős afrodiziákum. Szinte azt mondhatni, hogy beléjük bujt az ördög. Sőtba dobtak mindent, amit szentnek vallottak és csakis arra a legfőtdibb gyönyörűségre vágyódtak, ami egy középkori misztikusnak elragadtatástól hevített meghatározása szerint még a mennybéli angyalok tiszta lelkét is irigységgel tudná eltölteni. A Szanin megtüzesítette az előbb csak zsolozsmákat zengő ajkakát is, ölelésre hajlította a bombavető karokat is, megremegtette a hazaflás aszkétaságtól elsorvasztott csipőket is és a megbokrosodott vággyal pokolba kergettetett minden szemérmet. Ily sikerű munkát más szemmel kell olvasnom, mint teszem azt, egy társadalmi szatirát, mely a pálinkamérők visszaéléseit ostorozza.

A külföldi és hazai jellemzések nem tudtak megteveszteni. Ugy látszik, orosznak kell lenni, hogy ez

a regény érzéki dűhre lázítsa az embert. Az orosz határon túl már nem hevit. Szaninban tömérdek a filozofálás, kevés az igazi erotika. Marquis de Sade vérrel és sárral odamázolt regényeinek kis hijja háromnegyedrészre szintén bölcselkedés. De a megbomlott erotikájuk lidércnyomást nehezít rá a szivemre és a hisztéria golyóját hengergeti bele a torkomba. Elájulhatok a kegyetlen gyönyörűség kéjes fájdalmától. És hogy egy másik világhírű erotikumot említsek, a Memoiren einer Sängerin, amit talán nem ok nélkül a zseniális Schröder-Devrient Vilmának tulajdonítanak a perverzitásnak nevezett ingyencségek történetirói, felerésben szintén filozoféma. De az erotikuma olyan, hogy amikor először áradt bele rettenetes tüze az ereimbe, a forró vérhullámok úgy rohantak agyvelőmbe, hogy szinte beleszédültem.

Szanin nem zavarja meg gyilkosan az álmomat. Nem kerget bele az éjszakába, hogy páromat keressem. Nem égeti cserepesre az ajkamat, nem vereti ki szivemmel egy bacchánsnóta részeg ütemét, nem költözteti vészett pillanatokra egész lelkemet elérhetetlen messzeségben vonagló női testekbe. Ez a regény nem veszi el az eszemet és nem értem, hogyan tudta megtébolyítani az oroszokat, ha ugyan igazán megbolondította őket és nem ismétlődik meg ezuttal is az a gyakorta tapasztalt eset, hogy egy különös szabású hirszolgálat telefon-drótján át, ami Oroszországban csak sóhajtás, kiáltásnak hallatszik ide, ugyane hirszolgálat nagyító üvegein keresztül, ami ott parázs, máglyatűznek látszik ide és, amint hallani már, hihetetlen tóditás a Szanin oroszországi erotikus hatása is.

Bölcs józanságból azonban már sokkal több van ebben a világhírűvé reklámozott regényben, abból a bölcs józanságból, melynek közkeletű neve: egoizmus.

Tedd azt és csakis azt, ami a magad gyönyörűségére való. Elsősorban tehát lehetőleg sokszorozzad meg kéjeidet. Az ugynevezett közügyekhez semmi közöd, baromság törődni velők. Forduljon fel akár az egész világ is, ha arról van szó, hogy akár csak egy percnyi jókedvvel édesítsd meg életedet. Ezt tanítja Szanin, de sajnos, nem nagyon szuggesztív erejű szavakkal és oly cselekedetekkel, amilyenek például több embernek a halálba kergetése, barátja ideáljának elcsábítása, egy temetés brutális megzavarása.

Sem a tanítás, sem a magyarázó cselekedetek nem pályázhatnak az ujszerűség érdekességére. Hogy legkisebb magánügyeink is előbbrevalók a legnagyobb közügyeknél is és hogy a kép hajszolásában a lelkiismeret fölösleges kolonc, hogy nem másokért, hanem csakis magunkért kell élni, azt Arczibasev előtt is sokan és sokszor próbálták már bizonyítgatni, az orosz íróénál jóval inkább meggyőző, kicsiszoltabb pengéjű dialektikával. Eldönteni senkisémet fogja ezt az ősi kérdést olyképen, hogy döntésének mindenki alávesse magát. Az állásfoglalás mindig az egyéni vérmérséklet dolga marad.

Erotikája gyöngé izmu és bágyadt tűzü, bőszavu filozofálása régi tételeket támogat hosszadalmasan ódon érvekkel. Mi marad meg tehát Arczibasev érdeméül? Néhány tájkép, melyeknek gyöngyház színei felejthetetlen gyöngédséggel simogatják meg lelki szemünket. És néhány sivár, de nagyszerű jelenet, melyeknek vásári kikiáltó címük lehetne: egy tüdővésztes utolsó napjai, egy meggyalázott katonatiszt öngyilkossága, egy agyon-tépelődő neuraszténiás végső órái. Ezeknek a jeleneteknek a haláltól való félelem és az elmulás közeledtének dermesztő érzése a hatalmas rendezőjük. Ezek a jelenetek és csakis ezek belefagynak emlékezetünkbe. És így esik aztán, hogy az az író, akinek filozófiája az étellel

azonosított kéj mindenhatóságát hirdeti, végül mégis voltaképen azzal a szándékán kívül eső hatással bocsát el bennünket, hogy nem az élet, hanem a halál a legnagyobb ur.

Arno Holz negyvenkét esztendő ember. Életének útja sokfelé kanyargott. Tömérdék szenvedésen keresztül hajszolta végzete. Amit nagykesőn elért: néhány ezer márka tantiém. Gyarló eredmény, nem éri meg a verejtéket. De Arno Holz szomoruan vallhatja, hogy amiért verejtéke hullott, nemes gyötrődéseért sohasem kapta meg azt az egyértéket, melyet sikernek neveznek. A tömeg elismerése akkor kiabált feléje, amikor mitsem érzett a művészi alkotás keserűségeiből, amikor — a művészet etikájának szempontjából tekintve munkáját — lelkiismeretlenül elaljasodott. Ezt a sikert a gyomor örömmel üdvözölhette, de a lélek, a büntudat elkerülhetetlen fanyar órában, bizonyára megvetette magát érette.

Arno Holz 1883-ban hazafias versekért megkapja a Schiller-díjat. — »Entstehungsjahr 1884« — ezt a signumot viseli a Buch der Zeit, mely az akkori német szociáldemokrata ifjuság legtökéletesebb programpoézise. Néhány évvel utóbb Johannes Schlaffal együtt kiad három naturalista színművet. Ha másról nem, egy érdemükről tanuskodik Gerhart Hauptmann első, 1889-ben megjelent drámájának, a »Vor Sonnenaufgang«-nak ez a dedikációja: »Bjarne P. Holmsen (Holz és Schlaf közös álneve), dem consequentesten Realisten, Verfasser von »Papa Hamlet« zugeeignet, in freudiger Anerkennung der durch sein Buch empfangenen entscheidenden Anregung.« Ennek az iránynak — Hauptmann később diadalmasan kinőtt belőle és tuñott rajta — Holz írta meg elméleti kátéját is: »Die Kunst, ihr Wesen und ihre Gesetze.« Később ő is

elpártolt a »consequens realismustól.« Mint egykor a drámában, most a lírában, az ősi sablonok legellentállóbb mentsvárában akart forradalmat támasztani. Mint a legöntudatosabb írók egyike, előbb elméletileg számot ad magának a procedérrel: *Revolution der Lyrik*. Azután megírja hozzá az iskolai példatárat: *Phantasus* (1898. és 1899.) Ebből a forradalmi vajudásból voltaképpen csak egerke született: a rimtelen és béklyózatlan lüktetésű »vers libre« szimmetrikusabbá tétele (ez még hagyján!) és egyeduralmának hirdetése (ami már művészetlen zsarnokoskodás.) A rimelés mestere, aki a technikai ügyefogyottság kényszerűsége nélkül, csakis elméleti okokból, a feltétlen rimtelenséget proklamálta, egy-két évvel utóbb visszatért a forradalom előtti verseléshez. Pályája elején, mint husz éves ifju azzal mulatozott, hogy Goethe, Heine, Eichendorff stílusát és versformált megtévesztő ügyességgel utánozta, tudatos, bevallott hamisításokat gyártva, az olvasó megtérfálására. Most ugyanazt tette a XVII. század és a német rokokó költőivel (*Dafnis; Aus Urgrossmutters Garten.*) Ha e könyveken nem volna rajta az 1904. és 1905. évszám, ha a papíros és nyomtatás nem árulná el a keletkezés idejét, a legjobb orru irodalomtörténész is azt hinné, hogy régi »inedita« ösmeretlen verseit olvassa.

Ebben az írói munkásságban néhány esztendei hézag van, melyet sötét élettrajzi adatok töltenek ki. Arno Holz nem keresett annyit írásaival, hogy az éhenhalás réme ne fenyegette. Maximilian Harden, a *Zukunft* szerkesztője gyűjtést indított részére, hogy el ne pusztuljon. (Detlev von Liliencronról is így kellett gondoskodni.) Közben Holz bejutott egy játékkereskedő gyárába, ahol új és elmés gyerekjátékokat eszelt ki. Modelljeiért annyit kapott, hogy többé nem szorult íróársainak könyörületességére. Néhány játékaival, melylyel meg tudta fogni a gyermekek érdeklődését, nagyobb erkölcsi és anyagi sikert ért, mint

addigi egész írói munkásságáért. Két évvel ezelőtt, miután senkinek se kellett a modelltervezés mellett készült »Socialaristocraten« című naturalista komédiája, összeállott Oscar Jerschke ügyvéddel, akivel együtt adta ki annak idején első verseskönyvét. Ezuttal több hasznot hajtó munkát műveltek. Megírták »Traumulus«-t, ezt a gimnázista tragédiát, mely lélekrajz ürüggye alatt a nagy tömeg szentimentalizmusára spekulál. A kísérlet, — mint annyi más színpadi mesteremberé — fényesen beütött. Valamennyi német színpad előadta a durván összeabdált tákolást. Arno Holz a játékkereskedő műhelyének homályából kikerült a leglármasabb nyilvánosság közepébe. Az irodalmi atelier-k örökös kísérletezőjéből egyszerre kész ember lett. Holz megunta a koplalást. Mártírságra nem született. Gyomra konvertitává tette. Művészi meggyőződését, melyért száraz kenyér se jutott neki, odaadta cserébe a bőségesen ölébe hulló tantiémekért. A büszke író öngyilkos lett, és az ő halottaiból feltámadt a megalkuvóan számító és jól számító mesterember...

A Buch der Zeit, melynek új kiadása tette aktuálissá ezt a megemlékezést, első- és másodízben (1885. és 1891.) Panizza Oszkár kiadójánál, Schabelitznél jelent meg Zürichben. Akkortájt még ez a becsületes öreg volt egyedüli mentsváruk mindazoknak, akiket szókimondásuk miatt otthon, a nagy Németországban egyetlen kiadó se mert befogadni. Manapság, 1905-ben már kiadják Holzt minden aggodás és baj nélkül Münchenben is, olcsó kiadásban, egyszerre tízezer példányban. Idők változása: ami husz évvel ezelőtt közveszedelem volt, ma már népies olvasmány.

Az egész kötet harci riadó a vallás, az erkölcs, a társadalom, a művészet és az irodalom ósdiságai és előítéletei ellen: harangok félreverése, tűzcsóvák lobogtatása, hangos, tulságosan hangos dallamok, vörös, tulságosan

vörös színek. A kötet nem kis része ma már elavult. Sok hatalmas bálvány, mely zsarnoki megvetéssel vigyorgott a lábánál vergődő emberiségre — mindenek fölött Németországban anno 1880. — ma már ledőlt. »Agyagból volt a kolossz lába, beléomlott az éjszakába.« De huszonöt évvel ezelőtt még nem tudták a szfinx titkát és úgy harcoltak, mintha örökkévaló hatalmak ellen harcolnának, nem is a győzelem reményében, inkább csak a küzdelem lebirhatatlan szükségétől sarkantyuzva. Most, amikor nagyot fordult a világ és a socialdemokrata párt a német birodalmi gyűlésnek számra és erőre második pártja, a könyv sok lapja idejét multa.

Mégse szabad igazságtalannak lennünk. A kötetnek, mint kortörténeti és emberi dokumentumnak teljes értéke van ma is: az a hevülés, melynek tüze izzik benne, az az ifju erő, melynek izmai dagadoznak benne, most is megkapja a kiégett szívéket és petyhüdt husuakat. Sok a kötetben a rétori pátosz; 1884-ben még közelebb voltak Herwegh-hez és a Bismarck-féle vasmarku Ausnahmsgesetz idejében a suttogó szót nem hallotta volna meg senki. A szónoki reflexió gyakoribb, mint a költői képzeletből kibontakozó vízió. Azonban mindent egybevetve: a pátosz sokszor mély zengésű, mint a gordonka szava; a reflexióból nem egyszer csillogó és szemfényvesztő élénkségu szellemesség mosolyog felénk. Olykor megállítanak bennünket fájdalmas érzéstől színezett, minden tendencia hijával levő, mégis minden kifejezett tendenciánál szugesztivabb képek Berlin világvárosi proletár-nyomórából. Végül pedig értékelnünk kell a bármely stílussal szinte fitymálva játszó, a legmakacsabb formákat erőlködés nélkül lebiró technikát is.

A Buch der Zeit szépségelért el kell felejtenünk, hogy Arno Holz megtudta írni Traumulust is, ahelyett, hogy folytatta volna az uj gyerekjáték-modellek kieszelését.

I.

Egy jubileumról

Költőknek sokáig kell várakozniok, míg jubileumot rendeznek nekik. Magyar költők a nagy várakozásban ki is szoktak dőlni és nem egyszer megesik, hogy születésük évfordulója csak akkor válik mérsékelt zaju nemzeti ünneppé, amikor a kegyelet a haláluk napját is számon tarthatja már.

Kiss József szerencsés kivétel. De milyen szerencsés! Jubileumára készülnek, amikor még csak hatvan-négy esztendő sulya nehezedik vállára, amikor még csupán negyven esztendeje illeszt egymás alá rimes sorokat. Szerencsés költő! Igazán korán jubilálnak meg. Ha primadonna volnál, talán tiz esztendőbe se telne és fejedre hullana a babér, lábad koszoruk garmadáját taposná és a nemzeti hála kincset érő adományt juttatna toalettasztalkádra. Ha országgyűlési képviselővé tesz a kerület közóhaja, tizenöt esztendő multán már összegyűjtik elmondott és el nem mondott beszédeidet és hálaadó istentisztelettel ülik meg azt a napot, amikor első izben dadogtál az ország házában. Ha minisztériumi segédhivatalnökká avat jó sorsod, csak huszonöt esztendeig kell másolgatnod, hogy lakomára gyűljenek szerető pályatársaid és a hazai bürokrácia szlnét-javát ünnepeljék becses személyedben.

Szerencsés költő! Belőled sem primadonna, sem képviselő, sem segédhivatalnok nem lett, hanem magyar

költő, ami nem mindig »szép és nagy gondolat«. Kiss József lettél, akit csak akkor méltatnak jubileumra, amikor már hatvannégy esztendő és negyven éve már, hogy nyomtatott vers alatt akkor még szürke, most büszke sugárzásu neved először megjelent. Negyven évig tartott, míg eszükbe jutott az embereknek, hogy oly esemény volt az, melynek öröme ki kell gyulniok a jubileum tüzeinek...

Kik lesznek ott a költő jubileumán? Senkit sem akarok lekicsinyelni, de mégis azzal válaszolok, hogy kik nem lesznek ott. Távol marad a kormány. (Hol az a szép idő, amikor Wlassics Gyula volt a közoktatási miniszter és sajátkezű levelével még Hazafi Veray Jánost is megtisztelte.) A magyar Tudományos Akadémia ott van, amikor a legkisebb vidéki városkában emléktáblát lepleznek le. De Kiss József nem akadémikus és ennek következtében az ő ünneplésén az Akadémiának nincs keresnivalója. A Kisfaludy-Társaság pedig ismételtén gögösen elhárította magát az azt a megtiszteltetést, hogy a maga tagjainak nagyrészt szürke sorát az igazi talénum fényével ékesítse. A Kisfaludystáknak nem kellett Kiss József és tagadhatatlanul logikusan cselekednek, amikor nem veszik tudomásul oly költő jubileumát, akit nem tartottak maguk közé valónak.

A hivatalos Magyarország nyugodtan, egy kolduszegény, de felfuvalkodott spanyol grand arroganciájával félreáll. Akik a jubileumot rendezik, a Kisfaludy-Társaságtól kissé lenézett Petőfi-Társaságot és a hivatalosságtól nagyon távol álló Ujságírók Egyesületét az ünneplésben hivatalos képviselők nagyképűsége nem fogja feszélyezni. De amikor az Akadémia ünnepel valakit,

többsnyire csak a kénytelenségből mindenről beszámoló újságokban van nyoma az ünneplésnek. A decemberi ünnepségen azonban, amikor egy költő negyven esztendejének — életnek több ez száz polgári esztendőnél is — emlékoszlopot emelnek koszoruból és magasztaló szóból, lélekben sok ezren ott lesznek az ünnepségen és hódolattal hajlanak meg az előtt a magyar költő előtt, akinél nagyobb ma nem jár közöttünk.

*

Látom már, néhány csontos kéz türelmetlenül felém kap és félre akarná lódítani tollamat. A sok költőcske nem hallja szívesen, hogy fölébük emelnek valakit. Igaz is, poétákat osztályozni iskolamesteri szokás. De azért miért ne mondhassam ki, minden cifrálkodóan stilizáló körülírás nélkül, amugy parasztosan: hogy egy ember, aki sohasem jut be az Akadémiába és mindig kívül marad a Kisfaludy-Társaságon, akiről néhai Szász Károly megírta, hogy magyarul nem tud és alig van egy-két türhető verse, akinek az irodalomtörténetek félve juttatnak csak két-három fitymálkodó sort, hogy ez az ember, Kiss József, jobb, szebb, maradandóbb verseket írt, mint azok a nagytekintetű urak, akik a hivatalos magyar Parnasszus legtezején terpeszkednek szélesen és kényelmesen, akik a költészet megcsufolására írnak verseket, ahelyett, hogy példának okáért magyarázó szöveget szerkesztenének egy ábrázoló-mértan tanulságos rajzaihoz. Kiss József nem tudott följutni a hivatalos Parnasszusra; az irodalmi hierarchiában címet és rangot nem kapott; az egymásra vihogó auguroknak, az írói tehetetlenségre nagy méltóság tógáját borító főmestereknek, a hagyományok hulladékain élősködő »széptudó-

sok«-nak nem kellett. De milyen igazuk is volt: közéjük Kiss József nem való.

Az igazság róla az, bárhogy fáj is sokaknak: »Az 1867 óta feltűnt költők közt mindenestre az első a balladában is.« Tehát a többiben is: a lírában, a románcban, a kisebb költői elbeszélésben. Négyesy László mondja ezt, eképen fejezvé be a költő életrajzát a Pallas Nagy Lexikonában. Négyesy László, az egyetem, az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság embere, a szent hagyományok őre, »elsőnek« merre mondani azt az embert, aki sem az Akadémiának, sem a Kisfaludy-Társaságnak nem tagja. Nem tudom, a tudós és egyébként lélekben jó konzervatív egyetemi professzor emlékszik-e rá, — én emlékszem! — hogy ezt az egy szót, mely kis hijja ezer lapos kötetben jelent meg, elrejtve, szinte eltűnve a szavak százezrei között, azonnal észrevették és megorroltak, sopánkodtak, dühösködtek miatta némelyek azok közül, akik elsőkül szerepelnek a hivatalos és irodalomtörténetileg elkönyvelt irodalomban, bár csak az utolsók között lehet a helyük.

De hát a legmérgeesebb fölfortyanások sem tehetik kisebbé a költőt. Amikor nekiindult pályájának, százszor is gáncsot vethettek neki, hogy megbotolják és előbbre ne jusson. A lapokat elzárhatták előle és kritikáikban rája rivalhattak, hogy hallgasson el. Ahol a hirt hangossá teszik, a névnek fényt adnak, az érdemet országgá kürtölik, mindenünnen kizárhatták. És míg hitvány rimfaragóknak aranyakkal ékesített állásokat jutattak, őt semmitől sem kimélték meg. Korrektoroskodnia kellett, vidéki városokban jegyzősködnie, biztosító-társaság hivatalában körmölgetnie és megtagadva a költőt, a legridegebb módokon a kenyeret hajszolnia. Mégis hiábavaló volt minden. Ha a hivatalos magyar kultúra be nem fogadta is a maga cifra palotáiba és egy

percig sem támogatta, mégis csak hangos lett a hire, fényes a neve és népszerű a költészete. És ami neki is bizonyára épen oly fontos: azok közül, akik bejutottak a nagyközönség dédelgető szeretetébe, manap talán ő az egyetlen versíró, aki egyuttal bátran vetheti alá magát az igazán hozzáértők, az avatottak ítéletének is. Kiss József nem azok közül való, akiknek népszerűsége arról tesz bizonyosságot, hogy leszámoltak az igazi művészettel. A többiek népszerűek, mert nem művészek. Ő magához hódította a népszerűséget, ámbár mindig művész is volt. A művész rendszerint csak kevesekhez szól. Kiss Józsefnek megadatott, — talán az egyetlen szerencse, melyet a sors fukarsága meg nem tagadott tőle — hogy míg ő maga a tulontul kevesek közül való, művész létére, anélkül, hogy meg kellett volna tagadnia magát, a tulontul sokakhoz úgy tudott szólni, hogy megértették és megszerették. Egyébként is kibékíthetetlennek látszó ellentétek békés harmóniává egyesülnek költői egyéniségében: magyar is, európai is; a legszebb magyar költői hagyományok folytatója és a legmaibb modernség megértője; arisztokratikusan egyéni, de bele tudja élni magát a szenvedő emberiség tömegérzéseibe is; Ahasvér fajtája keserű szenvedéseinek osztályosa, de lelke megremeg a Názáreti szelid igéinek hallatára. Kezdetben rokonságot tart Arany Jánossal, de azért sohasem marad el új érzéseket napfényre hozó, új eszméket felbángászó korától. Negyven esztendő munkásságán végigtekintve, allg találunk valamit, ami elavult már. A legtöbb verse olyan friss, mintha ma termelt volna. Műveinek jórésze a keletkezés idejére a múlté, de értéküknek meg nem csorbulását, hatásuknak meg nem fogyatkozását tekintve, a legközvetlenebb jelené és, nagy ideig talán, még a jövőé is. Hogy csak néhány, hirtelen eszembe jutó példát említsek, egyhamar

a maga frázistalanságában és retorikahijas voltában megkapóbb hazafias verset nem irnak, mint amilyen az Ajánlás. A kis epikában a Jehovánál és a Mese a varrógépről című költői elbeszélésnél művészibb látomások az utolsó negyedszázadban nem ragyogtak föl magyar költő lelkéből. A Nápolyi emlék és a Tüzek szuggesztív ereje kitől telik manapság? És hol van még valaki, aki két rövid strófában úgy fel tudná szoktatni egy élet legfájóbb tragikumát, mint ahogy Kiss József az Ó mért oly későn nyolc sorába belebűvölte a magáénak siratását...

Goethe öreg dalnoka szerényen mondja, hogy földi jutalomra nincs szüksége; az a dal, mely torkából ömlik, tulontul elég jutalomnak. Az öreg dalnok rosszul tette, amikor így szerénykedett. Valljuk be, súlyos valótlanságot mondott. A költőnek szüksége van arra a jutalomra, melyet a hirnév, a dicsőség tudata ad az embernek. Sok költő gagyogta már utána Goethe dalnokának, hogy a költői alkotás gyönyöre magában véve elég a költőnek és bőségesen kárpótolja minden földi hiuságért. Ez oly költői hazugság, mely megtagadása az örök emberinek. Ha a költő csakis a maga gyönyörűségére akarna alkotni, az íróasztala fiókjába zárhatja alkotását, ahol soha idegen szem meg nem pillantja azt. Vannak ilyen költők is, de ezek szellemük szülötteit nem annyira a hirnév gyönyörének aszkétikus megvetése miatt rejtegetik, hanem talán inkább azért, mert szinte betegesen érzékenyek és attól tartanak, hogy értelmetlen vagy igazságtalan kritikával kell megküzdeniök. De még az ily félenk lelkeknek is szokott lenni valamilyen igazi, vagy legalább maguk elé képzelt elit-közönségük, —

többször néhány meghitt barát vagy nagyrabecsült mester, — amelynek intim elismerése a nagy dicsőség szurrogátumául szolgál.

Kiss Józsefben mindig megvolt az a tiszteletreméltó őszinteség, hogy sem önmagát, sem a többieket nem ámitotta azzal, hogy beéri az ihlet percének gyönyörűségével. Igazi poéta volt, azok törzséből, akik szívből kívánják a dicsőséget és nem hazudják azt, hogy a mellőzés nem bántja őket. A vérbeli poétában fokozottan él minden, ami emberi; kell tehát, hogy a hatalom utáni vágy is éljen benne. A költő hatalmas volta a hozzáértő kritika hódolatában, a közönség elismerésében, a versek kelendőségében nyilvánul meg. Kiss József mindezeket a földi jókat, ha lassan is, de kiküzdötte magának, még pedig rosszindulattal, igaztalansággal, gunnyal, ellenségeskedéssel szemben csakis költészetének fegyvereivel, csakis hódító erejű verseivel.

A hosszú küzdelemben az ember elaggott, de győztes fegyverei épek és erősek maradtak. És akik Kiss József ünneplésére készülnek, — a hivatalosan kissé fitymált Petőfi-Társaságbeliek és a minden hivatalosságtól megkimélt újságírók — nem irodalomtörténeti mumiát ünnepelnek, hanem oly költőt, akinek javamunkái oly frissen hatnak, mintha ma születtek volna. A versek között jóval nagyobb még a halandóság, mint az emberek sorában és akinek akkor is élnek még a versei, amikor a kései jubileumát ülik meg, büszkén tekinthet le arra az életében is halott hivatalos irodalomra, mely távol marad az ünnepléstől.

Hogy Kiss József költészete mennyire nem halott, arról tanúságot tesz majd az az igazán hódoló és legőszintébb helyeslés is, amely a jubileum ünneplő szónoklatainak visszhangja lesz: nem a frakkos »jelen voltak« fölzugó tapsára gondolok, hanem arra a nem

hallható, mégis mindennél erősebb éljenzésre, amelyet hálásan dobog majd országszerte a költő sok ezer ismeretlen élvezőjének a szive.

II.

Az életnek nevezett ősi betegség kinjai ellen vajjon mi a legjobb fájdalomcsillapító narkotikum? Akadtak már sokan, akik az érzéki kéjben látták azt a csodaszert, amelynek kisebb-nagyobb adagjai bénítóan és tompítóan, olykor üdvösen megfojtóan hatnak a léttel egytestvér gyötrelmekre. De minden kéj a leggyorsabban való mulandóságot jelenti. A részeg »most«-ra hóhərbárdyszerűen rázuhan a kijózanodás »aztán«-ja. Ha narkotikum is a kéj, csak percekre, legfeljebb órákra fekszik rá boldogító hatása. S ha a némi erély csodát láttató és megváltást sóvárogató mágiájával gyakran fel is tudjuk ujítani a kéj perceit, ez a gyakoriság még ijesztő messzeségben marad a »mindig«-nek egyfolytában valóságától. És aztán minden teremtetett lény életében fölrémlik az az idő, amikor erről a narkotikumról kénytelen-kelletlen végképpen le kell mondania, amikor a legnagyobb hőfoku és legizzóbb színű szót ki kell törölnie a mindennapi, de még az ünnepi szótárából is. Bármennyire elszomorító és a mostoha sors ellen dühre ingerlő is, de nem lehet elhallgatni, hogy a kéj sem állandó használatra, sem az egész életre nem alkalmas narkotikumnak.

Gyakrabban előszedhető, hosszabb időre beváló és az élet reggelén már csakugy, mint még az alkonyatán is cserben nem hagyó fájdalomfelejtető az álmodozás. Álmodni többet lehet, többeknek lehet, tovább lehet, mint kéjbe merülni. A legszebben és a legtöbbet a költőnek nevezett különös emberfajta álmodik. A nyugós kötelességeket

kárörvendően kirovó Végzet azt a hivatást is ráhárította a költőkre, hogy azonfelül, hogy maguk tobzódjanak az álmodásban, mások helyett és másokért is álmodjanak. Az álmodni egyáltalában nem vagy nem elég áhitattal tudó embereknek ők az elő-álmodói. Az ő fájdalomcsillapító nagy és tüzes álmaikat kisebb méretben és alacsonyabb hőfokon utánok álmodják aztán a többiek.

Kiss József a legintenzívebben álmodó költők között trónol. Félve sejtem, hogy talán el sem viselhette volna az életet, ha elienszerűl annyit nem álmodik. Most élő kortársaink közül nincs magyar költő talán egy sem, akinek álomlátásai oly tartós fényben ragyogtak és annyi idegen sziv homályát kigyullasztották, mint az övéi. Külső életének körvonalai — kenyérgondok durva keze huzta meg őket — talán nem mindenkinek tetszetős látvány, de álmai diadalmas pompájának még a dacolni vágyó rossz-hiszeműség sem tud ellenállani.

Régebben Kiss Józsefben meg volt az az irigy gőg, hogy álmai közül sokat önmagának rejtegetett és csak ritkán engedte meg, hogy mindenki előtt láthatóvá tevő szóköntöst öltsenek magukra. Nem írta meg valamennyi versét, nem egynek a melódiáját csak a maga lelkében zsongatta. De most már bőkezűbb és nagylelkűbb lett, mértékletesebb a látásainak eltitkolásában, adakozóbb álmai szépségének a közlésében. A múlt esztendő szinte a pazarlás évének dicsérhető. Mint a költő új verseskönyvének (Legendák a nagyapámról. Budapest, 1911.) melegvörű előszavában álmélkodva mondja: tavaly »rájött a raptus, a balga örület, a dodonai triposz álomhozó bűbája és irta kellest és válogatás nélkül, megrostálás nélkül feltálatja, amit irt«. Áldott örület, amely gyönyörűség annak, aki beleesik, élvezet annak, akinek látnia adatott ez isteni megbomlottság ritmikus taglejtéseit...

Kis József legfrisebb álomtermése kétfelé tagozódik. A költő álmainak egyik része halott multakat támaszt fel, a másik még meg se született jövődöket jelenít meg, és mindmegannyi álomban, a multat felnyalábólóban és a jövőt előlegezőben egyaránt, annyi a hódító erő, hogy a költővel való misztikus együttérzésben ezeket az ünnepi látásokat szinte a magunkénak kell vallanunk.

Lehet-e szeretni egy rég elporladt kaftános lengyel-szidó kántort, lehet-e szívünkben fényűző otthont adni valami sohase látott, hirtől se ismert Reb Mayer Litvánknak? Lehet, mert akit a költő szeret, iránta érzett szeretetét fel tudja lobbantani mibennünk is. Kiss József pedig nemcsak szereti nagyapját, hanem bámulja is. Büszke magas termetére, kék szemére, gránlt homlokára. Örül dalos lelkének, zengő ajkának, nevető bölcsességének. És büszkeségének csöppet sem feszes, mégis orgonáló pátoszával és örvendezésének öregesen mély, egyben fiatalosan bájos humorával Kiss József megértővé és szimpatizálóvá lágyított lelkünk tözsomszedságába tudja vinni nagyapját, a lengyelországi templomi énekesbe ojtott poétát, az életnek országról-országra táncos lábon bolygó, minden szépséget mohón szomjuhozó és könnyedén élvező szerelmesét, az örökké ragyogó szemű és mindétig boroskodvű Reb Mayer Litvákot, aki fényes név és dus kincs helyett a költői vénát hagyta örökbe unokájának. És amikor Kiss József poétai abszolutizmusának édes nyomása alatt megszerettük a kaftános hőst, finnyáskodó ellenkezés nélkül, kedves készséggel követjük élete kanyargó utjain, amelyeknek remekbe festett térképe a Legendák a nagyapámról felírásu felejtethetlen stanza-sorozat. Megelégedett tanui leszünk a madarak pajtása, a zenekart rejtő torku templomi énekes egyre duzzadó sikerének. Irigykedve látjuk, hogy Rigában boszorkányos dalolásával miképpen szédlíti ölébe a leányokat, asszonyokat, hogyan duskál a

szüzek csókjaiban, a családanyák tiltott ölelésében, majd kissé kárörvendve, kissé sajnálkozva tapasztaljuk, hogy a csókszüretnek mi a vége: az öreg erkölcsbirák, a felháborodott apák és férfiek mennyköves haragja elől Reb Mayer Litváknak föl kell szednie sátorfáját. És füttyörészve baktatunk oldalán Vilnába, ahol nagy tisztességtudással fogadják a zsidóság vénei a híres nótásembert, de ahol sokáig szintén nem lehet maradása. Rigából a szerelem üzte el, Vilnából a gyűlölet kergeti világgá. Vele együtt ami lelkünk is belerekeszt a zsidóölő pogrom borzalmaiba és csitító megnyugvás száll reánk, amikor menekülő hő-sünk végre szerencsésen átkel a magyar határon. Veszedelem még ekkor is fenyegeti: vad határőrök halálra szánják, de a gyanus kaftános jövevény a határszéli ronda csapszékben bort hörpintve, egy szál cigány cimbalomkisérete mellett, leglelkéből felszakadt hallatlan dalokkal úgy megveszi a marcona alakokat (a csapszék-jelenetnél rembrandtbb kép még nem tellett magyar poétától), hogy szívesen látott vendégül fogadják a mesébe való idegent. És Reb Mayer Litvák itt maradt holta napjáig. Fejedelmien hálálta meg a vendéglátást: unokájában, Kiss Józsefben elévülhetetlen nagyságu költőt adott Magyarországnak. És ha másért nem, már ezért is meg kell szeretnünk ezt a furcsa nevű vándorlegényt, akit Kiss Józsefnek ünnepi szépségek palástjába burkolódzó nemes legendái ime erős lendülettel bevisznek a halhatatlanságba.

Ködbe süllyedt multból ködborította jövőbe szállanak a költő álmai: abba a korba, amikor a hus-vér-élőből már pusztá hirnév lett, amikor a halandó Kiss József már átfinomult az öröklétbe. Igaz, hogy egyik csupasejtelem-versében (Minek?) az örök elfelejtetés nirvánás pihenésének gyönyörűségét magasztalja szinte végeláthatatlan távlatu szavakkal, de azért biztos tudja, hogy neki ebben a hirtől nem zavart alvásban sohasem lehet része.

A maga dalának a jövőbe való hangos belezengését, a maga nevének és emlékének időtlen időközön való átragyogását megragadóan jósolja meg a jelenkor iránt való öklöző haraggal (Időm lejárt), hosszú évek kemény harcaiban ragyogóra csiszolódott önérzettel (Pantheon), a mindenség valamennyi szépségkincse elhódításának büszkeségével (Reinkarnáció, Örökbe). És miközben bátor öntudatossággal közeledik ahhoz az időhöz, amikor »majd glóriá-sokkal ül egy sorba«, egyik legszebb versében (Nippon gyermeke) lelünk megremegtető bensőséggel, a legtaplósabb szívet is könnyezővé lágyító áhitattal megköszöni a félelmetes Urnak, hogy megengedte, hogy fénynyel, virággal, dallal és hárfaszóval legyen áldott a költő alkonyata. Egy talán még inkább megható sóhajtása pedig — a szépséget leggyöngédebben áhitó magyar versek közül való — felejtethetetlenül könyörgő szerelmi vallomás a maga két szeméhez, amely akkor is, mikor minden egyéb már elérhetetlen fantommá távolódott, a formák és színek gyönyöreit büvöll a költő lelke elé (Adagió).

A költő látásai közül még csak kettőt akarok az élvezetért hálás lélekkel megsimogatni. Azt az egyre jobban győzedelmeskedő varázst, amely sok százezer Földetlen Jánost mindent magához ragadó mágnesóriás erejével vonz a nyomoruságtól megváltást ígérő Amerikába, a hazaszeretetet prédikáló traktátumok minden ígét lerontó бүвöletet ellenállhatatlan hangú, biborpalástu diadém csodanőben testesíti meg. E modern Loreleyről magyar nyelven még nem sirt fel egyszerűségében szebb ének, mint az, amelyet A szlérn-ről tud Kiss József. És középkori barátok, a Szentek legendáit másolva, az iniciálékba nem festették belé térdelőbb hódolattal, imádatból jobban remegő szívvél a Szüzanya glóriás képét, mint a milyen meleg és felmagasztaló szeretettel öleli körül a poéta egy lelkében koronát, testén kartonruhácskát vi-

selő tüdőbajos cselédleányka vad venyigére valló karcsu termetét (A kis cseléd).

Ez a kis leány Reb Mayer Litvákkal együtt bizonyosan felkerül majd arra a csodagályára, amely az idők oceánján — maga Kiss József sok ezredmagával látja már — »csak megy, csak megy és viszi a költő dicsőségét új nemzedék kapui felé...«

I.

Egy régi levelesládából

Egy darab elmúlt, de azért még mindig melegen maradt élet terül széjjel előttünk száztizenhét levél el-sárgult papirosán. A leveleket hatvannyolc esztendőös öreg ur, tagyosi Csapó Vilmos adta ki. A tengelici földesur, aki fiatalságában verseket meg elbeszéléseket írt, s aki öregkorára is az irodalom és mindenfajta művészet könnyen fölhevülő barátja maradt, eleven szavának rábeszélő erejével ki tudta vinni báró Schell Bauschlott Józsefné, született gróf Sigray Klára levelesládájából ezeket a leveleket, amelyeket sokáig féltve rejtegetett a gyöngéd kegyelet.

E levelek címzettje Augusz Antal báró. Ezernyolcszázhéttől ezernyolcszázhetvennyolcig terjedő életének folyama nagy dolgokat nem hömpölyögtetett, de azért Augusz mégse volt közönséges ember. Mint Tolna vármegye alispánja, majd a szabadságharc után — amelynek viharzását csak nagy messziről nézte — mint pestvármegyei főispán, hét esztendőn keresztül pedig mint a budai cs. kir. helytartótanács alelnöke tisztafejű, emberséges szívű, izmoskaru köztisztviselőnek mutatkozott, aki mindig odaillett arra a helyre, ahová nem összeköttetései, hanem képességei juttatták. A lelklismeretesen teljesített hivatalos tevékenység azonban, bármekkoraát foglalt is le idejéből, egészen mégse töltötte be lelkét.

Életének ünnepi levegőjü óráit a művészetek megértő élvezésére és öröktüzű pártolására szánta. Legközelebb a zene jutott szeretetéhez. Buzgósága értékes jelül Budán megalapította és évekig mint elnök igazgatta is az egyházi zeneegyletet. Élete palotájának szépen tagozott volt az architektúrája, nemesen finom a díszítése, egyénien választékos a berendezése.

A levelek írója pedig Liszt Ferenc. (A közelebbi meghatározás felségsértés volna, a legkisebb jelző is tolatkodás.) Az első levél Temesváron íródott és 1846 november 10-ikén kelt. Az utolsó episztolát Bayreuthban adták föl 1878 augusztus 28-ikán. Közül egy egészséges barátság erős érverése lüktet. Az egyik fél, August báró a barátságra való páratlan tehetséggel született. Baráti szeretetét nemcsak hízog szavakkal és tisztelő gesztusokkal tudta kifejezni, hanem fáradhatatlan szolgálatkészséget és kimeríthetetlen önzetlenséget bizonyító tettekkel is. A másik fél, Liszt Ferenc pedig szinte kifogyhatatlan bányája volt a háládatosságnak. Bizonyos, hogy a barátságot nemcsak olyképen értelmezte, hogy két ember művésziesen kiesztergályozott érzésekkel és előkelővé csiszolt szavakkal ajándékozta meg egymást. A zeneművész, akinek híre diadalmasan végigviharzott a világon, soha nem ismerte az álszemérmét és soha nem tagadta meg magától azt, hogy nagy és súlyos szívességeket kérjen azoktól a barátaitól, akikről tudta, hogy nekik nemcsak hogy áldozat nem, nemcsak hogy megtiszteltetés, hanem élvezet is, ha Liszt Ferenc érdekében sarkalhatják energiájukat gyorsabb tevékenységre. De amilyen kényeskedés nélkül tudott kérni Liszt Ferenc azoktól, akiket voltaképen ezekkel a kérésekkel avatott a maga igazi barátjává, épen oly kényeskedés nélkül tudta megköszönni a barátságnak tettekben való föllobbanását is. Baráti szolgálatokat nem felejt el év-

tlzedek multán sem. Memóriája minden időre kitörölhetetlen irással jegyzi föl a szivességnek és a jóságnak a pusztá szándékát is. Ugyanarra a dologra a legkülbőzőbb formában újra meg újra képes visszatérni. Háláját nem meríti ki a hálálkodás, mert gyönyörűséggel kap minden kis alkalmon, amikor a meleg szavaknak gyors cselekvéssel adhatja meg a legszebb háttérét. Igen, elvárja barátaitól, hogy szolgáltatokat tegyenek neki, igénybe veszi a barátok hódoló szolgálatkészségét, de tulságosan gazdagnak tudta magát ahhoz, hogy ajándékot fogadjon el akár a legjobb barátjától is. Mindent megfizetett a legforróbb köszönettel, a legőszintébb, leghangosabb és folytonosan erősödő hálával, a leggyümölcsözőbb tettekkel. És aztán, mint a legeslegnagyobb urak, még mindig barátai adósának érezte magát.

Liszt Ferenc és August báró barátsága 1839-ben született meg. 1846-ban már megizmosodott és csak August bárónak 1878-ban bekövetkezett halála vetett véget két lélek e szoros és forró ölelkezésének. A két barát nem ritkán van együtt. Liszt Ferenc bárhol jár is, mindig visszavágyódik August báró szekszárdi házába, ahol életének talán legderűsebb és legzavartalanabb napjait éli. Körülzughatja Páris istenien ördögi forgataga, átölelheti Weimar klasszikusan nyárspolgári csöndje, áhítatra keltheti Róma fenséges nagysága, sohasem feledkezik meg a kis magyar vidéki város uri kuriájáról, ahol 1846-tól a hetvenes évek végéig sokszor és sokáig van dus része neki is, idegenből magával hozott barátainak és barátnőinek is a százszivű és ezerkezű vendégszeretetből. Liszt Ferenc nem egyszer vallja, — lávásban tuláradó hálával vallja — hogy August báróék tornyos, kertes kastélya azoknak a helyeknek egyike, ahol legvédecombebb menedéket, legpuhább pihenőt talál a hirességnek sokszor megsebzett vándora, a dicső-

ségnek gyakran elboruló és magába roskadó bolyongója. Szekszárdon megtalál mindent, amit lelke óhajt, ami testének kedves. Könyvek köszöntik, zongora várja, íróasztal elébe mered, ha munkára üzi az alkotók démonja. A konyha alkimiai műhelyében azon fáradoznak, hogy az ő gyomrának hizeleghessenek. A pincékben készen állanak a legrégebb borok, hogy a mester inyét simogathassák felejthetetlen izességükkel. Oly emberek telepednek hajlongva köréje, akiknek önként adott hódolata csupa megtisztelő megértés és bársonyos szeretet. Épen azért érthető, hogy Liszt Ferencnek Magyarországra való visszavágyása — sok leveléből kisóhajt, olyikból ki is sikolt — nem valami elvont általánosságok körül imbolygó hüvös érzésköd, hanem élettellel kitöltött, megfogható formájú konkrétumokhoz szívósan tapadó meleg, néha forró érzés. Magyarországon puha-ölü otthona volt Lisztnek. Már egymaga ez is eléggé megmagyarázza, hogy a felnőtt férfi örömmel és szeretettel vállalta azt a véletlenséget, hogy csecsemő-énje valamikor magyarnak született.

Sokan szegezték már neki Liszt Ferenc emlékének azt a vádat, hogy magyarsága nem volt szívbeli őszinte érzés, hogy itthon csak számításból viselte díszmentének, a külföldön pedig romantikus hatáskeresés végett tűzte exotikus vadvirágnak kozmopolita szive fölé. Sok módon lehetne megkísérelni e kaján tétellel szemben az ellenbizonyítást, de nyomós cáfolat az a levélcsomó is, amely Augusz báró levelesládájából most került a nyilvánosság elé. Augusz báró előtt Liszt megengedhette magának a legtártabb keblü őszinteség fényüzését. E föltétlenül megbízható és föntartások nélkül odaadó barát előtt, aki minden sovéniségtől elhuzódó, konzervatív szövésű, világpolgári szervezetű ember volt, Augusz báró előtt Liszt Ferenc újra meg újra aláhuzta, kidombori-

totta, kiszínezte magyar voltát, hazájához való ragaszkodását, azt a vágyát, hogy művészetével ne csak a maga hírét fényesíthesse, hanem Magyarország dicsőségét is gyarapíthassa, azt a reménységét, hogy Magyarországon legjobban fogják szeretni és legtöbbre fogják becsülni. És ha ezek a kívánságok, vágyak és reménysek folytonosan megismétlődnek olyasvalaki előtt, akivel Liszt úgy beszélt, mintha magamagával beszélne és önmagának monologizálna, akkor nem szabad, de nem is lehet mást föltennünk, mint azt, hogy ezekben a levelekben nem affektáció ficánkol, nem pózolás merevedik, hanem őszinteség meztelenítette magát.

Három fonál köré jegecedik e levelek anyaga és mind a három erősen nemzeti színű. Három ügy köré rakódik le e levélhalmaz és mind a három tulontul magyar. Ezekben a meghitt okiratokban legtöbbet esik szó Liszt Ferenc két fejedelmi alkotásáról, az Esztergomi miséről és a Magyar koronázási miséről, valamint az Országos Zeneakadémiáról. A két mise Liszt lelkenek legszínesebb és legpálmásabb kivirágzásaival közül való. Az esztergomi bazilika felszentelő ünnepére ragyogott ki az egyik, a király koronázásának egyházi ünnepére a másik. Azt kellene hinni, hogy harsogó lelkesedés fogadta és viharzó hála köszönte meg a páratlan ajándékokat. Ez azonban tévedés. Amikor a világhír ormáról diadalmasan széttekintő művész a hazájának és honfitársainak a szerénység meghajlása közben át akarja adni a legszebbet, amit lelke termelt: a meg nem értés kancsalit feléje, az idegenkedés vonogatja keskeny vállát, a visszautasítás öltögeti rája bibircsókos nyelvét. Egy világszerte dicsőített művész remekművekkel akar hozzájárulni hazája két országos ünnepének zengőbbé és fényesebbé tételéhez. És akármilyen hihetetlen is, de ez a levelezés perrendszerű bizonyíték-

képen tanusítja, hogy Liszt Ferencnek hónapokon keresztül alázatos rábeszéléssel kellett élnie, a meghunyászkodás kéréseit kellett hallatnia, ijedt sürgetéseket utnak bocsátania, fűrgelábu közbenjárókat és támasztó szavu pártfogókat kellett mozgósítania, — Augusz báró is közöttük volt — hogy elfogadják és előadassák azokat a pompázó műveket, amelyeket nálunknál sokkal kincsesebb nemzet is gazdagodásként becsült volna meg.

A maga hazájában szinte protekcióra rászoruló Liszt Ferencnek kissé elkedvetlenítő képét a hetvenes években már egészen eltakarja annak a Lisztnek immár csupa fényesség-képe, akihez a kormány tagjai, az arisztokrácia képviselői, kulturánk legértékesebb vezérei a hódolat mélységeiből úgy tekintenek föl, mint az egyetlen varázslóhoz, aki zenei életünk kopár földjén sudárba szökkenetheti a csenevész magvakat. Liszt eleinte szabódik. Az öregség nehéz palástja roskasztja már vállát, idegei, mint valami legnemesebb hangszer hurjai, megereszkedtek. Attól tart, hogy idegen levegőben nagyra nőtt függetlenségét netalán kikezdehetnék a hivatalos állásnak — zeneakadémiai elnökséget szántak neki — hététköznapi kötelelességei. Nem akart »kötelet venni a nyakára«. De amikor megkapja az erkölcsi kezességet arról, hogy az új állás olyan lesz, mint a tagokat szabad mozgásukban meg nem akasztó, inkább csak nyájasan simogató holmi »diszkaf tán«, magára vállalja azt a nem nagyon hálás szerepet, hogy az esztendő bizonyos részében világhírességével Budapest zenei életének fővonzóereje legyen, hogy személyes hatásának mágneses erejével gyorsabb lejtésre sarkalja zenei kulturánk vérkeringését, hogy nagy tudását pedagógiai fillérekre váltsa föl. És Liszt Ferenc Rómában, Weimarban, Bayreuthban is, ha eleinte kellenlenül is, de később már azzal a szenvedéllyel, amelyet akadályok mindig kigyullasztottak

tenne, gyakran és keményen gondol a budapesti országos zeneakadémiára. Erről szövi az elmélkedések szép perzsaszőnyegeit, erről építgeti a tervek kecses architektúrájú pavillonjait, ezzel kapcsolatban szervezkedik és szervez. Aki valamikor meg fogja rajzolni országunk legkülönb zenepedagógiai intézményének fejlődését, nem mondhat le azokról a vázlatokról és színfoltokról, amelyekkel Liszt Ferenc levelei sietnek segítségére.

Ez a néhány sor természetesen nem lehet oly vakmerő, hogy kimerítése óhajtana lenni e most föltárt levelesláda tengernyi tartalmának. Aki bevonul a levelek közé, érdekes találkozásai lesznek. Szembe kerül majd az egyházi zene mélyről jött elméletével, a művész és a kritikus ellenséges testvéri viszonyának fölényes taglalásával, a múlt századbeli német zenei forradalom kutforrásainak hibátlan föltárásával, Wagner Richárd, Reményi Ede, Hans Bülow, Mosonyi Mihály szinte neoimpresszionista modorban papirosra szikrázott arcképvázlataival. Az egész levelezésen pedig végiggyöngyözik a szekszárdi vörösbör. Ennek Liszt Ferenc minden mennyeken és minden poklokra keresztül oly forróvérű hive maradt, hogy ezt a legkedvesebb narkotikumát, amely legmeghittebben játszott idegrendszerével, egy agitátor fanatizmusával és egy ügynök szílvósságával vitte Augusz báró szekszárdi pincéjéből Európa legelőkelőbb tudósainak, művészeinek és államférfiainak ünnepiesen megterített asztalára.

Liszt Ferenc életében, amely az egész mindenség savát-borsát fölszívta és belegyurta magába, ebben az életben, amelynek cselekvője és elszenvédője számtalanszor tette meg az állattól az Istenhez fölmagasztosodó és az Istentől az állathoz lebukó utat, ebben az ijesztően, de egyben imponálóan bonyolult életben az erotika az igazgató és a főrendező. Liszt egyik női életirója,

La Mara, huszonhat szerelmi regényben szerepelteti a nagy férfiut, nem is számítva az apróbb és a lélek szövétét meg nem perzselő epizódokat. Ebből az óriásszívű erotikából jóformán semmi sem dobog az Augusz bárónak szóló levelekben. Csak olykor-olykor halljuk Wittgenstein hercegnő selyemruhájának előkelő suhogását és egyszer inzultálja orrunkat a brutális és zsaroló Janina Olga kalandori parfümjé.

Liszt Ferenc a levélírást vallotta élete legnagyobb gyötrelmének. A lángelméknek az a szerencsés végzetük, hogy még a kinjukból is gyönyörűsége születik a többi embernek. Liszt Ferenc levelei is, bár gyöttrődés volt a megalkotásuk, minékünk kincses tartalmu élvezetbányák.

II.

Életrajzi töredék

Az öreg zenetanár, mintha még mindig a katedrán ülne, kissé oktató hangon, többnyire elhervadt szavakkal, de olykor szenvedélyessé korbácsolva föl magát, elbeszélte ezt a csöppet sem tanulságos, mégis figyelemreméltó történetet:

— Maguk jól tudják, eleget olvashattak róla, eleget beszéltem magam is, hogy Liszt Ferenc szerette Wagner Richárdot. Nem is szerette, hanem imádta. A boldogult, Isten nyugosztalja, bizonyára nagyra volt maga-magával. Azért mégis elismerte, hogy Wagner a legnagyobb zeneszerző. Ma könnyű ezt elismerni, de ötven esztendővel ezelőtt ütlegeket is kaphatott, aki ilyen vakmerőségeket hangoztatott. Liszt Ferenc önmagáért se tett annyit, mint Wagnerért. Nem sajnálta érte a szót, megmozgatta érde-

kében a világot, rája szórta a pénzt, odaadta neki a legkedvesebb lányát. Imádta úgy, ahogy férfiemberért talán nem is illik rajongani. Uraim, ilyesmire kevés embernek van ekkora tálentuma.

Amikor először kerültem össze Liszttel, akkor is Wagnerről beszélünk. Nekem azt mondták, hogy az öreg ur a leghiubb ember. Hát ez nem igaz. Wagnerre sokkal hiubb volt, mint magamagára. Én is lelkesedtem Wagnerért, bolondokat, de melegeket beszéltem róla, hát megtetszettem Lisztnek. Ez már Pesten volt, amikor helyettes tanár lettem a Zeneakadémián, az öreg meg a tél hónapokban elnökkölt az intézetben. Nem tagadom, akkor még bizony idegenül éreztem magamat a magyarok között. Később nagyon megszerettem őket, de harminc esztendővel ezelőtt, ne haragudjanak érte, még kissé bábornak láttam itt mindent. Sült német voltam, Németországból csöppentem magukhoz, furcsa dolog volt eleinte. Alig akadt társaságom. Néha naphosszat se válthattam bizalmasabb szót senkivel sem. Képzzelhetik, mennyire megörültem, hogy Liszt Ferenc méltónak tartott arra, hogy az intézetben beszélgessen velem, hogy olykor velem kísértette el magát, hogy néha meghívott lakására is.

Boldog voltam, urak. De nagy boldogságomban szinte táncoltam, amikor először hívott meg a mester ebédre. 1883 február 14-ikét sohase fogom elfelejteni. Memóriám már gyöngül, de ezt a napot nem tudom az agyamból kivetni. Február 14-ikére szólt a meghívás. Már tizedikén megkaptam. Azt hittem, hogy senkivel se cserélnék, talán csak éppen Liszt Ferencsel. Tizedikétől tizennegyedikéig úgy viselkedtem, mint hogyha a lutrin, akkor még a kislutri járta, megütöttem volna a quinternot, vagy hogyha minden megírandó szimfóniámat már remekül megalkottam volna.

Tizenharmadikán elrontottam a gyomromat. Nem saj-

náltam. Sőt szinte örültem, hogy másnap, az ebéden, nem ehetek semmit és a jóllakásnak prózai érzése majd nem zavarhatja meg azt a nagy gyönyörűséget, amelyet a Lisztel való társalgás szerez.

Tizennegyedikén reggel elmegyek a rendes kávéházamba. Reggelizés közben elolvasom a német lapokat. A sürgönyök közt ott van a velencei jelentés: Wagner Richárd tizenharmadikán meghalt. Hát urak, oly rosszul lettem, hogy igazán csodálom, hogy még ma is élek. Nem is fizettem, úgy rohantam el. Maguk nem tudják, mit jelentett nekem az, hogy Wagner Richárd meghalt. Hát hiszen tudják, hogy óriás volt, zseni volt, de azt meg nem érthetik, hogy nekem akkor mindenem volt. Több mint az apám, az anyám, az egész familiám, a szeretőm, valamennyi barátom. Mindig voltak emberek, akiről mindent el tudtam képzelni, csak azt az egyet nem, hogy meg is halhatnak. Így voltam Wagnerrel is. Annál rettenetesebb volt aztán, hogy nekem, énnekem meg kellett érnem az ilyen embercsoda elmulását is.

Ugy szaladtam végig a Király-utcán, véglg a ligetig, hogy mindenki utánam bámult. Nem szégyeltem bevallani, hogy bögttem, úgy bögttem, mint gyermekkoromban, amikor anyám gyűrűs kézzel ütött arcul és vissza szerettem volna ütni, de nem mertem. Az egész uton csak arra gondoltam, hogy nekem milyen rettenetes a veszteségem. Ugy rémlett, mintha már nem volna érdemes élni sem. A ligetbe érve, lerogytam egy padra. Télikabátom vékonyka volt, alatta még vékonyabb a fekete ruha, a mibe az ebéd kedvéért öltöztem. De azért csöppet se fáztam. Majd széjjelvetett a belső forráság.

Csak nagy későn jutott eszembe, hogy van valaki, aki nálamnál is nagyobb vesztes: Liszt Ferenc. Hát hiszen tudják, urak, hogy kicsodája volt neki Wagner. Hát hiszen nem akarom megsérteni magukat azzal, urak, hogy

elmagyarázzam, hogy Wagnerhez talán senki sem állott közelebb, mint Liszt. És már-már elcsitult zokogásom újra megeredt arra a rettenetes gondolatra, hogy Lisztre hogyan csaphatott le ez a hallatlan, ez a páratlan gyászhir. Behunytam a sirásba belefájdult szememet és magam előtt láttam Lisztet. Elképzeltem a csodálatos aggastyánt, ahogy könyáztatta párnál közé furja oroszlánfejét. Elképzeltem karcsu testét, amint megremegett a csillapíthatatlan zokogás. Reám meredt a gyásznak egy emberfölötti nagyságú szobra, azzal a lángoló fölirással, hogy Liszt Ferenc. És remegve gondoltam arra, hogyan fogja nemes mesterem' túlélhetni azt a csapást, amelynél szörnyűbb, úgy hittem akkor, még nem ért halandót.

Amikor kissé rendbeszedtem gondolataimat, no meg érezni kezdtem a februárközepi hideget, haza akartam menni, hogy levessem a vékony fekete ruhát. A Liszttől kapott meghívó ugyanis tárgytalan, ebéd ma úgy se lesz, szentségtörés volna erre gondolni is. És egyáltalában ki tud ebédelni, amikor Wagner meghalt. De azért még se jutottam haza, mert utközben találkoztam Rothbergerrel, aki akkoriban hegedüs volt a Nemzetinél. Otthon reggelizett, lapot se járatott, így hát nem tudta még az iszonyatos ujságot. Mondhatom, hogy a cinikus fickó nem vette szívére a dolgot. Mindenféle pletykát fecsegett és szinte erőszakkal átcipelt Budára, ahol mindenáron be akart csalni egy kurtakorcsmába. Az ajtó előtt ott hagytam és visszamentem Pestre. Félegy volt, éppen az az idő, amikor Liszt-nél meg kellett volna jelennem az ebéden. Azt gondoltam, nem fog megártani, ha egyszer nagyon udvarias leszek és részvétem jeléül leadom névjegyemet a mester lakásán.

Negyedóra mulva már ott botorkáltam a lépcsőn. Becsöngetek, kinyitják az ajtót. A készen tartott névjegygyel, amelyre már előbb ráfirkantottam a p. c.-t, szinte

reszketve surrantam be az előszobába. Ott állott az inas, aki csodálkozva, sőt rosszalóan is pillantott rám.

— Már vártuk doktor urat, el tetszett késni.

— Hogyan késtem el — dadogtam a legnagyobb zavarban, mert abban a pillanatban sehogy se jutott eszembe, hogy a szigorú képű inas mire gondolt. Az inas kegyetlenül szemrehányó hangon adta meg a felvilágosítást:

— Ugy tudom, hogy doktor ur mára ebédre hivatalos minálunk. Terítve van már, a méltóságos ur is bennt várakozik.

Ekkor már végképpen elbutultam. Nem tudtam, hol vagyok, miért jöttem, ki lehet a méltóságos ur. Hogyan támolyogtam be az előszobából a mellette lévő szobába, mily módon botorkáltam tovább mindaddig, míg a magam szívének eszeveszett dobogásán kívül más hangot is hallottam, ma már sehogy sem bírnék számot adni róla. Egyszer csak ott reszkettem egy dusan megterített asztal előtt. Ott látok egy frakkos urat. Ő a méltóságos ur. Költő és zeneszerző. Ismerem hangversenyekről, a Nemzeti Színház operai előadásairól. És ott látom Liszt Ferencet bárszónkában. Jól ismerem arca minden egyes vonását, de egy pillanatra mégis úgy rémlik, hogy egészen másutt vagyok, eltévedtem, rossz helyre jutottam, nem Liszt Ferenc áll velem szemben. Mert hiszen ma, éppen ma Liszt nem lehet jókedvű, Liszt nem mosolyoghat, Liszt nem beszélhet egy idegen urral másról, mint Wagnerről és Wagner haláláról. Ma összedült egy világ, olyan világ, amilyennek mását, párját sohasem teremtheti meg az alkotó, és Liszt Ferenc — jól hallom-e — a méltóságos urral, aki nemrég sétált Péterváron, az orosz udvari élet valami pikáns alsószoknyaügyéről cseveg.

Hogy beléptem a szobába, egy pillanatra megszakadt a beszélgetés. Liszt bemutatott a méltóságos urnak, aztán nyájasan megkérdezte, hol maradtam oly sokáig.

Valami értelmetlenséget motyogtam, mire udvarlasan kijelölte helyemet az asztal mellett. Rögtön tálaltak. Én alig tudtam enni az izgatottságtól és a fájdalomtól. Liszt ellenben nagyokat falatozott és közben élvezettel kóstolgatta a szegszárdit. Látszott rajta, hogy jó napja van, az étel-ital pompásan ízlik neki, örül, hogy él és emberek vannak melette.

A beszélgetés jóformán nagyvilágl események körül táncolt. A méltóságos ur, aki világot látott férfiu volt, éppen akkor nagy külföldi utról tért haza. Lisztnek tömérdek barátja és ismerőse volt a messze idegenben és a méltóságos urnak elég dolga akadt, hogy megfeleljen arra a sok-sok kérdésre, amelyre Liszt felvilágosítást kért. Elég szó esett a nőkről is. Lisztől semmi se volt idegen, ami emberi. Bizonytalan foglalkozásu nőket is emlegettek és nevük nyomán finoman fűszerezett adomák is fölbukkantak.

Én úgy ültem a székemen, mintha golyó vándorolna ide-oda beleimben. Alig tudtam nyelni és még Lisztnek is, bár a vidám beszélgetés nagyon elfoglalta, kissé feltűnt étvágytalanságom is, hallgatásom is. Egyszer tréfásan rám is förmedt és azt a tanácsot adta, hogyha netán gyomorbajom volna, igyam sok szegszárdit. Ez a legjobb medicina.

Az ebéd közeledett a végéhez. Én úgy ültem ott, mintha sirkő volnék a kerepesi temetőben. A mester ellenben oly vidám volt, amilyennek rég nem láttam. Ha más lett volna a hangulatom, bizonyára leghálásabban élveztem volna azt a tömérdek ötletet, amely úgy ömlött Lisztből, mint valami szikraeső. De én nem tudtam másra figyelni, mint szívem egyre szaporább verésére és nem tudtam másra gondolni, mint arra, hogy talán Liszt valami csodálatos véletlenség következtében nem értesült a rettenetes esetről. Igaz, hogy magamban

mindjárt meg is kellett cáfolnom ezt a föltevésemet. Hiszen teljességgel lehetetlen, hogy Cosima asszony ne értesitse édesapját a csapásról és még az se hihető, hogy Liszt tegnap óta ma délig senkitől se kapott volna részvéttáviratot. De hogyan tudja, amint tudnia kell, hogyan beszélgethet vidámságokról, hogyan nevetgélhet. Hiszen igaz, tudtam, elmesélték nekem is, hogy a meszternek irtózat az elmulás. Betegyet sohasem látogat meg, betegségről nem lehet beszélni előtte, a halálról nem akar tudomást venni, halottat senkinek se szabad emlegetni az ő jelenlétében. Minderről hallottam már. De ha ez igaz volt is, csak nem vonatkozhatott a mester legkedvesebb vejére, a legkiválóbb barátjára, a bálványozott hősére, a zenei messiására, Wagner Richárdra is?

És amikor a szigoruképű inas behozta a fekete-kávét, már nem bírtam tovább. Nem bántam, akármilyen történik is velem, de úgy éreztem, hogy menten belehalok, ha még tovább is hallgatok. Liszt éppen akkor kérdezte a méltóságos urtól, hogy egy nagyon szép és híres angol nő, aki néhány évvel azelőtt vesztette el férjét, vajjon miképen vélekedik az özvegyi hűségről?

A méltóságos ur nyomban válaszolni akart, de éppen akkor nagyot kellett trüsszentenie. Miközben néhányszor kifujta orrát, szünet támadt a beszélgetésben. Én éltem az alkalommal és minden bevezetést mellőzve, egyenesen Liszthez hajolva, hangosan, szinte rikácsolva neki-rontottam ezzel a kérdéssel:

— Mester, mester, ugy-e rettenetes? Wagner nincs többé!

Sohasem fogom elfelejteni, ezután mi történt. Liszt Ferencképéről egy másodperc alatt eltűnt a mosolygás. A ráncos arc még ráncosabbá gyűrődött. Szeme vilámlót szórt. Ugy ordított, mint csapszékből az ittas kocsisok.

— Hagyjuk békében az átkozott halottakat!

És ökölbe szorult jobb keze oly erővel csapódott le az asztalra, hogy színültig megtöltött csészéjéből a feketekávé kifröccsent a hófehér abroszra.

Azt hittem, hogy megáll a szívem. De a mester a következő pillanatban ismét bájosan mosolygott. Arcán kevesebb volt a ránc, szeme nyájassá szelidült és a méltóságos ur felé fordulva, feltűnő kíváncsisággal kérdezte:

— Nos hát, gróf ur, erényes maradt a szép özvegy?

TARTALOM

A gyűlölet könyve	3
Panizza Oszkár	11
Lélekelemzés	23
Egy apostolról	29
Egy élet tanulságai	34
Wedekind, a moralista	42
Andersen, az ember	50
Szanin	59
Arno Holz	64
Kiss József I.	68
" " II.	75
Liszt Ferencz I.	81
" " II.	88

NAGY EMBEREK II.

ARANY JÁNOS

IRTA:
HARASZTI GYULA

MODERN KÖNYVTÁR
SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

123—125. SZÁM

BUDAPEST

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMD. RÉSZVÉNYT. KIADASA

HARASZTI GYULÁNAK

a Modern Könyvtár-ban megjelent művei:

Arany János. A Modern Könyvtár 123—125. száma.
Budapest 1912.

Madách Imre. A Modern Könyvtár 128. száma.
U. ott. 1912.

Egyéb művei:

Költészetünk új-népies iránya. Budapest, 1879.

Csokonai Vitéz Mihály. (Nemzeti Könyvtár.) U. ott 1880.

Csokonai Vitéz Mihály. (A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy-Badics. I. kötet.) U. ott 1906.

A M. Tud. Akadémia kiadásában:

A naturalista regényről. Budapest 1886.

André Chénier költészete. U. ott 1890.

A Renaissance francia szinköltészete és a szinszerzéség. U. ott 1904.

Corneille és kora. U. ott 1906.

Faguet Emil, A XVIII. század. (Fordítás.) U. ott 1898.

A Kisfaludy-Társaság kiadásában:

Molière élete és művei. Két kötet. Budapest 1897.

A francia lyrai költészet. U. ott 1900.

A francia irodalom története. (Egyetemes Irodalomtörténet. Szerk. Heinrich Gusztáv. II. kötet.) Budapest 1905.

Edmond Rostand. (Népszerű Főiskola Könyvtára.) U. ott 1912.

Molière és költészete. (Bevezetés a Képes Remekírók Tára Molière-jéhez.) U. ott 1902.

Hugo Victor. (Bevezetés a Nyomorultakhoz. Klasszikus Regénytár.) U. ott 1910.

Duse Eleonore (Olcsó Könyvtár) U. ott 1905.

La poésie d'André Chénier, Paris 1892.

Jean de Schelandre, Tyr et Sidon. (Société des Textes Français Modernes.) U. ott 1908.

ELŐSZÓ

Ez Aranyról szóló dolgozatom 1881-ben jelent meg egy ma már ritkaságszámba menő folyóiratban, Bodnár Zsigmond Magyar Szemléjében. Többször hivatkoztak rá: már ezért is hajlandó voltam, e vállalat szerkesztője kívánságának engedve, hozzáférhetővé tenni az érdeklődők számára, megtisztítva hihetetlen sajtóhibáitól és főleg stilusán simítva. Ez ifjúkori értekezésem először tárgyalta részletesebben az illető szempontokból e nagy költőnket. Bármennyi benne az egyoldalúság, egy és más dolognak élére állítása, meg sok minden egyéb fogatkozás, annyi gonddal készült, hogy merem hinni, hogy ma is megérdemli az elolvasást.

Budapest, 1912. január 12.

HARASZTI GYULA

ARANY JÁNOS ELBESZELŐ KÖLTÉSZETE

Első rész

I. Bevezetés: a kor előzményei, Arany helyzete; e tanulmány felosztása. — II. A nyelv: népies és régi szín. Az epikai stíl: népmesei és krónikás előadásmód. — III. A tárgy: a) népelet képei; — IV. b) a mult rajza: műveltségtörténelmi adatok — a jelen alapján, népmondai anakronizmussal rekonstruálás; műköltői kombinációk — V. Régi költőknek újra feldolgozásai, Arany és Tennyson.

I.

Midőn végre felrobbantották a mult századot elmélet-aknáit, az óriási pazar üvegház romjain a szabad természet csakhamar hihetetlen dúsan virágzott fel, az egyes éghajlatoknak sajátos bájával. A nemzetek egyediségük öntudatára ébredtek s Európának szellemi áramlatai, összefolyásuk után, megint speciális irányba terelődtek: a költészetben föllépő romanticismus erősen nemzeti, sőt olykor népies szint öltött.

Kis hazánk politikai viszonyai korán kifejlesztették a nemzetiség önérzetét; költészetünk századok óta hazafias hivatással bírt, a liberalizmus korában pedig meg lehetős demokratá árnyalatot nyert.

Hogy azonban nálunk, e körülmények dacára, mű-

költészetünkben a népies irány még sem fejlődhetett ki, ezt részben az idegen hatás túlsúlya, leginkább pedig a tehetség hiánya okozta. Csokonaitól eltekintve, legfeljebb egyszerű érzések dalolását ha bírták utánozni, de a hosszabb lélekzetű alkotások inkább csak elriasztó íntő példakul és arra szolgálhattak, hogy ez irány hitelét veszítse. Ezért szakít most elbeszélő költészetünk — nagyobb alkotásaiban — az eddigi magyarosan gyarló iránnyal és szegődik külföldi művészköltők stíljéhez. Gyöngyösi a XIX. századdal megszűnik »a hazai poézisnek atyja« lenni, a daliás Zrinyi lép a trónra, ki mint a renaissance olasz költőinek követője, a nyugat-európai költészet magasabb művészetére utal. Első világirodalmi nagyságu költőnk, Vörösmarty, ezért hagyja oda a sivárnak tapasztalt hazai népies talajt, hogy hatalmas fantáziáját egy erősen lobogó és színes fantáziának tüzetől élessze lobogásra, — úgyszólván Hugo Viktor (a Századok Mondaköre) előtt már e költői lángelmének pathosát, és inkább germános, mintsem hamisítatlanul francia képzelettúltengését képviselje köztünk. Így találjuk nála azt a fényes operavilágot, mely csupa lengő sisak, villogó páncél, tomboló díszménékkel, — csupa kápráztató színek és idegfeszítő hatalmas hangfutamok láncolata, olykor zordan vadregényességgel váltakozva.

De ez aristokratikus díszelőadások is rövid idő alatt ingerüket vesztek, újságuk mindössze múló divatot keltett, mit csakhamar gyarló utánzások tettek nevetségessé ki hívta ellene a gúnyt. Az »Elveszett alkotmányban« Vörösmarty már saját stíljének paródiáját kényszerült megkoszorúzni. Széchenyi és Vörösmarty kora már lejárt a magát, Kossuth és Petőfi pedig a láthatár széléhez emelkedtek. Új időszak hajnallott fel, új irányokkal, új ízléssel: a költészet igazi demokratának szegődött. A színpadon az előbb inkább csak torzképezett falusi élet

most állandó festőre talált Szigligeti u. n. népszinműveiben, ez idillies melodrámaikkban. Petőfi viszont a délibábnak varázsló erejét, a furulyaszó megkapó egyszerűségét sajátította el; ajkán a mindennapi érzések mindennapi szavai a legüdebb érzelmeknek zenei hullámzásává alakultak. Szóval a szinműnek már nyitva állott a kor kívánta út, a lírában nagy tehetség iparkodott hazánk chansonnierjévé lenni: csak az eposz várt még új mesterére. Petőfi ugyan ebben is megpróbálkozott, de hol szónokiasan kívánt pompázni, hol viharorgonán akart játszani à la Byron: pedig ez távol állt erejétől. Egyetlen egyszer jutott közel a helyes célhoz, mikor János vitézében a népmese pongyolaságát kísértette meg; de ezt ő csak szerencsésebb ösztönből, véletlenül találta el. Az öntudatos mester Arany Jánosban lépett fel.

Hazánk nagy költőinek trifoliumából említettünk egyet: azt, kiben a művész mellett az ember sem kevésbé érdekes jelenség, sőt tán a legérdekesebb társai között. Petőfi alakja a forradalom elviharzásával foszlik szét, Vörösmarty megtörik az abszolutizmus alatt: Arany hazánk nagy válságát a kezdettől, a fordulóponton át, le a kétségbeesésen is keresztül végig éli; megéri a remény hajnalát, delét és — napjainkat.

Művészete előtt csak bámulattal állunk meg és mindön most e rengeteg erdőben böngészéseinket némi rendszerbe összegezzük, — kétkedés fog el: vajjon nem túlmerész e vállalkozás? Nem kegyelethiány-e, feltétlen hódolat helyett megértésre törekedni és így megbírálat is kockáztatni? Gondoljuk el, mennyire meg szokta viselni az idő az egykorú bírálatokat. Épp ezért csak szerény igényekkel lép fel e tanulmány, mely a költő nyelvét, előadásmódjának szellemét, tárgykörét és főleg az indulatok rajzának lrányát szándékozik vizsgálgatni. Vállalkozásunk nem vesz kárba, ha vizsgálódásunk ered-

ményeiből az idő egy-két követ elég szilárdnak fog arra találni, hogy felhasználja ama talapzathoz, melyre egykor hivatott művész fogja Arany szobrát felállítani.

II.

Aranynak mindenekelőtt nyelvet kellett teremtenie.

Erre két módja volt s ő mindakettőt megkísérelte, kombinálva. A kor áramlata, saját körülményei egyaránt a népre utalták; másrészt a dús emlékü szalontai vidék és a multhoz még mindég ragaszkodó kegyelet, a száj-hagyomány élőszava meg olvasmányai a régi írókhoz vezették. A népnyelvhez és a régi nyelvhez nyúlt tehát egyszerre s egyesítésükből alkotott magának eszközt kifejezésre. A század elején rögtönzött nyelvújítás vívmányait csak ritkán, tartózkodva vette igénybe: hisz ezeken alapult Vörösmarty ragyogó, fenkölt nyelve, már pedig Aranynak éppen egyszerűbb természetességet volt feladata inaugurálni.

Valóban bámulatos népiességgel lepett meg; a világ irodalomban is csak kevés esetben találni ilyen gyermekűde fogékonyságot annyi nyelvművészi öntudatosság kíséretében. Határozottan a lefordíthatlanok közé tartozik e nyelv, mert népünk szellemének sajátosságát, fajtypusbeli idiotizmusát, — mindazt felöleli, ami a népek egyediségét alkotja. Nyelvészeink kimeríthetetlen bányaként becsülik Aranyt, akár a tájejtés hangtani jelenségeit, akár a népnyelvnek mondatszerkezetbeli különösségeit buvárolgassák benne.*) Egész kincstárral bír azon változatos szóalakokból, melyek a fogalom legrészletesebb módosulásait képesek kifejezni, s nem egyszer fejedelmileg pazarolja

*) L. Lehr Albert kitünő munkálatait.

puszta kedvtelésből. Szókészlete oly szín- és illatvegyülék, mint valamely kert, hol nagy táblákban állanak egymás mellett mezei nefelejts és kamélia, búzavirág és tulipán, kutyatej és rózsza, közönséges napraforgó és georgina: a műkertészet és a természet gyermekei tarka változatban társulnak itt.

A régi íróktól mindenekelőtt technikát kölcsönzött; a megvetett, elfeledett Gyöngyösi-vershez tért vissza, ez alexandrinból formált magának epikai stanzát, nemzeti ritmust lehelve belé erő és báj kíséretében.*) Gyöngyösit követte, a Ronsard-Opitz-féle iránynak magyarországi képviselőjét, mint költői nyelvünknek latin prozodiára reformálóját, kitől a deákos szórendet, szóvonzatot is utánozta. És valamint a népnyelvnek részletezést kerülő, merész rövidítések, ugrások árán elért tömörségét, elevenségét elsajátítá, — úgy a régi nyelvből is finom ügyességgel leste el ama sajátos színezetet, mely a mondattagoknak, egész mondatoknak szokatlánabb összefűzésében nyilatkozik, s mely néha csak egyetlenegy rész áthelyezéséből ered. Teljesen elavult szavakat ugyan gyéribben alkalmaz, mint tájszókat, de mindenesetre sürűbben, mint nagy angol kortársa, Tennyson, kit az ódonság bájára össze szokás vele hasonlítani. E párhuzam, látni fogjuk, sokkal hálásabb tanulsággal szolgál, hogy már itt igénybe ne vennők. Tennyson nyelvé díszes renaissance stílű villa, egész modern kényelemmel rendezve be; az Aranyé egyszerű, öreg udvarház, melynek folyosói, lépcsői, szobái mind oly régi módiaik, hogy bizonyos hangulat-előkészítéssel jó oda belépünk. Tennysonnál az ódonság elegantiával párosul; Aranyak archaologusi kedvtelés; amannak muzsája legfeljebb egy-

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. egyébiránt már Vörösmarty Tündérvölgyét.)

egy antik ékszer ha tűz magára, emeze nem vonakodik a mult századoknak teljes öltözékétől sem, és szívesen hódol rég eltűnt divatoknak.

Arany nyelvének e kettős iránya az előadásmódban is hasonlóan párosulva jelentkezik: a népiesség, mint népmesei, a régiesség, mint krónikás stíl, stíl alatt az elbeszélés egész szellemét értve.

Hogy a régiességen kezdjük, Arany »az elbeszélés ószerűen naiv formája«, a »krónikák egyszerű nyelve« volt az ideálja, mint amelyen — úgy hitte — »sok mindent el lehet mondani.« Ezért nemcsak hitelének erősbitésül idézget egész sorokat a feldolgozott jámbor verselekből, előadásmódjukat is követi. Pedig tudvalevően korántsem a nagy epopoeai stíle találunk mintát: naivságuk és szerény tehetségük csak kirívóbbá teszi azt a bizonyos primitív művésziességre törekvést, mi különben is oly hiányosan, a teremő erőnek oly gyarlóságával sikerül nekik, mint a korukbeli fametszőknek. Az arcok, a mozgások hagyományos merevsége mellett még a régi képek módjára a szájból kilógó, irott papírszelet sem hiányzik Aranytól: a császári tanács tagjait, a három érseket és négy fejedelmet e megjegyzéssel számlálja elő: »ezt nevezem hétnek«; a Lajos király haditanácsának felsorolását így zárja be rím kedvéért: »Te pedig jó Toldi a kilincset őrizd.« — Viszont a tudákosságot sem mulasztja el utánozni. Mint a mult éneklőjének, e tudákosság kifejtése végett, a történelem és földrajz esik legtöbbször kezeügyébe: Lajos király egész leckét ad hadának Etele viselt dolgairól meg Olaszország földrajzából. Sőt illúziókat itt is személyes közbeszólásaival kockáztatja. Wes-selényinek, ki várat ostromol, kémek jelentik, hogy Rákóczinak mentőserege jön ellenük; de a költőt magát oly kevésbé foglalja el e fontos hír, hogy ráér előbb megmagyarázni, melyik és hányadik Rákócziról van szó.

Lajos az öccsének halálhírét veszi Károlytól s a költő ezúttal is megakasztja a helyzet rajzát, hogy közbevetőleg megmondja, micsoda Károlyt ért ő itt. Buda halálában a katasztrófához értünk, Etele Budához rohan, hogy leszurja, — de halljuk költőnket: »Jutva le a várba, mely O-Buda mostan...« Mintha csak vidéki színházban volnánk, történelmi darabban, s a legpathetikusabb jelenetnél találna lehajolni festetlen hátával a várat — mit ábrázoló díszítmény. Nem lephet meg, ha aztán Arany diploma-fordítónak is beáll, elmondva, mint kelljen a szóban levő szövegnek deákját magyarul gondolni, majd megidegen hely és személynevekről értesít, mint jó ki-magyarban, — ha annyi önérzettel hivatkozik bizonyítékaira: »Megnézheti bizony, ki nem hiszi nékem,« — sőt ha egész felfedezői büszkeséggel utal dokumentumaira: »Akkor emelték e várnak erős tornyát, ezután több utas nézze meg a romját.« Szintoly következetes költőnk, midőn elbeszélését a krónikák ily tudákos anachronizmusával fejezi be: »Igy dőlt el sorsa a fali történetnek;« vagy ha ép úgy teszi oda az utolsó lap aljára, »Finis« gyanánt, az utolsó versszak végszavául szolgáló vége szót, mint akár az Argyrus királyfi szerzője.

Nem egyszer síklik el azonban a befejezésnél olyan »maig is éltek, ha meg nem haltak« általánossággal; s ez a modor már a népmeséből van kölcsönözve. Menyire hálás lehet egyáltalában a népmesei stíl utánzása, erre Jókai Mór felelhet meg, mert ennek köszönheti nagy regényírónk, hogy előadása üde patakként, meglapulva a lehajló lombok alatt, tiszta kavicsok felett hintázva, bizalmas csevegés közt siet tova. S csakugyan, mint Jókai a prózát, Arany is hasonló alapon reformálta a verset. De míg amaz tájszavakat választékkal, körmönfontabb népies szólásmódokat pedig, úgyszintén naiv mesélői fordulatokat legfőlebb humorizáláskor használ: Aranynál

tanulságosan szomorú kórtüneteket. Most már nem játszik örültet, mint egykor, pajkosabb kedvű időkben.

Az élet elvette kedvét a játéktól: immár komolyan bolond.

Az ősel Franciaországból Bajorországba menekült hugenották. Száz év óta Kissingenben éldegéltek maguknak. A világnak nem volt mit mondaniok, míg 1853-ban meg nem született Oszkár, aki később lármás beszédességével helyreütötte a hallgatagon élő család minden mulasztását. Panizzaéknál egy tradíció öröklődött nemzedékről-nemzedékre: a vallás. A hitért szenvedtek egykor az ősi hazában, és amiért vérüket és egyéb földi javaikat kellett áldozniok, az szent maradt előttük új hazájukban is, ahol eleinte a száműzetés keserű kenyerét, majd a polgári jólét kalácsát majszták. Panizza Oszkár szülei bigott muckerek voltak és a protestáns bigottéria — úgy mondják és a tapasztalás sem hazudtolja meg ezt a felfogást — szívósabb és türelmetlenebb a katolikusnál is. Furcsa, de érthető eredmény: a bigottéria iskolája — mint évek múltán kitűnt — a hitetlenség fanatikusává nevelte az ifjut. Gimnáziumba jártatták. Előbb Schweinfurtban, majd Münchenben. A bajor fővárosban nagybátyja nevelte Panizza Oszkárt. A müncheni protestáns paplak falai szintén csak kenetteljes prédikációk unalmas szavait visszhangoztatták és a lélektelenné koptatott formák, melyek vallás néven szerepeltek, nem kevésbé nyomasztó béklyókba szorították az ifju lelkét, mint néhány év előtt Kissingenben. A nagy sivárságból szomjasan menekült a művészethez és a reákényszerített hit bálványai helyett más bálvány előtt hajtott térdet. Wagner Rikárdot imádta és sóváran elmerült az új szépség élvezetében.

A középiskola robotját lemorzsolván, az orvosi pályát választotta élethivatásának. 1880-ban zsebében or-

vosi diplomával elhagyta a müncheni egyetemet és Párisba ment, hogy végképen kiséptesse agyából mindazt, amit a teológiai szellemű neveltetés törmelékül benne hagyott és amit az orvosi studium természettudományos árja talán egészen ki nem mosott belőle. Egy esztendő leteltével Panizza Oszkár mint jó európai és lélekben teljesen szabad ember tért vissza a bajor fővárosba. Dr. Guddenhez, akit később II. Lajos bajor király áldozatul magával rántott a starhembergi tóba, beállott tanársegédnek a müncheni elmegyógyító intézetbe. Két éven át buvárkodott a meghibbant emberi lélek feneketlen mélységeiben. Csupa diszharmóniát, lelki eltorzulást, görcsös agyműködést kell látnia és megfigyelnie. Amikor kikerült a vad fantasztikumok, vitustáncot járó hóbortok és fenyegetően vigyorgó mániák tanyájából, fantáziája meg van mérgezve és látása tökéletlenné vált. A szem nagyon éles, de csak azokat a részleteket látja meg a világ sokrétű képéből, amelyeknek alakja és színe megfelel az örültek házában két esztendei gonosz szugesztiótól fojtogatott lélek hajlandóságainak. Meglátja a sötét színeket, a földi szennynek olykor szépséget is mimelő alakulatait, rikító és a jámbor polgári szemhatárba vadul tolakodó formáit mindenfajta lelki és testi nyavalyának, erkölcsi és anyagi nyomorúságnak.

Ez a különös látás — részleges látóidegsorvadás: a fénnel és a derűvel szemben — féktelen ösztön módjára követelően fellépő közlési kívánsággal párosulva, az állásáról lemondott elmeorvost íróvá avatja. Sokat nem lát, amit minden ember lát, de viszont fölfedez olyasmit, ami a normális szemnek tilos terület és alaktalan köd. Amit pedig lát, azzal szemben nem ismeri a titoktartás kötelességét. Ugy érzi, hogy behalna, ha szemérmetlenül ki nem vallana mindent. A toll, mely addig a csillapító brómkálium adagolását vetette

III.

Minő tárgyat lehet ilyen epikai stilben feldolgozni?

Az a dualizmus, melyet Aranynál a nyelvezetből az előadásmódba is áthatolni láttunk, áthatol a tárgykörbe is: napjainkbeli népeleti genreképeknek és a régmúlt rajzának egymás mellé állítása, sőt egybevegyítése gyanánt jelentkezik.

A hagyományos múlt-dicsőítés akkor 'még' mindig nem ment ki teljesen a közdivatból. Hogy Aranyban mi képviselte azt, említők; a demokrata korirány azonban másrészt a népelet rajzára utalta, amihez szintén kedvezők voltak körülményei.

Arany tehát a két, régibb és új irányt úgy egyezteté ki egymással, hogy a hagyományos tárgyat korszerűvé alakította át realisztikus, humoros, naiv és meghitt genre-képek keretében, ezek színeivel rajzolva a hősi hajdankort.

Lássuk először az érdekesebbet, a főbbet: az új anyagot, a jelen rajzát.

A Dorfpoesie, a falusi idill külföldön századunk eleje óta dúsan hajtott; nálunk annál is inkább volt virágzásra predesztinálva, mert a nemzeti öntudat a költészetet hazai talajba ültette, ebben pedig a népelet költészete virágozhatott fel leginkább. A mi hazánknak éppen Arany fölléptekor fedezték fel éghajlati különlegességét, a pusztát, mely szintúgy a szabadságnak lett jelképe, mint az angoloknál a tenger. A mi homoktengerünk csalfa délibábjával; düledező csárdáival s vágató csikósaival Petőfiben talált szilaj költőjére, ki képzeletének összes varázsát ráárasztá tájképeire, melyek hol tündérien játshiak, hol vadregényesen ridegek vagy ép humorosak: de mindig eszményi távlatban állanak.

Arany, maga is alföldi ember lévén, szintén az alföldre visz; de ő inkább az észleletnek, mint a képzeletnek lévén embere, nem akar idealizálással hatni,*) legkevésbébbé van pedig holmi politikai mellékcélja: csak azért hoz bennünket e vidékre, mert itt leljük a nemzet tömegét, a legszűziesebb magyar népeletet.

Kódorogjunk szét egy kissé a faluban... De már estére jár az idő. Hol is lehetne itt szállást kapni? Nagy fehér ház nyitott kapuja hívogat az utszélén: menjünk be legalább itatni. Egész sereg kuvasz rohan nekünk, szerencsére csinos hajadon lép elő a kút megőls a vendégfogók morogva kullognak hátra a csűrökhöz. Közben megszólal a tornácról a pipázó gazda is. Hasztalan szabódunk, bevisznek, asztalhoz ültetnek. Elkezdődik a csendes beszélgetés és tart tálalásig. Az izletes vacsorától, a jó bortól egyre buzdul a hangulat, — megerednek a köszöntgetések. Majd a hevültség a kebel mélyére száll, a társalgás vontatott, panaszos lesz:

*) A Bolond Istók I. énekében van oly Petőfi-stilű pusztai kép: de célzatossággal, ellentét és humor kedvéért. Különben itt-ott akad Aranynál egy-egy rokon vonás, mint épen a Szarvasregében.

Vágtat a ló és a pusztán
Nagy üres éj hallgat aztán

Annál jellemzőbb, hogy Arany annyira mellőzi a délibábot. A Toldi I. részében így ír:

— — Negyedik nap, délben,
Nagy hegyek lebegtek délibáb vizében:
Bámult Miklós, mert ő olyat sohsem látott, —
A hegyet bámulta, nem a délibábot.

E sorokból látni, mily mellékesnek tartja ő azt, mi mások szemében tán a leglényegesebb mozzanata lett volna egy alföldi tájképnek.

a haza sorsa, a gazda sorsa, a mal idők... Hanem késő van, pedig korán akarunk tova kelni: búcsúzunk.

Reggel újra meg újra elbúcsúzunk a szives kis családtól. Hogy a legközelebi faluhoz értünk, már meszsziről kihalljuk a templomba szólító éles kis harangtívását; mire a friss napsugár és pacsírtaszó mellett beérünk, már az egész falu népe istent dicséri: a kiáradó orgonaének a kis templomból kinrekeedt hívek ajkáról erősen veti fel hullámain az égboltozatra és végig kísér, amint a kurta helységen keresztül lovaglunk. A falúvégen egyszerű házikó bámul ki ránk udvarbeli ablakocskáival, — a kútgémnek folyton utánunk köszöngető kolonca, az erősen füstölő kémény, a cselédek sürgése-forgása, a halálra riadt majorság lármája, mind azt látszik mondani az átmenőnek: ritka vendég jött

Déltájban mezőre érkezünk: a forróságtól fáradt kaszások boglyák hűvösén hevernek, mellettök lihegő kúvasz s félig rakott vagy üres szekerek; a kiégett sarjuntikkadt szöcskék cirpelnék rekedten s amott a repedező száraz vályúnál szűnyókáló ökrök kérőznek szomszajosan, türelmetlenül csapkodva farkukkal, szarvukkal a mohó bögölyökre; a hőségtől elalélt természetnek mozdulatlanságát csak közben-közben zavarja meg egy-egy keresztül zúgó porfelleg.

Késő délután érünk újabb helységhez: épen vásár van, hadd lökdöstessük magunkat egy kissé oldalba a lacikonyha körül, hol kolbász sistereg, hegedűcincogás meg kutyavonítás kontráz a gajdolóknak. Majd az utcafélre fordulunk, hol a kispadon öreg templomgazda mesél ifjú korának sanyarú megpróbáltatásairól, mint ki fényes őszen emlékszik nyári viharokról.*) Benézünk a kis kocsmába, hol a száz éves gulyás reszkető kézzel

*) Az első lopás.

emelgeti iccét s reszketőn danol, szidva azt a rég elporhadt komisszárost. Benézünk a szomszéd kerítésén: a földműves egyszerű családi körét a nyitott ajtó a maga idilliségében engedi látnunk, a tüzelő barátságos fényénél. Aztán a mezőszélre térünk ki, hol kis libapásztor mesélget szépeket, tűz mellé heveredve, pipázó pajtásinak, — míg a távolban kanyargó Tisza az el-evező halászok keresztet vetve sietnek tova, ha a hamis tanú Márkus lelkét felbukkanni vélik, mielőtt ez ingerkedve kérdezhetné tőlük: oldjak-e? kössek-e?...

Éjnek évadján utunk egy pusztai csárda mellett visz el. Pislogó ablakjain roppant tombolás, újjongás hangzik ki: pedig, hogy kíváncsiságból bekukkantunk, mindössze két mulatót látunk. Egy öreget, ki csöndes hümgetések közt ázik el az asztalnál, míg ültéből föl nem borul, — és egy kackiás legényt, ki negédesen locsolja padlóra a bort s fel-fel kurjongat. Most már a cimbalom is álmosodóban, a legény is be'últ s belefáradt, asztal mellé dobja magát s fejét karjára vágva alszik el...

...Eddig tehát mindenütt a mai, a mindennapi élet kellős közepében mozogtunk. Legalább úgy véltük. De csalódtunk. Ugyanis ha jól benéztünk volna abba a kis templomba tegnap reggel, láttuk volna a tömjénködben csillámló oltárnál Nagy Lajost díszes lovagok és szép szüzek koszorújában. Ha figyelmesebbek vagyunk, észrevehettük volna a templom megett a tarka sátrak tündéri városát, a festett korlátú s aranysoványú tornahelyet, hol eljöveteleink után nem soká esett meg a viadal Rozgonyi szép lányáért. Mert tudnunk kell, hogy Rozgonyiék azok, akiknél tegnapelőtt este szállva voltunk. És mit gondolnak, kinek volt szánva a kedves gyermek? Annak a csárdabeli mulató legénynek, kit ma éjjel találtunk, kinek anyja háza mellett elmentünk és

földjein jártunk. — Miért nem tekintettünk be jobban az udvarra? Apródokat láthattunk volna ott! — Miért nem időztünk ott egy kevéssé a gabnaföldön? Fényes dalia serget láttunk volna elvonulni, és pedig XIV. századbeli kosztümben!...

Hogyan, minő káprázat ez? A költő azt akarja velünk elhitetni, hogy nem most élünk, hanem ötszázaddal előbb! Hanem engedjünk a költőnek, menjünk vele. Színházba fog vezetni, hol a színpadon mindennapi ismerőseinket állítja elénk, kik maguk sem látszanak tudni odakerültökről, — nem is veszik észre, hogy ők tulajdonkép múlt idők kosztümében játsszák szerep gyánánt rendes életmódjukat. Ott van mindjárt az a jóképű, igazi magyaros öreg asszony — kit most Toldinénak hívnak — a fiával, egy szépen megtermett ingegatyás legénnyel. Ott van átellenben, e családnak kiegészítő társképeül, »Rozgonyi és leánya«: az öreg úr, most a régi vígjátékok konvencionális szerepére fanyalódik egy-egy pillanatban.*) Majd az egész falu népe kilép a kulisszák mögül, hogy »szívreható áldást« tegyen, midőn ez uraságék elutaznak. — Hiába e színészkedés: nem oly alakok ezek, hogy ha lámpafény elől napfényre hozzuk, festett képekké halaványuljanak; tulajdonkép nem is a színpadi levegő való nekik. Nem élettelen bábok ezek: még a leghasználtabb alak sem az, sőt épen az ily szerep képviselője tartozik Aranynál a nagy költők amaz alkotásai közé, kiknek elég a háttérben hallgatag megjeleniök, — s ha megszólalnak, alig álljuk meg, hogy magunk is hozzájuk ne szóljunk.

*) V. ö. felboszankodását, midőn ismeretlen vendége a királyt becsmérő formán említi: oly vonás, mit a Szép Ilonka költője előtt elhasználtak már Kisfaludy Károly és utána a Kovács Pálok. A királynak Csuta György alakjában szereplése szintén ily ócska vígjátéki motívuma.

Az öreg Bence ez, ki kisebbik gazdája iránt oly apai gyöngédséggel vegyes cselédhűséggel viselkedik: kukorica-morzsolás közt éjjelig mesélget neki, mint gyermeknek, majd legénykorában is hű ebként kíséri. Patriarchalis életünk naivságának képviselője e jó öreg, ki a kedvenc ökröket is családtag számba veszi, s kit költőnk maga is annyira megszeret, hogy majd megifjítja egy kissé és fiatad mellé. Még pedig milyen mulatságos buksi legényt, bár erősen a saját rovására esik neki ez érdeme, főleg, ha apjával kerül egybe, mert ez ugyancsak meg-megszokta regulázgatni. S hogy az öreg elhal, ez az ifjabb Bencze veszi át örökségét: most látjuk, mily kevésbé csak fiatalított kiadása ez apjának; hisz megvénhedésére is még mindig benne maradt az a humoros ügyefogyottság, mi egyéniségét képezi...

Elég, elég — kiálthat fel türelmetlenkedve olvasónk, — mire való mindez? Mi a valóság s mi a káprázat? Mert hisz a mit láttunk, hallottunk: annak ugyan semmi köze sincs a XIV. századhoz. Vagy annyira hiányzik költőnkől a történelmi érzék, hogy multat s jelent így egybezavar? Bizonyára nem, de öntudatos művészeti célatosság készíti őt erre.

Emlékezzünk a *Tetétleni halom* című költeményre. Ebben Arany egész epikai költészetének kulcsát találhatjuk meg. Amint a költő a halomról végig tekint a tájon s elmereng, a múlt képei merülnek fel lelke elé: a honfoglaló ősök sátrai ösztörű-fán kapaszkodó képek, porfellegben vágató hadak s felharsan a harci kürt... De nem, nem: e világos percben fel ébred merengéséből; csak a szomszéd kanászkürt, csak nekivadult gulyák, vigyázó csőszök, szétszórt majorházak kápráztatták el!

Amely költőnél a való és képzelet ily könnyen egymásba játszik, annál érthető, ha a régi idők emléke is a jelennek, a mindennapi életnek vonásaiból alakul egybe.

IV.

E nemes értelemben vett Don Quijotei káprázat csak természetes Aranynál, kinek bölcsejét Nagy-Szalontán a beszédes monda ringatá, hogy saját szavait megtartsuk. Mint egyszerű földmives gyermekét, csendes s méla természete a lármás pajtások mellől inkább a kapu előtt mesélgető öregekhez vonzta, ezek ajkáról »szomjan itta, tej gyanánt az édes regét«, melynek mogorva sirkövéül meredezett utcavégen egy ócska csonka torony. Sőt az egész vidék ily romemlékekkel volt telve, és ő minden templomhelyet jól ismert; a nyárfák ezüst lombjai csak róluk suttogtak, ha alattuk merengett a tájon, — róluk a cserjék, nádasok, ha vadréce tojásért a »lapályos, erdős ingoványok« közé barangolt. Az ifju is kevés megszakítás után ugyane színhelyre tér vissza »hol lefolyt gyermekora«, — a férfi is itt kezdi meg új életkorát*). Költőnek oly szerencse, mely a sors másik kegyencére, Scott Walterre emlékeztet.

Rokon körülmények eredményeikben is többé kevésbbé rokonok. Arany is épúgy a multba tér vissza, mint Scott; de további összehasonlítás ezúttal is csak negatív kiemelésére szolgálhatna a két költő sajátos irányának. Bár történetmű színezetet sem Scottnak, sem magyar követőjének, Jósikának, regényeiből nem tanulunk; legalább a kor külső életét, feltűnőbb szokásait rajzolja pontos részletezéssel, mihez emlékiratokból, vagy ép családi hagyományokból, esetleg tekintélyesebb történelmi kútforrásokból merítnek bő anyagot. Aranynak bár nem

*) Toldi Szerelme. Bolond Istók.

áll a regény széles tere rendelkezésére, nem kevésbé archeologusi az ambíciója; pedig anyaga ugyancsak kevés: egy XVII. századbéli iskolamester silány verselése, mely egyik mondánkat összedúlt csontvázában tartotta fenn, — ebben sejti meg ő a magyar lovagkort. Vagy talán a történelemben lelt hálásabb adatbányára? Maga vallja meg, hogy a fölvelt kor »mondának már nagyon világos, történetnek pedig az eposziró kívánta részletekre nem eléggé az.« Már pedig ő inkább obszerváló mint kiképzelő erővel rendelkezik, amlért is műveiben, e történeti elbeszélésekben a korrajzi háttér aránylag fogyatékos lesz.

A renaissance első friss szelődjének, nyíló tavaszának kora ez: de e hatalmas szellemi mozgalomról, részletesen kidolgozott költői kép helyett, inkább csak odavetett száraz irodalomtörténeti megjegyzést kapunk. Hogy a tudomány a klastromok zárt falai közül a szabad levegőre jutott, ez csak sovány reflexióval van érintve, mikor Lajosról azt halljuk, hogy apródjait külföldi udvarokhoz adta cserébe s itthon meg Pécssett »a tudománynak gyűjta mécsset: nem is egy fordult meg Páris, — Bolognában, maga erszényén, vagy a király zsoldjában.« Hol van a szóban levő kornak speciális bája, melyben a középkor rideg éjjele az újkor hajnalától derül? Hol a túláradó, pogányos érzékiség sejtelve, mivé a beteges rajongását átváltozóban, és mi a századokig tespedt vért feleleveníté, az életöröm sugaraival szivárványozó? Hol a varázs, mely a mogorva vén várakat ifjú, csillogó tündérpalotákká változtatja?

Vagy mutat-e egyáltalában nagy tetteket daliás ideink e rajza? A költő két főmozzanatot vesz fel. Az első a csehországi kaland, mely csakugyan vékony mondaszálból van képpé szöve, egy Mátyás királyhoz illő fufang, már jó messze esik a lovagi ideáltól, inkább pol-

gári osztály eszejárására valló csel.)* A másodikról, az olaszországi hadjáratról már maga költőnk is megjegyzi, hogy az »egész hadviselésben nincs egy kimagasló pont, tömegesebb ütközet; apróbb csatározások, várívások, feudális párharcok inkább, szétszórva az egész déli földön és víva nagy részben fogadott zsoldos katonák által, részben vesztegetéssel is.« Vegyük ehhez a sötét háttért, a boszú okát; már a történelemben is mily sivár, keserítő e hadjárat sikertelensége. Költőnk ugyan holmi sablonszerű álomlátással akarja e rossz érzésnek élet venni, midőn Johanna sorsának végére utal; de íme hogyan fejezi be a maga meséjét: Lajos király, ki édes öccsének megöletéséért indit ott bosszuálló hadjáratot a gyilkos özvegy ellen, nem jut célhoz, hanem ahelyett kegyetlen magánbosszúra engedi magát ragadtatni, mielőtt hazatérne eredménytelen útjából.

Vagy tán a részletekben, bizonyos viszonyok rajzában keressük a lovagiasság szellemét? Abban-e, hogy mikor páncélba öltözött hajadont ment meg a háborúban egy kobzos, s az őt hallgatásra kéri, költőnk megint ily vázlatos megjegyzést szúr közbe, túlon túl a propos: hej dehogy nem szólna a kobzos, »ha nem tudná regéből, mily próbát követel leány a legénytől: volt ki egész évig, háromig is néha, lőn az óhajtottért fogadásból néma.« Bizonyára abban az időben ilyesmit nem annyira regéből, mintsem egyéni tapasztalásból, gyakorlatból tudtak a költők is. Vagy abban keressünk-e lovagiasságot, hogy mikor a kis vargakapus, mint Toldi követe, párbajra hívja a gyáva Tart, ez napjainkra emlékeztető kifogással búvik ki: »Nem ez a sora kettős hadnak;

*) (Későbbi jegyzet. Az álöltözetben meglepése az ellenségnek, ez a fabliau-szerű furfang, a francia középkori naiv hősköltészetben is előfordul. Így a Vilmos-mondakörben.)

lovagi törvényben a te szavad semmi.« Vagy tán épen abban-e, hogy a lovagkornak legáltalánosabb, elhasznált külsősége, ez a kettős had oly sűrűn van alkalmazva?... S mint a feudalizmus helyett csak patriarchalis, gyermeki hűséget, lojalitást találunk, úgy alkotja itt a kor vallási szellemét majd bigottság, majd falusi jámbor istenben bízás. Növédöül, leszámítva egy anyának megboszúlását, egyetlen egyszer lép fel Toldi, hogy akkor is neki vetett kelepcebe essék... egy rablóvárba.

A költő Lajos királyt akarja első sorban daliás lovagnak rajzolni, legalább ezt az alakját veszi körül némi nimbuszszal. De szándéka kevés sikerrel jár. Egyszer ugyan azt halljuk a királytól, hogy Cid volna az ideálja, de erről ő később semmit és a költő maga még csak annyit tud, hogy »mond több ilyet is, mert ifjonta Rómában forgott, s vala jártas deák tudományban.« Lajos is bizonyára inkább szóval, mint tettel követi fentemlített mintaképét: hisz a sors sem igen kedvez neki, mert midőn párbajban tüntethetné ki személyes vitézségét, egy áruló nyíl teszi a harcra képtelenné: máskor meg a várívásnál is dicsőség helyett nehéz sebet kap. Van ugyan magatartásában valami felsőbbbbséges önérzet, de nem egyszer vezérei szemrehányásának teszi ki magát, kikkel szemben aztán nemcsak visszavágó szavú, de igaztalan. Sőt néha nemes szívét is képes megtagadni indulatosságában. Vehetjük történelmi adatok nyomán, finom pszichológiával készült alaknak: csak lovagi eszmény megtestesülésének nem.

Annál kevésbbé közelíti meg ez eszményt a főalak, Toldi, minden nemessége, jósága mellett is. Maga költőnk mondja róla, hogy *pórsuhanc*, s valóban mindvégig csak vasgyúró kamasznak marad. Bravurjai mind olyanok, minők egy parasztlegénytől telhetnek, aki »erős, mint marha;« többnyire Kinizsi Pál-félék, mint a hogy

a monda is fentartotta: szálfát emelget, malomkövet hajigál, farkasokkal ví, megvadult bikát fog le, közbe-közbe óriásokat nyakal, veszett feneként táncol. Akkor van legnagyobb baja, ha rokon erejű másik marhára bukkan; oly ellenfele nem akad, ki kézzel foghatólag magyarázza meg neki az eszeség, ügyesség fölényét a testi erőn. Rendesen tehát úgy üti agyon ellenét, mint egy kutyát vagy ökröt leütnek, testét egész mészárosi kedvteléssel »szabja ki.«*) Minthogy pedig nem valami útonállót csapott agyon, hanem állítólag lovagi párbajt vívott — ami nála azért szintén csak kegyetlen lenyakazással végződik, — tehát fölmutatja a leöltnek »kisebbik darabját«, a fejét. Ilyen lovagiasság rögeszméje többször lepi meg, s olyankor némi lovagi modort szeretne magára hazudni; versenytársának tollat küld, kezét ad, stb.; mind oly betanult fogások, mint valami népünnep felfogadott ingesgatyás atlétáinál. Nem ok nélkül hüledezünk, mikor irigy bátyja dacára zöld ágra jutva, nem ép ideális szerénységgel, nem is ép rendkívül jó lélekkel, így szól anyjához: »Már most Toldi Györggyel lakhelyet cserélünk; ő Nagyfaluba megy, mi pedig itt élünk.«*) Nem tudjuk elgondolni,

*) (Későbbi jegyzet. Lehr Albert kifogásolta a magyarázatot. Szerinte ugyanis itt szabóra és nem mészárosra gondolt Arany. Azonban Arany az idézett helyen írha kikészítésről is beszél, ami pedig nem szabómesterséggel rokon, mint ama »kisebbik darab« emlegetése sem kelt ilyen mesterségbeli reminiscenciákat.)

*) Toldi mond még egyéb meglepőt is. Mikor a király elé térdel, így szól:... »En meg idejöttem feladni tettemet, s várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet.« Éles szemmel vette észre már Kemény Zs. a költőnek e jellemzési botlását s találóan jegyezte meg rá, hogy az ilyen ildomos, ügyes à propos fiüllentés nem oly őszinte nép fiához illik, mint Toldi, hanem más, ravaszabb, kalandor lovaghoz.

mit fog csinálhatni ez a kamasz itt, a királyi udvarban! Hasztalan is bujtatják lovagbőrbe, mindig kilátszik belőle, hogy klcsoda; erejének érzetében átöltözve viaskodik tréfából**) aztán ismét dorbézol. Olasz ruhát adnak rá s ő midőn végig néz magán, felkiált: »Teremuccse megijed az ember; meztelen az ember; se neszi se hangja léptének; macskának, asszonynak való ruha ez!« — s összeüti kopasz sarkát, hogy nagyot csattan, mire társai hahotázva kiabálnak rá: »Ne bomolj!« — Urát komondor módra őrzi: akit ez megfenyeget, arra ő is rámondul. Különben is szájas, veszekedő természetű, mindig ütésre feszül ökle, s ha nem üthet, nincs ingyére. Ifjú korában mészárosok vágószíneben találjuk, amint egy darab májat löknek elébe (addig gombából élt), s »az anyja keservébe« küldik, — később számár helyett hord vizes kondérokot***); sárba rekedt szekeret nyíllal fel hátával. Ebben véletlenül a »császár« ül, kit egykor Toldi rablótól szabadított meg, s ki most ámulásban felkiált: »Ilyen erőt egyet tudok e világon«. Toldi siet rá felelni: »Az én vagyok, megkövetem, felség.« A császár azután vadászni viszi el: »Hadd lássam — úgymond — tudsz-e vadat üzni úgy, mint rablót?« S a mint ostorhurokkal fog szarvast, hetykén veti oda a bámulóknak: »Igy szoktuk ezt a magyar alföldön.« Távoztakor ló, fegyver s egyéb ily konvencionális lovagkori dolgok

**) A Daliás Időkre gondoljon az olvasó.

**) V. ö. minő eszményítéssel dolgozza fel Tennyson az ily prózaibb motívumokat a királyidillek II. részében, hol Gareth ismeretlenül kuktáskodik Arthur konyháján. (Későbbi jegyzet. Az idézett Vilmos-mondakörben Toldival rokonabb alak található, egy gróteszk, nevetséges óriás, ki a harcban vad erejével válik ki, de különben korántsem él olyan erkölcsi életet, távolról sem oly lélektani érdekű alak, mint Arany hőse, akármennyi maradt is ebben az Ilosvai-féle vasgyűrőből.)

mellett, tarsoly pénzt kap, s ennek örül meg leginkább. Ugyanis mindene elfogyott, s ő mint hire-neve veszett, barátkámzsában kujtorog ura körül a csatában, ismét komondorkodva. Végre bocsánatot kérhetne, de hasztalanul nógatják, — ilyenkor elnémul, »csak az álla duzzog s alul a tokája.« Utoljára is a király küld neki lovagi öltözetet... kard hián; elérti, nevetve szól: nosza feipróbálom, — s kard helyett ostort kötve akar királya elé menni. Ünnepegy végén lesi, hogy juthatna a király közelébe, mert egy társáért akarna szót szólni, — míg nem a király maga inti oda. Toldi hozzá is töri magát s ekkor egykori kedvesének levelét kapja kezébe; de ő csak »öreg írást« tud betüzni s így deák olvassa el neki, míg maga odagörnyedve »borsószemű« könnyeket ejt a levélre. Öregkorában még groteszkebb az alakja.

Az előbbiek után már csak mellékesen jön számba az, hogy Arany az alakokat népmesei naivsággal, egész parasztmódon beszélteti. Ha Buda nála ily »hun« durvasággal szól: »Etelét én köptem s ha fejére hágok?« viszont maga Lajos király sem felettte előkelő beszédében. E szavakkal nyújtja át új lovagjának a kardot: »Kösd fel, nesze!« Máskor ezt mondja: »Hiszen az nem virtus!« Katonáit meg egész huszárosan, magyar miskásan buzdítja: »Hát a saruszijnyi folyamocska véd-e, hogy haza nem futtok anyátok ölébe! No imádkozzatok, hogy ki ne apadjon!« — Igazságtalan volna egyébiránt ki nem emelnünk, hogy e nyers erő mellett a bárdolatlan, nemes szívből eredő faragatlan gyöngédségnek is oly hangot tud adni költőnk, mely mintegy bizonyos groteszk elemnek vonzó megnemesülése, s melyet népszínműíróink közül, a gyakori kísérlet dacára, csak az egy Tóth Edének sikerült eddig megközelítenie.

Igy tehát nincs mit megütköznünk azon, hogy a XIV. században is kukoricát morzsolnak, nyúlat spé-

kelnek, szalonnás ruhát és csillagos bicskát használnak, báránypecsenyét esznek fejes salátával meg túros lepényt, — csikós pányvával vadásznak, a lovakat ép oly igaz magyarosan hajtják, mint ma, pusztai csárdában cimbalmoznak, a Rózsa Sándor híres karikásával hadakoznak, a lovagok egymást — mint valami urasági cselédek — lágy mosónak csúfolgatják, — sőt teljesen modern földművelő családéletet élnek. Látni való, hogy költőnk az archaeológiától a népmonda szelleméhez tér: s minthogy a történeti rajz sehoggy sem akar neki sikerülni, telát a nép anachronizmusával kísérli meg a jelenből rekonstruálni a múltat. Mi több, e rekonstruálásban nem éri be azzal, hogy a népköltészetnek öntudatlan ösztönszerűségéből műköltői öntudatos elvet formált, hanem raffinált kombinációkba ereszkedik és saját találmányai-val áll elő, melyek oly furcsa érzést keltenek az olvasóban, minőt régi ismerőseink véletlen viszontlátásán szoktunk érezni, ha őket ugyancsak különösen kiforgatva látjuk viszont. Így a lovagi játékot költőnknel olyan parasztszerszámmal küzdés fejezi be, minők kasza, csép, villa stb. stb. Valamelyik krónikában olvasta, hogy őseink egy várba »super scalam humanam, idest unus scandendo super scapulos alterius« törtek be; minthogy a gyermekkor játékainak emléke mindig szeme előtt lebeg, képeit is gyakran választja belőlük, — így a bakfittyet »őseink hadi gyakorlatainak egyikéül« rajzolja, mit Lajos király víttézeivel játszottat. Majd eszibe jut, hogy a nép azt a táncot, melynél a felek egy kendőre térdelve csókolóznak, páratáncnak hívják: s ez elég, hogy e táncot képzeletének minden bűbájával teremtse vissza úgy, ahogy hite szerint valamikor dívhatott.

Így alakítja át Arany Vörösmarty stíljének, tárgyának hagyományát.

V.

Arany, midőn így a múltba merül, régibb költőket dolgoz fel. Ez egész Európában kedvenc eljárása volt a XIX. század romantikus költészetének, mely szívesen fordult a XVIII. és XVII. század klasszicizmusát megelőző írókhoz, kikben a formátlanság árán nemzetibb jeleget és frissebb életerőt találtak. Szívesen fordultak még régibb időkhez: a megunt klasszicizmus ellenlábasának, a középkornak dús mondavilágához. Ennek felhasználásával iparkodtak rekonstruálni a hajdankort. Elvüket Hugo Viktor foglalta szavakba a *La légende des siècles* elő szavában: *Il n'est pas défendu au poète et au philosophe d'essayer sur les faits sociaux ce que le naturaliste essaye sur les faits zoologiques: la reconstruction du monstre d'après l'empreinte de l'ongle ou l'alvéole de la dent.*

Ilyen új feldolgozót az *Asztalkör-mondája* talált legművészebbet, az *Idylls of the King* költőjében Tennysonben: ezért is érdekes ezzel a költővel állítani párhuzamba Aranyt. A nyelvezetről szoltunkban érintettünk már valamit e párhuzamból: egészítsük most ki egyéb oldalairól. Ami a tárgyválasztást és tárgyuk szerepében huzamos kitartásukat illeti, van köztük némi rokonvonás. De viszont mennyi és mily lényeges különбözés! Bűvös tündérvilág az, mit Tennyson elénk varázsol, az eszmény muló világa ez, melynek csillagai egymás-másután hervadnak el, bár epedve sóhajtsuk: *Verweile doch, du bist so schön!* A pillanat bűbája szétfoszlik s mi magunkra maradva, prózaibb kiadásban jutunk ugyan oly sorsra e sártekén... Sártekén? Nem, nem: hisz ime varázsszigeten vagyunk, hol az esti félhomályban az ingó lombokon fényes kastélyok tornyai csillámlanak át, körülök pajzán tündéreké kergetőznek fűszálakon, illatos al-

tató szellő lehel ránk s a légből szirenhangok zenéje kábít el, míg a sziget egyre-egyre lejjebb süllyedez, s mi öntudatlan merülünk vele örvény alá... Soha a világ-fájdalom ily bűbajos harmóniában nem jelentkezett, ily elegáns, egészen arisztokratikus finomságú képzelettel nem tündökölt, sem ellenállhatatlanabb varázsszal. Jól tudjuk, hogy mindez csak látszat; tudjuk, hogy e csalékony világ a tengermélyéből felhangzott szirénhangokból alakultán emelkedett ki s nemsokára egy hullámgyűrű sem fogja jelezni helyét az elsímult felszínen, — de annál ellenállhatatlanabb varázs vonz feléje. Oly érzés fog el, minőt léghajósokról regélnek, kiket az alattuk elterülő felhővilág káprázatos színekertje széditően vonz alá a hullámzó gyönyörbe... a semmiségbe.

Bennünket is egészen elragadott e bűbáj, s megfeledkeztünk célunkról, a párhuzamról. És most fölveszszük, hogy végleg... elejtsük. Lehetne-e megvonni, mikor annyira más világ az Aranyé! Mennyivel biztosabban, otthonosabban érezzük itt magunkat! Maga az élet ez, mely nem nélkülözi a kicsinyességeket, a prózát sem, de annál igazabb.

S mennyire őszinte költővel van itt dolgunk, az mutatja, hogy ő maga hívogat be minden alkalommal műtermébe; nem fél, hogy ellessük szemfényvesztésének, optikai szereinek titkát, — hogy házi köntösében, fényes nappal elveszti előttünk hatását, tekintélyét. Nem, maga vezet be műtermébe, maga mutat, magyaráz meg mindent, aztán leültet, s huzamosabban, egész bizalommal elcseveg terveiről, melyek tán másképp sikerültek, mint óhajtá, vagy éppen örökre abba maradtak.

Második rész

I. A költő pályája. — II. Alkotásmód: »epikai hitel«, a hagyomány feldolgozása, stilvergyűlék és a tárgy dualizmus. (Toldi szerelme). — III. Műformák (Balladák, Toldi-triológia, Buda halála). — IV. A népköltészet befolyása. — V. A fantázia: stíljáték, művészet színben és plasztikában; drámaisító bravour; színészi mimikának utánzása, attitudeök, mozgások; állatfestés. Tömegrajz. — Vörösmarty és Arany. Arany a magyar típus képviselője.

I.

Arany pályája aránylag a töredékesebbek közé tartozik:

Mikor Beranger meghalt, költőnk ez emléksorokat szentelte neki: »Siratni őt? Vajjon minek? Sirassuk azt, ki elhunyt félősvényén küzdelminek: ő nem silányka vázlat, nem léha töredék vala; de élte oly' egész, oly' tökéletes, mint egy dala.«*)

E szavak világosan kifejezik, minő eszményképet alkotott magának Arany a költői pályáról, — s érthetővé

*) Mintha csak Sainte-Beuve-öt hallanók: une douce science de composer, d'assortir son oeuvre et sa vie, comme un bouquet odorant, non moins suave qu'impérissable.

teszik azt a tűnődő sóhajt, mely kebléből kitör, ha nagy torsóin végig tekint. »Nem lesz-e világi pályám köre csonka? Bevégzetlen élet! Bevégzetlen munka!«**)

Arany művei nem hajszolván aktualitást nem igen á propos láttak napvilágot. Rendesen addig késett velők, míg elkésett. Körübelül úgy járt, mint Goethe, ki l'art pour l'art szellemben, önös művészi hanyagsággal ké'szítve »klasszikus« műveit, előre önként lemondott a közvetlen hatásról. Es ist die Zeit von einem guten Werke nicht das Mass — mondják Tassóban, — und wenn die Nachwelt mit geniessen soll, so muss des Künstlers Mitwelt sich vergessen.« Ez elv tette Goethénél pl. Egmontot stilvegyülékké, ez elv tette Arany műveit oly korszerűtlenné, hogy néha a fölött habozhatott egynéi-egynél: »vajjon nem lenne-e jobb enyészetnek adni át, mint helyen és időnkivüli közrebocsátás által sikerét kockáztatni?« Tudja, hogy az »a dívó izlés igényeinek« már nem felel meg, s ha mégis közre bocsátja, csak úgy bocsátja »mint egy más kor szüleményét, egy hangot a multból, melynek ha egyéb nem, lesz tán mégis irodalomtörténeti értéke.« Ime egy költő, ki maga sorozza be magát az irodalomtörténetbe, mint a mult képviselőjét. Oly kevéssé is áhitozza a dicsőséget, hogy a »Toldi szerelmének« kiadását épen halála utánra halasztja, ha régi barátja, Gyulai Pál, másra nem bírja.

Költőnknek hosszas habozásai, tervezgetései miatt utána egész sereg töredék maradt: vagy nem találta korszerűnek a folytatást, vagy erőtlensége felett esett kétségbe, vagy épen kedvét veszté. S a kor és egyéni viszonyai csak növelék töredékességét: belőlük is merít költőnk mentséget, magyarázatot, midőn elismeri, mennyire »szol-

***) Előhang C s a b á h o z.

katlan, hogy valamely író, ki még él s talán munkára sem képtelen, ennyi töredékkal lépjen a közönség elé.«

»Ki egyes dolgozatim évszámára pillant, — védekezik — látni fogja, hogy 1848-ig, három év alatt, — pedig szellemnyűgöző hivataltól éjente lopott órákban — négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim, és ha szomorú katasztrófa közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlen.« De jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora. Most, ha netán vissza-visszatért munkaösztöne, más egyéni bajok hátráltatták. »Egy 1833. óta tapasztalt fizikai változás — vallja — mindinkább elcsüggeszté, hogy nagyobb művet valaha befejezhessen; minden kísérlet csak fájdalmas elégtelenségben végződött.« Mikor reménye végre lábbadozott, akkor érte a legnagyobb csapás. »Költői elnémulásom szomorú ideje állott be, s midőn évek múlva valamicskét dolgozhattam is, csak fordításban keresék szórakozást s mintegy szellemi gimnastikát.« Legfőlebb, ha nyári fürdőzéseiből üdültebben jött meg, térhetett vissza ad pristinum amorem.*)

De vajjon csak a Bach-régime, a testi szenvedések, meg az a csapás hátráltatták költőnket, mely benne a leggyöngédebb apát sújtá oly érzékenyen? Mindenesetre nagyhatású okok ezek, de nem volt kisebb az az erős művészi öntudatosság sem, mely Aranyt elméleti habozásokba veszté, alkotását körültekintőbbé s lassubbá tette. Mert ha Arany örökké, még éveinek lejtőjén is élénken hallotta keblében az ihlet szavát, »mely csilingel az égi madárban, hogy lerombolt fészkit rakja késő nyárban«, — másrészt ritka mérvben mutatja az a priori irányadó elv, a józan célszerűség kultuszát, mely

**) Az Elegyes darabok, Toldi szerelme előszavai; v. ö. Arany levelét is Aristophanesének előszavában.

egy lépést sem tesz előleges tájékozottság nélkül. Nem csoda, hogy a nép egyáltalában nem ismeri műveit, hogy a középosztályból is jobbadán csak a műértők élvezik, mert e művek a szó szoros értelmében »Werke des Geistes und der Kunst.«

II.

Arany már pályája kezdetén tisztában volt feladatával; áthidalni a nép és műköltészet ürét, ezt tűzte ki magának célul. Népköltőnek tekinté magát, kinek nem az feladata, »hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem hogy tanulja meg a legfelsőbb költői szépséget a népnek élvezhető költői alakban adni elő.« Ezért igyekszik oly nyelvre, »mely az irodalmi s népies között mintegy közepet tartson, — mely szélesebb olvasó közönséggel bírhasson, mint csupán a művelt közönség: így akarván egyrészt a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni.«*) Ezért tart népköltészeti nivót szeme előtt alkotás közben, midőn így töpreng: »Mit mondana a nép oly meséről, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is elveszti?« S néha a népieség örvében lel a mentőszerre; mint máskülönben is határozottan kijelenti, hogy művét népi költeménynek kívánja tekinteni.

Ily kész és ily irányú alapelvekkel fog költőnk alkotáshoz.

*) Mellesleg mondva épen az a mű, melynél költőnk e megjegyzést teszi, a Murány ostroma nyelv tekintetében is a legszerencsétlenebb — majd vezércikkre, majd ujdonságrovatra emlékeztet, hol retorika, hol hétköznapi banalitás és — fellengző műstil, egy-egy szalonképesebb népies kifejezés kíséretében.

És pedig mindenekelőtt lemond az anyag invenciójáról. »Monda nélkül, vagyis legkisebb támasz nélkül, a hagyomány vagy história részéről — úgymond — egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam.« Ennyire ragaszkodik ahhoz, mit »epikal hitelnek nevez, s mit csak a mondal vagy történeti alap ad meg, bármily csekély és töredékes legyen.« Ezért fordul leginkább régi verselők anyagához s alkalmaz minden legcsekélyebb adatkát, néha épen kirívó célzatossággal.**)

Sőt nem találván elég mondani alapot, maga gyárt ilyet, hagyomány affectálásához folyamodik: Csehországban Toldinak »nevétől zeng mindenek ajka,« Olaszországban meg vásáron gajdolnak róla s ponyván árulják képekkel. A magyarokkal egy ménest küldet költőnk a hunoknak: »Magyarok ménesét — veti hozzá — hirdeti mindenki: unokák is tudják, dal is egyre zengi.« Majd egy középkori barátjóslatot használ fel, mert: »ki használja fel, ha nem a költő?« — mint máskor maga gondol ki valamilyes táltosi jóslathagyományt, melyről szükségesnek is találja megjegyezni, hogy benne »nem keresztény, hanem költött időszámítás képzelendő.« És ha csakugyan hivatkozhatik meglevő alapra, mily örvendő önérzettel, mily tűntetőleg teszi!***)

**) V. ö. a tornajátékon Toldi álvivásakor a nézők babonás ijedelmét, mi egy irodalomtörténeti adat beszurására (Tar Lőrinc pokolbajárásának meséjéről) szolgáltat alkalmat költőnknek.

***) E prágai dolgot keresed hlába,
Nem íratta bizony császár krónikába;
Csak rám ne kiáltsa: nem igaz történet!
Nem kérkedik ezzel sem a cseh, sem német:
De hirdeti ám az aranyajku monda;
Melyet ha valaki pusztá számra kétel,
Könyvbe is megírta Ilosvai Péter.«

Hogyan dolgozza fel Arany a meglevő anyagot, s egyáltalán mint szokott dolgozni: a Toldi trilogia, e mindedigéle főműve, legérdekesebb példa rá. Az első részt a forradalom előtt készíti, Ilosvai nyomán, — kevés időre rá eszébe jut tovább böngészni a még maradt mondatarlón s bár általános befejezést vetett az első részhez, nem szándékozván azt folytatni: most a főnmaradt vonásokból hőse életének végét készíti el. Erre többen, köztük Petőfi, ösztönzik, hogy ha már a fejét, lábát megcsinálta, csinálja meg a derekát is. Hozzá fog tehát s ezuttal hősenek szerelméről akart regélni: bár az utolsó részben, hol Toldi múltjára visszatekint, mi emlékezés sincsen szerelemről, sőt már az első rész záradéka határozottan mondja, hogy nőtlen maradt. Mégis neki kezd tehát, meg ír egy pár éneket, de abba hagyja, mert a fölvetett módon nem tud tovább haladni. Eddig ugyanis úgy szötte a mesét, hogy Toldi tréfából álruhában vívja ki Piroskát, mielőtt azonban nőül vehetné, a kitérő háborúba Olaszországba távozik: az utolsó háborúba, melynek végeztével szegre fogja akasztani kardját. Most látja költőnk, hogy Toldi esete sokkal szegényesebb, semhogy a daliai idők rajzának elég keretül szolgálhatna; felbontja tehát az események szálait s újra szövi: egyenesen szétdúlja Toldi és Piroska boldogságát, mely az első terv szerint tán később, a hadjárat folyamán ment volna tönkre. Toldi nem marad meg a magyar legénynek kacskás házasság lenézésénél, hanem álruhában másért vív s megsérti a lovagi törvényt, meg Piroskának titokban érte gerjedező szívét, akít leszakít, hogy másnak dobjon oda! Kétségbeesett bánat szállja meg, mit a csehországi háború zsidbaszt el egy időre: Arany ez időpontba helyezi Ilosvainak prágai históriáját, melynek történelmi alapja tudvalevőleg jóval későbbre esik. Toldi Csehországban hátramarad, mert rabló-börtönbe esik, s míg ki-

szabadultával bosszúbói a cseh rablókat kiirtja és mig haza ér: Piroska már annak a másnak neje. Aztán megöli a nyomorú férjet, és hogy az elaléló Piroskát, mint áthalottat eltemetik, Toldi, ki Ilosvainál sírrabló kamasz, a kriptába száll alá, — itt a feléledő nő őt és magát eltkozva visszahanyatlik: Toldi eltántorog s a nyitva maradt sirt kirabolják. Most lovagiságától megfosztva, mint állítólagos gyilkos és sírrabló egyházi átokkal sújtva bujdosik, hegyi kolostorba, hol vezeklésből, — mint Ilosvai Toldija a királyi udvarban — vizes kondérokot hord; majd az olaszországi hadjáratba vegyül. Ilyenről a történelem kettőről emlékezik, a Toldi név természetesen egyikben sem fordul elő, noha részletesebb epizódok is fel maradtak jegyezve: Arany a két hadjáratot egybevonja; a hire-neve veszett Toldit mint ismeretlen névtelent a háttérbe állítja oda, csak egy-egy percre hozza előtérbe. Végre kitudódik igazsága s régi becsülettel jön haza ő is, hogy itthon az elhervadt Piroska fejfáján még egyszer kísírja bánatát.

Nem hiszszük, hogy a hagyomány »göcsös, durva« szálait finomabbúl lehetett volna felbontani s művésziebben újra szőni; hogy a történelemmel ügyesebben lehetett volna kiegyeztetni a költött anyagot. Mesteri kompozíció ez, mi ép annyi zsenialitást, mint műértést feltételez, s ami fő: költőnknek van elég ereje, hogy az élet folyását erős folytonosságban, összefüggésben tüntesse fel. Annyira hatalmában érzi Arany ez erőt, hogy ily odavetett megjegyzésekkel nyilvánítja művészi önelégültségét: »Sokat mondhatnék még mind az egésze ről, mind a beszötte gypár epizódról; mert nem bocsátanám a sajtó alá, ha utólagosan, a művészet törvényei szerint, magamnak megnyugvást nem szereztem volna.« Ennyire öntudatosan, önkritikával alkot költőnk.

Hogy azonban az alkotásnak ez a módja, e kombiná-

ciők s változtatások némi nyomokat hagytak maguk után, gondolható. A ciklus elején előfordult személyekről, le-tűntök után, a középső és végső részben, tehát többször van szó, s itt észrevehető a szerkezet-toldozás.*) Az át-dolgozás meg épen stilvergyülékét szült, mely nem ugyan oly eltérő művészi irányok jelentkezésében mutatkozik, mint Goethénél, de eltérő hangulatok vegyítésében. A Daliás időknek, vidám, derült hangja át-átcsapódik az új ki-dolgozásba, a Toldi szerelmébe, bármennyire ügyelt is a költő, hogy mindent ennek komor, fájo hangulatá-hoz idomítson át. Így mindjárt az ouverture témája, da-cára a bevezetés és vég módosításának, a maga derült-ségében maradt meg. Toldi álharcának iréfás rajzából nem egy vonás csuszszan át a baljóslatú rajzba, bár ezuttal a hosszabb leírást s a tréfás befejező játékokat mel-lőzi költőnk: »Mondja el, aki jobban rá ér.« Anikónak csintalanságain észrevenni, hogy vidámabb légkörből kerültek ide. Sőt a csehországi kalandnál sem ismer-hetjük félre, ha e rész már egyenesen az új terv számára készült is, mennyire elüt tréfájának élénk für-geségével.

De elvégre e stilvergyülék nemcsak hogy elcsúszik, hanem még művészies hangulatbeli változatosságot idéz elő. Ellenben érezhetően szenved az átdolgozásoktól a szerkezet összhangja, mint ez a címek megváltoztatásából is sejthető: Daliás idők és Toldi szerelme. A felölelt tárgy kettős elemének békés egyetértése van itt megzavarva: ugyanis Toldi szerelmének története oly ke-

*) Mellékesen említjük, hogy néhol a közbeszótt önálló költeménynek máshova áthelyezése ismétlésekre vezet: így a Daliás Időkben a Zách Klára balladája a Toldi szerelmének VII. énekében állott a 29. versszak helyén, mely most nem egyéb, mint a XII. énekbe helyezett balladának rövid tartalom-elmondása.

véssé képez szerves egész a daliás idők korrajzával, hogy háttér és előtér, főcselekmény és epizód minduntalan fel-felcserélődnek, miután a költő egyikük iránt sem akar mostoha lenni. Nem akar az lenni a mult dicsőségének rajza iránt. Hisz lépten-nyomon hangoztatja mennyire fontos ez előtte; dicsekedve veszi tollára a hősök neveit, naivul megvallja, mily jól esik neki olyan kalandokról mesélnie.

Többnyire annyira belépük is bonyolódik, hogy úgy kell magát kiszakítania. Egyszer 168 sorban ad enumeratiót, illetőleg címerleírást — az új átdolgozásban archaеological javításokkal, — közbe-közbe Homér és Virgil módjára pihenőket tartva, míg nem maga is észreveszi, mint rontja a kitérésekkel műve szerkezetét, s e felkiáltással szakítja magát félbe: »Ki győzné ezeket szedni lajstromba, hogy a dal szövése ne legyen goromba?« Még a legkicsinyebb dolognál is egész komolyan kell visszatartania részletező kedvét: »Nem tiszte a lantnak olyatén szolgálat, hogy megénekeljen minden egyes tálat.« Gyermekkori emlékeinek azonban már épen nem tud ellentállni, ezért tér ki néha terjengőn a mű tárgyával össze nem függő dolgokra is: mint Toldi szerelmében Rákóczi-korbeli eseményekre. Ilyenkor aztán se vége, se hossza szavának, mindent el akarna mondani, csak nehezen állítja meg nekieredt mesélgetését, «hogy az időnek rúdját három századdal igazítsa vissza«. Gondolhatjuk, hogy ha a költeménynek korát ily kevésbe veszi költőnk, minő megfeledezéssel időzhetik az említett kettős tárgynak egy-egy oldalánál: nem lephet meg, ha ép a kedveltebbik iránt szűkebbkezű, s úgy kell magát mindig önfeddözéssel tulajdonképi kedvencéhez visszatérítenie.*)

*) »Azonban e harc most mit érdekel engem, ki nem a jó császár érdemeit zengem? Én Toldihoz

Pedig a múlt rajza csak honfiúl kegyelet, csak kötelesség költőnknek, — örömmel száll vissza a zajos harc-
terekről a családi körbe, mert ide vonja szíve. Csak-
ugyan végül egészen is odahagyja a fényes múlt raj-
zát. S tudjuk mi fejezi be a dallás idők hosszú epo-
szát? Egy falusi lakodalom leírása.

III.

A nagy költőknél minden mű egyszerre születik for-
májával, mely vagy egészen új, vagy meglevőnek jelenté-
kenyebb módosítása s mint ilyen hosszú időkre válik
mintaképpé. Belőle vonja le az esztétika elvont tanait,
dogmáit, melyekhez annyi köze a költői ihletnek, mennyi
akár az emberi mesterséghez lehet az állati ösztönnek.

Arany korántsem öntudatlan ihlettel teremt, tehát nem
így teremti a formát sem. Az esztétikai dogmák élén-
ken élnek emlékezetében s józanul ellenőrzik hevületét.
Ime egy példa rá. Miután a Toldi szerelméne k
alkotásakor legyőzte azt a nehézséget, mely a két olasz
hadjáratnak »epikai tárgyalásra kevésbé alkalmas« vol-
tában rejlett, »népies naivság örve alatt« egyberántva
a kettőt, — legszerencsésebb invenciója, a szerelmes pár
boldogtalansága kezdi bántani: mert »a népies bal-

ismét az enyém-hez térek. ... Hanem egy kevésbé
fogjunk ki, pihenjünk; vissza, csekélyebb nép dolgaira
menjünk. — De míg azok a tett helyekre érnek, irni
valóm úgy sincs, hát Toldira térek. — Hanem a
készülést minek írjam hogyan? Toldit is egy percre
kell, hogy előhozzam. — Hanem én követve a bős-
z hadi kockát, nagyon is felejtém Rozgonyi Piroskát: kell
mondanom egy szót maga helyén róla, bár ez az ének
már untig elég volna. — De mi Lajos királyt lassan
ne kövessük: gondolat egy szemfény, Budára mi vessük,
hol Toldit az anyja várja.«

lada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem.« Azon sokáig is tépelődik, minő formában dolgozza ki tulajdonkép művét: népies eposznak quasi népies epopoeának, költői beszélynak, vagy verses regénynek?

Aranynak műformabeli öntudatosságát költeményeinek egy egész önálló csoportja élesen jellemzi, mert jellemző, hogy épen ő szerepel, mint par excellence ballada-költőnk. Nem oly értelemben tesszük e megjegyzést, mintha egy Goethének szólnánk ballada-költészetéről: bizonyos idegen chablon utánzását értjük alatta, az egész éjszaki költészetnek, éghajlati bélyegének, egyediségének utánzását. Az az izgatott gyorsaság, mely szaggatottságig megy, s melyben Arany úgy remekel, a mi népünk előtt teljességgel ismeretlen. Sőt, ami nemcsak népünknek, de magának Aranynak költői jellemével is ellenkezik: a titokzatosságba, sötét homályba úgy beleburkolózik, hogy skótabb balladákat úr még a Percyénél vagy a Scotténél is. Azonban Arany művészi közönyvében nemcsak az éjszaki költészetnek, de önmagának is lényeges jellemvonásáról feledkezik meg: a melancholikus alaphangról; ezt sem mintaképeinek sötétebb, sem a saját természetének derengőbb kiadásában nem alkalmazza. Mindössze egy-két hegedősféle utóhangszerű felsóhajtást hallat, de nem ismeri azokat a közbe-közbe kitörő sóhajokat, melyek a balladában nem egyebek mint a nagy eposok u. n. anticipációjának refrainszerű miniatüre kiadásai és a hangulatot épúgy mélyítik, mint melodramai szavalatnál a zenekiséret. Annál nagyobb mérvet ölt nála a művészkedés. Virtuósításában a szerkezetet olyankor kettősen fonja, nem egyszer bujósdit játszva értelmünkkel. Amaz apró kis remekművek, melyekben költőnk ismét magához tér és megint bizalmas naivságával cseveg, — melyeket ép ezért küszöbölnek ki a

balladák kiváltságos karából: ezek már épen fülbemászó banalitásoknak tűnnek fel a többi technikai művészkedés kápráztató bravourja mellett...

... Félreismernők költőnk irányát, ha csak esetlegességnek vennők a Toldi trilógiában az egyes részek elütő formáit. E ciklus egyuttal hangnemre nézve is trilogia. Az első rész költőnk szerint derült, »hős idilli kép«: bizonyára falusiasabb idill, mint Tennyson király-idilljei, noha nem annyira derült, mint derengő; nem annyira hősi, mint népies elbeszélés. A második rész már romantikus eposz igényeivel áll elő: van is benne szerelem, regényes kaland, harci viadal; de egyrészt meg van tartva a genreképies stíl, másrészt egészen hiányzik a romanticizmusnak egyik éltető eleme, a csodás, a természetfölötti, mit Tennyson művészien alkalmazott, s mire itt az olaszföldi kalandozás önként kínálkozott. A regényesség ócska kalandokban, majd meg népmesei hazudozás alakjában jelentkezik.*) Mennyire modern még hangnem tekintetében is a boldogtalan szerelemnek vilegfájdalmas rajza, nem kell kiemelnünk. — A végső rész már Byron stíljét utánozza. De lehet-e Toldi alakjából égy Corsart, Larat alkotni?... A vén sas összezsörtőlődött királyával, otthon gubbaszt; bizarr helyzetben áll elénk: sírját ássa. Majd hallva, hogy az ország címerét senki sem bírja megvédeni egy idegen lovag ellen, kiugrik a sírből, barátkámzsát, rozsdás fegyvert ölt. E groteszk alak, ki a nép előtt kérkedve fitogtatja erejét és kit indulatosságában végre szélütés ér, végtelen más világból való, mint ama sötét multú byroni hősök, kik meghasonolva vonultak el a társadalomból, kikben az

*) V. ö. a cseh rablóvári esetet, a lovagregények e locus communisát; — úgy az ifjabb Bencze nagyító elbeszélését, mit később szépen a valóra redukál.

elfojtott szenvedély csak néha viharzik fel, ideges rángatózásba ejtve az ajak szélét, futó villámot repítve át a homlokon, míg végül megsemmisítőleg tör ki. Hisz Arany még a byroni stilhez is oly kevésbé maradt hű, hogy előre kijelenti, miszerint humoros színezetet akar használni, mert »a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű«, amit egyébként nem hősében, hanem környezetében akar szemünk elé állítani Tény, hogy ha ama pusztulás jelleme nála melancholikus, néha erőltetésig komor, a környezet viszont épen mulatságos genreképeknek sorozata.

Itt Arany még a saját előadásmódjánál marad. Nem azért, mintha nem tudná azt teljesen levetkőzni: hisz annyira szereti a specialitásokat, hogy, mint láttuk, le-lemond főmodoráról. Így utánozza Byron elbeszéléseinek izgatott, lázas gyorsaságát: Katalin a Chiloni fogolyra és Mazeppára emlékeztet itt-ott, bár az egész elbeszélés csak a képzeletnek mesterséges csigázása. El kell azonban ismernünk, hogy Arany különlegességekre törekvésnél magasabb célt tart szeme előtt.

Az epikai hitel költője, amint a multat rekonstruálja, midőn a hegedősök énekeit (a Szarvasrege, Zách Klára) egykor létezhetett Cid-románcainkat (Hunyadi-balladakör), elkallódott mondavilágunk egyik részét (Toldit) alkotja újra, nemcsak az anyagot akarja visszateremteni, hanem ennek őseredeti formáját is. Ez magyarázza meg stíljének dualizmusát; mert verses krónikáink szárazságát népmesei üdeséggel felfrissítve gondolta megközelíthetnünk régi költészetünk igazi siljét. Ez magyarázza meg formabeli változatosságát, mi közben még a nagy epopoeiát is megkísérli.

Nem oly művet értünk e kifejezés alatt, mely a kor világnézetének és az illető nemzeti szellemnek leg-hűbb kifejezője, — és amilyennel minden egyediséget

igénylő nemzetnek birnia kell: »wozu nicht gerade die Form des epischen Gedichtes nöthig ist«, mint Goethe mondja. Ily értelemben tekintjük mai nap epopoeának' Shakespeare, Lafontaine, Goethe alkotásait, ily értelemben vehetjük annak Aranynak Toldi-ciklusát. De költőnk ezúttal ama műfajhoz tér vissza, mely a mithos természetfölötti és a monda történelmi világának érintkezéséből származott. És pedig korántsem e műfajnak későbbi, műköltői utánzatát veszi mintaképül: ha Vörösmarty előbb a XVIII. század Lucanus-Voltairei epos formáját detronizálta, Arany viszont nem követi Zrinyit a renaissance kornak Virgil-Tassoféle epos sablonához, hanem az őseredeti népköltészeti forráshoz vándorol vissza: az Ilias-hoz s a Nibelungenliedhez.*)

Már nem is honfoglaló őseinknél vagyunk: a hun korba mentünk vissza, hogy Etele és Buda viszálykodásának leggyűnk tanui. Buda t. i. öcscsére ruházza át a hadvezérséget, majd megbánja, gyanakodni kezd. Többszöri civódás és kibékülés után végre érzékenyen megsérti Etele; ez jön, leszúrja őt. Ennyi az egész műnek meséje, melyet tulajdonképp terjengő életbölcse ség — prédikációk s veszekedések bővítnek ki, — a Nibelungenlied királynői férjeik kíséretében veszekednek itt, több izben és kicsinyesebben. Ha csak ezt nem vesszük annak, az események folyamában mi kiválóbb mozzanat sincs; még a harcnak is csak távolról morajlik felénk a híre: e hún seregek nem hősi es küzdelmekkel ragadnak bámulatra, mindössze vadásznak, meg hadgyakorlatokat tartanak. A Thierry hunjai bizonyára nehezen ismernének magukra ebben a naiv katonásdiban. És mit szólnának Jordanes húnjai, ha

*) Későbbi jegyzet. Simrock mint a Nibelungenlied fordítója és mint a német hősmondát feldolgozó Amelungenlied szerzője bizonyára hatással volt Buda halálára.

látnák, hogy külsejüket, egy Kanyaró söpredék rablóbandája bitorolja, mint különlegességet! Az ősi idők világnézetét mythologusainknak merészen ferde hypothézisei, részint irodalmilag gyártott hagyományok pótolgatják. Anyyira szűkebben van költőnk az anyagnak, hogy a legcsekélyebb felhasználható adatkát sem veti meg; ezért vesz fel hún írást, áldomást, — kunkötés analógiájára — hunkötést, — ezért veszi fel a mondának istenkardja mellett, Aranyos-Rákosi Hadurját, Vörösmarty Ármányát, Herodot skytháinak híres szimbolizmusát (egér, hal, madár, nyíl), Toldynak Turul, Szabó Károly Rof s egyéb olvasásmódját... Látjuk, hogy a hunkorszak rajza már több nehézséggel jár, mint a Lajos koráé. De hol marad hát a költő kedvenc világa, hol maradnak a modern élet genreképei?

Miért hangsúlyozza költőnk annyira a hun-magyar rokonságot, mely ma már nálunk is inkább a kegyeleté, mintsem a tudományé, mért rajzolja húnjait mind magyaroknak,*) más alkalommal adjuk meg rá a feleletet: tény, hogy Arany saját nemzetét rajzolja s így könnyen kiélégítheti említett hajlamát.

A magyar családélet ezúttal újabb oldalról tárul elénk, midőn Etele kacagó, lihegő kis fiát huppáztatja, anyja pedig »szemmel kíséri ijedten, mégis azért büszke, hogy fia nem retten,« meg örömkönnyeket sír, hogy férje túláradó apai szívvel áldást kíván a »gyermekre**), aki kedves

*) Ahogy a »nyakasabb főfő szittyák« Etele ellen lázonganak, az quintesszenciája az önző és önfejű, viszálykodó és konzervatív magyarjaink történetének. A konzervativizmusnak genreképies humorú alakja Bulcsu vezér is, kinek borital újsága nem kell, mert burján leviért nem hagyja el az ősi kancatejt.

**) V. ö. mennyire elütő jelenet a Hektor családi köre az Ilias VI. énekében: egy percnyi idilli epizód a csatavész dühöngései közt!

csintalanságában csakhamar derüssé vidámitja a fönkelt hangulatot, amint nénjének csókjai elől ingerkedve búvik. És Budáéknál oda át, hogy áll a világ? Bizony a gyámoltalan öreg úr, kit oly csöndes gügyögés közt láttunk iddogálni, nem éppen példás egyetértésben él az ő kis élete párjával: ez mindig zsörtölődik rája, ő meg a sógor-asszony előtt nem röstelli kikottyantani, hogy hát ő biz olyan magyarosan szereti a feleségét és hébe-korba eldöngeti.

De magának a tulajdonképi népéletnek specialitásait sem felejtí költőnk. Etelével a hogy medvét fogat, az inkább Toldira, mint a Siegfried vadászkalandjára emlékeztet. Mikor az ajándékménes bravourját zengi, szintén Toldi jut eszünkbe, amint ez az ellenséget »jó csikós szokása« szerint tömegbe terelte volt. A költő most egész csikós csapatot rajzol: »Üstökös ifjú had zúgó karikással kerüli a ménest: örvénymódra száguldja, előzi.« Budának követei kelletlen útjokban szintúgy ögyelednek lovukkal szóba, mint a Toldi-trilogia végső részében Bencze, ki lovával diskurálgatva akarja urát szóra bírni, mert ez némán lovalgol mellette. Magától értetődik, hogy ezúttal Arany nem modernizálhatta annyira a kort, mint a Lajos idejével tette; tehát legalább a hasonlatokban juttatja érvényre népélet-festő hajlamát. Az eposírók Homer óta kedvelnek jól kirajzolt hasonlatképeket szőni közbe. Az Iliasnak a csaták leírásába szúrt hasonlatai érdekesen mutatják a görög életet egyszerre két oldalról: mint harcos és mint földmívelő népet. Aranynál azonban épen itt tűnik ki több ízben érintett irányzatossága: az ő hasonlatai a nomád, harcos húnok rajzában csak a mű földmívelő és pásztor népéletünktől kölcsönzött, tehát anachronizmussal alkalmazott vonások. Így aztán a hadgyakorlatokról a csapatok úgy bontakoznak mint az ostor, mely »jó b é r e s kezében megkanyarul hosszan, közepin hurkot vet, gyors vége ki-

pattan.« Etele úgy osztja fel a Mátra meghajtását: »mint a r a t ó k pásztát nagy szél gabonában hogy fognak, az áldást terelik sorjában: egy darab' ott áll még, itt a kopasz tarló, hódítja csapánként az emésztő sarló.« Maga Etele úgy zúdítja buzogányát a bölény-csordára: »valamint hajcsár botja nehéz fáját.« A »lustos fenevaddal« telt hegyormó egy tiszai árvizet juttat eszébe a hún kor költőjének. S ha mindez nem volna elég, a Priscos Rhetor Zerkója egyik népies rigmusunkkal nevelteti meg a hún hadfiakat...

Vegyük most a mondottakhoz Ildikót, kinek néha a Nibelungen-Lied szolgál hátterül, — a vas homlokú Detrét, kit annyira a skandináv szellem környez, hogy abból valami Budára és Etelére is átragad: — vegyük ide a homerilag őstermészeti, sőt Homernál föl is található hasonlatokat, — Hadurt, ki keresztényies atyaistensége mellett is élénken emlékeztet a diphrosán' kocsizó Zeüsre; — továbbá a virgili melancholiáju anticipációkat. Gondoljunk a teljesen régies stíltre, mely legrégibb énekünknek (Emlékezzünk régiekről) alliteráló játékáig megy, — gondoljunk a felette naiv előadásmódra.

S tekintsük most a mintaképet, mely költőnk előtt lebegett, azt a nagy epopoeai stílt, — nem az Aenels föllengzését, hanem az Ilias és Nibelungen-Lied egyszerű fönségét értve. Aligha tévedünk, ha arra a következtetésre jutunk, hogy midőn Arany az epopoeia őserdőjének nemzedékek hosszú során lassan fejlődő ősi vegetációját akarta újra elénk varázsolni: erején fölül vállalkozott ugyan, de archaeologusi hajlama, mely nyelvében s tárgyában egyaránt nyilatkozott, a műforma megválasztásánál sem mondhatott le igényeiről és így csak következetességből tette, ha epopea-írássra szánta el magát.

IV.

Ha így befolyásolja költőnkénél a hajdankor előszere-
tetete a műformát, a népiesség szintén megköveteli a
maga részét.

Arany hasonlataiban, képelben gyakran idézi vissza
egy-egy percre gyermekkorunk bűvös emlékét: a mese-
világot; még Buda halálában is fesztelenül alkalmaz
népmesei reminiscenciákat, minők acéltükör, világfája, világ
szép asszonya. Etele udvaráról meg egyenesen azt mondja,
hogy »oly ragyogó, mint egy mesevilág.« Még bevezetése
is népmesei vonatkozású, bár hangja melancholikus: »Hul-
latja levelét az idő vén fája, terítve hatalmas rétegben
alája: én ez avart jártam, tűnődve megálltam... egy
sárga levélen ezt írva találtam.« Sejteti, hogy a költő
képzelete előtt az a fa állott, melyről a mesemondó
szokta szedni a maga meséit. — Néha még az anyag
is közös mesekincsből való: így minden nép ismeri a
Toldi-trilogia első részének bátyját, kinek nem sikerül el-
nyomni tehetséges, feltörekvő öccsét. Sőt annyira bele
éli magát költőnk a mesevilágba, hogy eseményeinek lo-
glkája is belőle valónak látszik: Toldinak hol Bencze,
hol anyja toppan népmesél deus ex machina gyanánt
á-propos elébe; így talál rá mindig Toldi Pejko lo-
vára, akár a népmese hőse az ő táltosára. S mint a
népmese az éj és hajnal megköttözéséről tud, költőnk is
rokon personifikációval írja: »Pest alatt ért össze uta-
sunk az esttel, találkoztak pedig egy temető mellett. Olykor
egyesen népmeséket dolgoz fel, bár az eredetinek egy-
szerűségét műköltészeti virágokkal diszítve néhol.*)

Azt már említettük, hogy nyelvezetében a népkölté-

*) Rózsa és Ibolya. — V. ö. a Jókai ördö-
gét, melyben a madárnyelv is fel van használva.

szet legüdébb virágai vannak koszorúba fonva. Ép oly sajátos báj ömlik el rajta, mint egy népköltési gyűjteményen: majd minden szava mintegy népköltészeti reminiscencia. A csöndesebb érzések hangjai nála majd mind népdali színezetűek, az olvasó minduntalan kedves falusi emlékeire ismer vissza bennök. De költőnkben azon kívül, hogy a népmese vérévé vált, hogy nyelve ennyire a népé, a népiességnek még más mélyebb nyomát is találni: az előadásmódnak bizonyos szintén a néptől kölcsönzött, hogy úgy mondjuk: technikai fogásaiban.

A népköltészetnek általános jellemvonása a parallelizmus, Aranynyal szólva, a gondolatoknak ama ritmusa, mely a kimondott eszmét több ízben és különböző módozatokkal ismétli, mint a nekiindult hullám, mely meg-megtörve is még újabb és újabb gyűrűket hány, mielőtt végleg elsimulna. E parallelizmust rendes formái mellett, népballadai kiadásában is megtalálni Aranynál, bár rája épen nem balladáit szolgáltatnak csattanósabb példát, hanem a Toldi-trilogia végső része, mikor a követ maga így beszél el küldetését Toldinak:

Eredj, fiam, eredj, Pósfalvy János:
Nézd meg a vén Toldit, beteg-e halálos?
Beteg-e halálos, vagy kezét sem bírja?
Vagy talán már épen el is nyelte sírja?
S mondd meg ezt a hirt, hogy ha beteg haljon meg.
Ha meghalt, sírjában hétszer forduljon meg.«...

Az előadásnak e naiv, fokozódással ismétlődő nagyításain érezni, hogy a népköltészet légkörében vagyunk. Ugyanezzel környez költőnk, ha azt a bizonyos rendszer, számszerű cselekvény-ismétlést alkalmazza. Emlékszünk rá, hogy például a hős rendszeren három sárkánnyal vív meg, háromszor vagy ép csak harmadszorra végezi el feladatát; váláskor a búcsura két ízben még

engedi magát marasztalni, s csak harmadszorra ered igazán utnak. Épen ez etőbbi eset van felhasználva a Daliás időkbén, midőn Toldi Rozgonyléktől búcsúzik:

Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe,
Isten veled atyám és szívem szerelme;
»Áldjon meg az isten, kedves fiam téged:
De várd meg legalább a déli ebédet.«

»megvárta, megevék... ehol jó azonban a fegyveres szolga«

Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe,
Megyek édes atyám és szívem szerelme
»Hordozzon az isten, jó fiú, de már ma
Ugyan hova mennél ilyen késő éjszakára« stb.

A hármasszám itt ugyan kettőre van leszállítva, egyhangúság kikerülése végett, de azért ama refrain módra ismétlődő párbeszéd nem kevésbé népies bájjal festi a válás nehézségét.

E parallelizmust használja Arany természetfestésében, a már említett népmesei personifikációval kapcsoltan. Ilyenkor rendkívül eleven képeknek, sőt a képek egyes mozzanatainak egymásutánját adja; pl. hajnalhasadást festve*) azt láttatja, amint az egyes tárgyak a szürkülő éjfélből a rájuk eső fénytől kiemelkednek: mintha csak a természetélet titkát sikerült volna ellesnie. Máskor meg kérdezőgető formával ruházza fel az összerakó gondolatritmust. Az előre bocsátott kérdések tulajdonképp csak nemleges felsorolása a háttért alkotó részeknek, míg a tagadó felelet a festmény főpontját illeszti be az elkészült előtérbe. Ilyen az előbbeni rajznak függelékül szolgálható alkonyati kép,**) mely a lemenő napot írja le, amint az egyes tárgyakra búcsútekintetet vet.

*) Toldi.

**) Toldi Estéje.

»Sokfelé tekintete...

Tán az ősi fáknak hulló levelére?

Tán az árnyékokra?... Tán a kurta pejre?...

Tán erre, tán arra, tán a kőkeresztre?...

Sem erre, sem arra: Toldit, az öreget nézte...«

De amiről eddig szoltunk, jóformán csak oly technikai sajátosság, mit tehetségesebb műköltő könnyen elsajátíthat, könnyen használhat, mint fogást. Van azonban valami a népköltészetében, amin bármily ügyesség is megtörik, amire igazán születni kell: azt az együttélést értjük a természet életével, melyre a poetikának szabályai meg nem taníthatnak, akármennyit tanítsák is, hogy a költőnek kötelessége az illető alaknak kedélyvilágát összehangzásba tartania a természetnek megfelelő hangulatu festésével. Hogy valaki a fakadó szerelem üde boldogságától úgy meghajnalítsa az egész természetet, oly eleven életet lehelve belé, hogy lássuk, amint a nap csókkal megválk az alvó mezőtől, amint a víz ébred szerelme tüzétől: erre a modern társadalmi életen kívül úgy fölül álló világnézet, a mythosok korára emlékeztető »naturalizmus« szükséges, — oly egybeolvadás a természettel, melytől már csak egy lépés a pantheismus.

Arany a népnek természetérzékét, a természettel összenőtt kedélyvilágát, a maga szüziességében bírja. Mikor a nádasban bujdosó Toldiról azt mondja, hogy neki »Ott is azt susogta a nád minden szála: széles e világon nincsen árvább nála,« mintha csak amaz árva bujdosónak régi panaszát hallanók visszazengeni, kit a madár is sirat, kiért az ág is lehajlik. Ha a népköltő bizalma odáig fokozódik, hogy a természethez, mint jóakaró barátjához, szíve meghittjéhez fordulgat, Aranynál sem hiányzik az ily aposztrofálásnak szokása; sőt mondhatjuk ez a legremekebb, mit költőnk a népköltészettől tanult. Valami elemezhetetlen varázs van ezekben a nagy

természethez intézett sóhajokban. Valahányszor Arany erősen méla hangulatba akar elringatni, ehhez a varázshoz folyamodik és ez mindig csálhatatlan hatásának bizonyul. Nem egy költeménye hangzik ki ily módon: »A dajka sírján egyszerű halom... föld el virágzó túske, pulha pázsit! Dúdolj felette lanya fuvalom; dalokkal édesítsd szunnyadozásit, mondj szép regéket sokszavú madár, — színes pillangó, lengj álmainál!« — »S ő bujdosik, hazátlan, a dalnak férfia, nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia: takard, takard el, őszi beteg szél nyomait... ne leljék üldözői leroskadt hamvait.«*) Ugyanez akkordokból rezdül valami, mikor Toldi, hazájába visszatérve, remény s kétség közt alig-alig mer arra gondolni, hátha tán még nincs eljátszva boldogsága:

»Őszi levélhullás szomorú szakában
Ballag haza Toldi, tűnődve magában...
Szemeit csüggeszti lova lába mellé,
Mintha sok elveszett idejét nem lenné.
Kérdezni madártól, nem meri embertől;
Reszket is a hirért, reszket is a hirtől;
Ki lándsaszegezve rohanna veszélynek,
Félve halad szemközt a budai szélnek...
Ne beszéld ki bús szél, — haraszt, ne susogd el!
Bérczi magas visszhang, állj elébe, fogd fel!
Ne hallja korán meg, ami ugyis késő:
Mily messze szakadtak az a leány és ő...

Sőt Arany azt a lépést is megteszi, amely a pantheismushoz visz. Toldi és Piroska, amint félébren, félálomban, egymás karján andalognak »illatozó kertben, fűzes Tisza partján«, a boldog pártól egyszerre a természethez fordul költőnk:

*) A dajka sírja. A lantos.

Mit beszéltek annyit, ti susogó lombok?
 Miért búgtok össze, ti páros galambok?
 Hab, hab után mért futsz örök vágyódással?...
 ...Igy álmodtak össze, gondolom, egymással.**)

V.

Aranyt természetfestéseiben figyeltük meg az imént. Nincs is tér, hol fantáziájának proteusi változatosságát jobban kimutathatná. Itt látni, hogy minden stíl hatalmában áll, játszva remekel velők. Vegyük elő egyetlen egy művét, teszem Buda Halálát. Mily bűvészkedést visz végbe itt, kívánjuk bár tőle a legnehezebb virtuozításokat, a legellentétebb természetűeket! Kívánjunk például oly üde lágyságot, nyugodt színpompát, minő a renaissance — kor festőin ömlik el: ő egy reggel leírásával felel. Akarjuk, hogy ugyancsak a reggel, mozgalmas frissességében tűnjék elénk, amint a hűvös szellő arcunkba fuvall, az ébredő természet nesze fülünkbe hat, és a kelő napfénytől átjárt idegeink, az éjl szünetelés után, új működésnek indulnak szervezetünkben? Arany ehhez is ért; oly ittasult hymnust zeng, hogy meglepetve riadunk fel, mintha csak a természet-imádók korából verődnének fülünkbe ez erős hangok... Aztán minő megkapó egyszerűséggel, falusi idyll enyhe színeivel rajzolja ugyanő az esti fáradtság melancholiáját, genreképies stílben! De vajjon nincsenek-e nála a most említett nemzeti, sőt népies szellemmel tűzvízmódra ellenkező színek is alkalmazva? Csakugyan. Oly romantikus éjet teremt, manókkal, az éj tündér-fejedelmével és szende hold-arájával, amint ezek a csillag-

**) Daliás idők.

*) Buda halálát.

udvarhölgyek kíséretében udvart tartanak, aminőnél különb germán vllágnézettől sem telnék.

Főlösleges volna arról szólanl, mily kevésbé veszi komolyan költőnk e stílek bármelyikét. Hisz ha most a hold neki az éj szende arája, máskor viszont ezüst tepsl a szétmeredő képe, vagy ezüst koszoru bakacsinos koporsón, melyen a csillagok meg ezüst szegek. Szintén így játszik a legellentétesebb stílekkel annál a tárgy-nál, melynél a költők leginkább szoktak kltűnni bravou-rozásukkal, a vihar leírásában. Egyszer megelégszik ennyivel: oly sötét lett, hogy mi sem látszott, dörgött, villámlott, a mennykő agyonütött egy embert. Máskor meg a zivatar orgonájához ül s hatalmas symphoniát játszva, végig zúg a billentyűkön.**)

E játékot a különböző stílekkel csak oly gazdag színpompa teszi lehetőségessé, minővel Arany rendelke-zik, — valamint a természetélet titkainak ellesése, mi a legelevenebb mozgalmasság elővarázsolására képesít és magának a valóságnak nyújtja impresszióját egész közvetlenségében. Mikor olvasom, hogy a lemenő nap-tól felgyújtott Murány sziklái mint égnek ki, mint dül az egész vár romba, — a Duna partjára érzem magam ragadva és látom Budavárt régi templomtornyával, amint az alkonyat árnyalatában óriási romnak alakul át.

A mezőn úgy szeretem nézdegélni, mint változik a napfény és árnyék hosszú sáva: hogy lássam, csak Aranyra kell nyitnom. A sötét semmivel is rembrandti világítású képeket alkot: »Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még, s bujdosik egymásba sok fekete árnyék«. A fény és árny változása, mit festő nem fixirozhat, a meg-foghatatlan, a tünékeny van itt a költő hatáskörébe le-büvölve. Képzelete a legcsekélyebb érintésre csak úgy

**) Murány ostroma.

ontja a színek játékát, egész a kápráztatásig, a legmerészebb metaphorákat alkalmazva: azt, hogy Piroska megizleli a bort, így fejezi ki: »Márt nevető rózsát aranyos fényébe«.

S olvasom e sorokat: »Lovakon a szerszám futósó világa ragyog, szélylyel az árnyékba fényelő vell tűzként s vissza, ha nap rá néz, meri nézni büszkén,« — szemem elbénúl, mintha tündöklő fénynek sugara szúrt volna bele. Nyilvánvaló ilyenkor, hogy költőnk fantáziája, mely egyáltalán ritka fokon mutatja az érzékek fejlettségét*), nem annyira lelkünk húrjaihoz, mintsem érzékeink idegeihez hatol itt.

Olyankor, midőn az egymás mellett akarja leírni, közömbös arccal, en passant Lessing híres kánonának egész sereg példát szolgáltat a legdrámaibb leírásokból. A nemesi címerképek enumeratiójánál az alakokat mind időbeli egymásutánban, az illető attitudebe belépés pillanatában tünteti fel. Egyszer meg ki is jelenti, hogy az Achilles paizsának költőjét akarja követni: »a készülést mondja inkább végig«. Ilyenkor rendszeren annyira kiaknázza a költészet varázserejét, hogy majdnem érinti azt a határt, hol a szemfényvesztés kezdődik: Etele laka már nem toll rajza, hanem véső faragványa; mintegy sorban látjuk a véső alól kikerülni az egyes mozzanatokot. De költőnk nem elégszik meg a térben létezőnek leírásával, a térnek negatív elemével, az ürrrel is ép úgy remekel, mint a színeknél az árnynyal. Hogy Buda, midőn öccse haragosan faképnél hagyja, sóbálvánnyá változott, ez költőnknek nagyon közönséges, elhasznált metaphora volna; ezért a soká áll ott-hoz

*) Arany Keats-szel látszik versengezni, midőn megérzi a tiszta ágyszagot, a lépesmézen a virág zamatját. Zenei érzékének fejlettségéről szólni, banalitás volna a technika ily virtuózániál, ki minden hangszeren játszik.

mellékesen vet oda egy vonást, melytől az egész meg-
 éled: »nézte üres helyét«. A legbanálisabb modor
 egy kis változtatással, ime, művészi, új fogássá alakult.
 Néha épen víziószerűleg népesíti be az űrt, így, mikor
 a Buda-pártiak rémületét érzékíti meg: »Valahol meg-
 gyűlnek, egy gyűl az ott levők feje több, mint ott van;
 nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed: Etele arcát,
 a bosszúáló szörnyet«.

Tennyson Enoch Ardenben ugyane motivumot hasz-
 nálja Annienél: »A fooststep seem'd to fall be-
 side her path, she knew not whence; a whis-
 per on her ear, she knew not what, nor loved
 to be left alone, at home, nor ventured out alone«. Egyszerű, természetes rajz, finom pathopsychológia; e
 szorongás magyarázatául Tennyson megjegyzi: »Such
 doubts and fears were common to her state, being
 with child«. Mindenesetre egészen más világba té-
 vedtünk összehasonlítás végett, de ép ez éles ellentét
 teszi annál érezhetőbbé, mennyire inkább csak szinpadi
 hatássá törpített Banquo-jelenet az Aranyé.

De költőnk a színi hatásnak nemcsak ily nyersebb,
 majdnem látványosságszerű oldalát kísérti meg: arra is
 határozottan törekszik, mi a színművészetnek kizáróla-
 gos tulajdona, a mimikára. Arany maga említi és pedig
 hibáztatva, hogy egyik művében »a cselekményt min-
 denütt drámaivá akarta tenni s érzelmeket, indulatokat
 apró részletekig festeni, mintha leírhatná a költő, mit
 a színész mimikájával tud kifejezni«. Igaz is, hogy ezzel
 a kísérlettel a kérdéses műben*) csak annyit ér el, hogy a
 festő-műtermeknek mozgástanulmányra szolgáló bábjai-
 hoz hasonló alakokat mutatott fel díszes constumében.

*) Murány ostroma.

De máskülönben nem ismerhetni félre, hogy a mimika-utánzás költőnk művészetének már kezdettől fogva lényeges eleme. Valóban ahogy Arany alakjait leírja, az már több, mint amennyit az elbeszélő költészet kíván. A színművészettel versenyez, midőn az illető mozdulattal járó, mulékony külsőségeket ragadja meg s fixirozza, a legmerészebben kombinált szóalakzatok segítségével. Nem azt a »*beauté féerique*«-et, »*beauté insaisissable*«-t értjük, melyet Montégut Tennyson nőalakjainál klemel és mely ama mozgásokból, attitűdeekből, futólagos jelenségekből áll, mik a *personne morale* érzéseinek s gondolatainak, szóval a léleknek külső járulécai. Arannál a »*personne physique*« áll előtérben, a testrészek izmainak gimnasztikája. A homloknál, hogy fönt kezdjük, a redőzések szokott rajza mellett még bizonyos fény-visszaverődés sem kerüli el figyelmét, — például amint a figyelő homloka fényével a beszélő felé fordul, vagy amint az értelemnek úgy szólva megvillámlásakor, a homlokon kivillan az észnek fénye. Legjellemzőbb az, ahogyan a legkifejezőbb orgánusmot, a szemet használja; néha az egész filziognómiát általa festi, úgy hogy a szem egy-egy könnytől olvadtan a lélek tükrévé lesz. De még többször adja a szemnek csakis fizikai életét, mimikáját. A távolba néző szem fénylése, meglepetéskor a szem nagyobbá válása, a feltekintő szem héjának felvirradása; a farkasszemet néző kemény visszanézése, a ravasznak szemfehér forgatása, az elnyelő pillantás, az átszűrő tekintet, mind többé-kevésbé a fizikai mozzanatokat állítják előtérbe a lélek visszatükrözésénél: ahogy Arany letűzi e mozzanatokat, inkább testiek azok, mint lelkiek. Még a szemöldököt sem felejtí és pedig nemcsak amint az indulatoktól keményen összerándul, hanem olyan egyszerű alkalommal is kiemelí ráncolódását, minő az éneklés. Esetleg az orr-

cimpák játszásáról is megemlékezik. Az orcák színváltozása, a véredények megtelése már közönségesebb, használtabb motívum; de költőnknel nemcsak szerelemtől hajnallik meg az arc, nemcsak bosszankodás kergeti bele a vért: Toldinának elég leendő unokáira gondolnia, e benső, titkos gondolattól is »elpirul, tüzes lesz halvány arcultatja«. Sőt az ajakkal, ezzel kifejezősége a szem után következő arcrésszel is képes a legrejtettebb lelki állapotnak ábrázolására: Piroska, midőn meg nem nevezett vendégével előre dicsekszik férje, »vére hagyott ajkát emelé tiltóra«, szívdobogva sejtven meg a vendég kilétét. Az ajk elsáppadása beláttat Piroska lelkének mélyébe. Erzsébet királyné, e fagyos szent, azzal fejezi ki új udvarhölgye iránt tetszését, hogy lágyul szeme és fodorodik kissé sovány ajka széle«, amint térdeltéből felntli. Vegyük ehhez, hogy a duzzadó állnak, a tokának szintén jut szerep, pl. a dac érzékitésére. (Toldinál.)

Ugyaníly határozottsággal jelentkeznek költőnknel a plasztikai attitudeekre törekvés. A fla baját tudakozó anyának »rezgő szava, képe, testoda hajlása: mind csupa szív, részvét, bizalom forrása«; a költő itt egészében akart adni egy attitudeet s akarta feltüntetni ezzel az anya odaadását. Színtűgy korholáskor a pattogó hang, kissé piruló orca mellé, karemelintés járul, a magartás klegészítése végett. A legelhasználtabb, majdnem színpadias állás sincs mellőzve, minő a rossz hirt hallóé, ki »elfordítja fejét, hátranyög és jaidúl; emeli a hirnek két tenyerét paizsul«. Nincs a legközönségesebb sem, minő a kicsinylésnek légyhajtó kézlegyintése. Csak-hogy Arany nem marad ennél az egyfajtájú technikai remeklésnél, — ez attitudeöknek úgyszólván külső psychológiájáig emelkedik. Vannak ugyanis bizonyos lelki állapotok, melyek csak sajátos, ösztönszerű mozdulattal nyilvánulnak, és melyek épen megszokott ter-

mészetességüknél fogva már finomabb észrevevő tehetséget igényelnek. Így mikor valami az embernek hirtelen eszébe ötlük, ami után addig hasztalan tapogatódzott elméje, — ez ily mozdulattal szokott járni: »Hirtelen az öklét üti homlokához, szeme összebb rándul, egy pontra sugároz«, mely lelkében van, és fejét hátraszege. A semminek, az úrnak gyakran jut ez esetekben is szerep, — így aki a távollevőt fenyegetve, a semmit fenyegeti szóval, karral, — ilyen a duzzogó harag, mely az ellenféltől elfordul és görbén a semmibe néz. Van valamilyes felindulás, elmélyedés, melynél megesik, hogy kezünk öntudatlan babrál*), — a lélek nem ér rá gondot viselni rá és az a testrészt, mint neki lóditott hinta, csak himbálódzik, cél nélkül: ez a mozzanat gyakran előfordul Aranynál. Gyöngyvér urának háttal fordulva zsörtölődik, »ide-oda keze holmit gyorsan rakván«. Buda meg ráförmédében a földet döföll botjával. A vén gulyás, kinek halált találtak említeni, elnémulva, elmerülve: »néz sokáig a padlóra s döföli az ónos bottal«. Az öreg Bencze is, amint sírva akar fakadni, szótlan ültében, keresztetket ír körmével poros bocskorára...

Így vezeti vissza költőnket művészi alaphajlama a genrekép stíljéhez, s így juttatja őt az erős élethűségre törekvés a német-alföldi festők prózaiságához. Az alvónál a száj végén kicsorduló nyál, a kapanyél erősebben tartása végett a tenyeren eldörzsölt könny, az ivó, amint nyelve mellé önt pár kortyot, a hallgatást magára erőszakoló, amint mutatóujjával befogja ajakát és »a köhögéstől is türtőzteti magát« — e túl pontos,

*) Ennek függelékéül említhetjük az álhalott feléledésének művészi rajzát: amint a feléledő leplén, saját tetemén motoz, s egy-egy sóhajjal könnyít keblén.

aprólékos másolások mind csak logikai következményel a vázolt iránynak.**)

Az egyes testrészek mozgásának meglepően pontos visszaadásából már előre sejthetni, hogy költőnk nagyobb mérvű, egész testmozgásokat is kedvel. Ezek különféle változatai nála csakugyan egytől-egyig a legfinomabb árnyalatnak megfelelő kifejezéssel rendelkeznek. A magyar táncot egy költőnk sem tudta annyira a maga szeszélyességében rajzolni; sem az állati mozgulatok alakzatait, mikre különösen vadászkalandok mesélése nyújt alkalmat. Még hasonlataiban is, ahol lehet, az állatvilágot hozza elő; így a természet festésében: az arany-sugarait előntő nap neki páva, mely tollait berzenti. Gyakran lelki állapotokra is alkalmazza az állatok mozgulatait. Budának: »mint sas fészke, ha idegen sas szállna, verte vadúl szívét az ijedtség szárnya«, Piroska lelövött gerleként vergődik sebeiben, Ilda haragos, berzent galamb, kit úgy kell édesgetni. Külső mozzanatoknál pedig éppen rendesen használ ily leírásokat: Tarnak, amint a lovagok rá akarnak támadni, »Ide-oda vizslat szeme, mint az ebnek, ha sok erős kuvasz nekiesett egynek«. Ilyenkor néha a fizikai hűségért még az illető állatnak conventionalis típusát is képes mellőzni: a megriadt Tar neki őz, mely »visszagurul mintegy teste körül s száguld«, — a felsikoltó Piroska ölü, héja stb. (Az őz kedves, szép, állat; az ölyv ragadozó madár.) Ez állathasonlatokat egész tömegek rajzára is kiterjeszti: hadgyakorlatoknál a harcfiak, »mikép nagy foltja sereges madárnak, mind sorba verődnek, mielőtt leszállnak«; a felbőszült lovagság »bőszült gulya«, mely

**) Arany a Dorfpoesie erős prózaiságát itt-ott a tárgyban is követi: v. ö. midőn Bencének házi szereket kommandálgat, vagy a magyar, főleg a lacikonyhának leírását.

»vérszagot érez, bömbölve fut össze a kiontott vérhez... látszik, de nem hallik fogcsikorgatásuk, s amint nekidőlnek, recseg a nagy korlát«. Budának vészt sejtő felei vihar közeledtétől bokrosodó ménesnek rajzolják, s ezt a »pusztai képet: vihar előtt« bármely művésznk irigyelhetné; az állatélet ily ismerete csak alföldi embertől telhetik, aki egyszersmind erős drámai érzékű költő.

A tömegek rajzához értünk: ezeknél ítéltjük meg Arany művészi fantáziájának tulajdonképeni mértékét.

Két helyet idézek, melyek egymást kiegészítik. Egyik az, hol a daliáktól lejtett toborzónak végét várja a leányság, mely »mint egy rózsagyepű úgy ül, szemükből ragyog a szomjú kívánság; köntösük szegélyét a vig zeneszóra emelgeti piros papucsoknak orra«... E képben van valami keleties, érzéki szinpompa. A másik hely, a hajnali kalandra váró lovasságról szól Prágában: »Arcukat ingerlő hús levegő hajtja, születik páncélon egek új harmatja; de belől izzó szén levegőt lehelnek, tüzel a szem s magva dörömböz a mellnek«. Ha nem volna oly raffináltan művészi, azt kérdezhetnők: nem a nagy epopoeák világából zendül át e hang?

És épen e két helyet kell elfelednünk, hogy megítélhessük költőnk rendes modorát, mely nem a Vörösmartyé többé. Röviden összegezve megjegyzéseinket: Vörösmarty ihletve teremt; Arany józanul kombinál; nem is annyira divinál, mint észlel: — Vörösmarty inkább fest és a színvegyületek ragyogására van főgond; Arany inkább rajzol és az alapvonalakra figyel, még metaphoráiban is erősen plasztikai. Azért, ahol Vörösmarty nagy, mint a történelmi tableauknál, ahol a részleteknek elnagyoltsága is megjárja és a mozzanatok kiszínezése, meg a távlat a fő, ott Arany nincs otthon. Ő sokkal bizalmasabb közelbe szokta hozni tárgyait; en-

semble helyett a részleteket iparkodik pontosan kidolgozni: ezért díszesebb képei meglepnek ugyan pompájukkal, de lelkünkben nem alakulnak össze egy egészbe.*) Máskülönben meg nem is igen szokása két-három alkalnál többet állítani egyszerre egymás mellé; háttérül sem használ rendszeren többet, mennyit az általa szándékolt basrelief kíván. Nagyobb, tömegesebb rajzok legfeljebb csak oly tréfás sürgés-forgás modorában sikerülnek neki, minő a csehországi kaland elbeszélése.

Egyáltalában véve, Arany nem annyira elragad, mint meghat, — nem képzeletünket gyújtja fel, de szívünket zsendíti, s ha el-el is talál érni az ábrándképek küszöbéig, lassan visszatér a valóhoz, az élethez. Nincs meg benne Vörösmartynak germán befolyást eláruló fenséges fantasztikussága, sem Petőfinek majdnem szláv szilajsága. Nemzetünknek józan csöndessége, mely még szalmatüzeiben sem túlélénk, — egyszerű, de mély érzése, — flegmatikus konzervatív természete, mely az életet sajátos humorral tekinti, — mindez Aranyban van meg a legtisztábban, s ezért ő a legmagyarabb nagy költőink trifoliumában.

*) V. ö. Daliás Idők. Toldi szerelme, Mátyás dalünnepe, melyről Arany meg is mondja, hogy a bevonulás rajzát »bizonyos efféle látványosság gerjeszté» benne annak idejében. Említsük meg végül Toldi temetésének rajzát, melyben a komor melankólikus pátoszt szintén a genreképies stíl bénítja, mert túl közel hozza s az egésznek nagyon kiterjed egyes részleteire.

Harmadik rész

I. Az indulatok festése. — II. Férfialakok. —
III. Nőalakok.

I.

Arany alakjainak megjelenését, mint láttuk, bizonyos külső realismussal tünteti fel: szintígy juttatja érvényre a fizikai elemet a belvilág rajzában, nem annyira magasabb szenvedélyeket, mintsem elemibb indulatokat ábrázolva és e közben a lelki érzelmeket is testi érzések formájában tüntetve fel.

Az állatiasság legrikítóbb képeivel sem habozik foglalkozni. Elénk állítja a búcsusoknak völgykatlanban dözsölő sergét, melynek »tűzvilág s buta kéj vöröslík« arcán, — Toldi dohos tivornyáját, a borpocsolyákkal, a részeg dühtől sirvafakadt szajhákkal, trágár nóták, káromkodás, röhögés pokoli zajával, — a bordélyok »dögleletes kéjét«, mibe az elhagyott nő hurcolja férjének nevét, úgy hogy koldus gyermeki is megköpi útfélen. A kéjdűh veszettségnek ad hangot, mely ki nem elégítve vad bosszúval üvölti foglyának: »Eleven rothadsz meg, nem lesz soha másé, ha enyém nem tested.« A végfeloszlásnak undorító képét, csaknem hullaboncolásig részletezi, valamint mindig kedvtelve foglalkozik a halállal, főleg az

erőszakossal. A szélütésnek pontosabban kivitt rajza, mint Toldinál, költői lehetetlenség: a homlokér kldagadása, az ajkak elszederjesülése, a szemfény megtörése költőnknek még mind nem elég: figyelme kiterjed az izmok tágulására is, — a testnek, a lélek e könyvtáblájának tökéletes szétmállását adja. Az agyondobás, kegyetlen minutiosítással, iszonyú genreképies metaforával hozva közvetlen közelünkbe: arról beszél ugyanis, hogy a test, mint olajütőben szétmállik s az összetört hús vérolajt ereszt. A kivégzés lakonismusa sem lehet borzasztóbban gyors menetű, mint az ilyen: »Megragadá Vesszős Fülöp az ajtónál — s most a merész élet nem egyéb vértónál.« Még egy Széchy Mária is tetszelegve merül el a kivégzés eszméjébe: «Tudja-e a dölyfös fogoly, mi a halál? Képzeli-e fagyos ölet, mely rája vár? Nem borzad-e vissza, nem fázik-e vére? Nem vágy melegebb kar hív ölelésére? Hah, tudja-e mi az: ott állani szembe.... zugó füleiben hallgatni az eret, mint háborús örvényt szédült feje felett? Egyszer s u h... az érnek szétpattan a medre, kiont a piros vér tóvá kerekedve, de míg az utolsó csepp vér is elakad, szenved... ki mondja meg, miféle kínokat?» Csak nem fogjuk elhinni, hogy a nemes várurnő tud ily hóhérl gondolatokban gyönyörködni? Inkább a költő beszél itt helyette, ki a leíró remeklésre kínálkozó alkalomból félre tolta bábját és maga vette át a szót helyette. (A hangutánzó s u h naivsáig menő realizmus.) Vagy elhithetjük-e a jó öreg várnagyról is, az ilyen beszédet: «kiomolhat véred s asszú hamvaiból kihalhat a féreg...?»

A lelkiállapotok közül szintén azokat szereti, melyeknél a lélekre hirtelen mért ütés a testre is kihat, s ezt mintegy elbénítja, vonaglásba ejti. Durazzo észrevéve, hogy ültött utolsó órája: «elképed,... haja mered, makog is, de torkán szava görcsbe fullad.» Budának Etele közeledtére, «haja merevedni sisak alatt kezdé, há-

lőja halálnak szemeit környezte.» Toldi György mikor a célpontonál látja gázságát felfedezve: «veresebb lőn a főzött ráknál, homályosan látott a szép napvilágnál, a faragott képek táncoltak körül, csak kicsibe mult, hogy le nem szédüle; aztán egy hidegség végig futott rajta, — fázott, meg is izzadt, elsápadt az arca.» Még a legegyszerűbb, közönséges mozzanatoknál is, minő például egy beszédet követő pillanatnyi csend, ily nagyban dolgozik költőnk és ez «ámulat percének» leperdültét mint az egész testi szervezetnek elbénulásából felocsudását, a megakasztott gépezetnek újra megindulását jelzi: «Csak az ámulatnak mult el az a perce, míg tépett fonálát köti az ész össze; csak a míg a füsti elszáll, mikor lőnek, visszajön hallása a siketült főnek.»

Legszelidebb esetben azzal kísérletez, hogy az illető lelkiállapotnak megfelelő fizikai érzést adjon vissza pontosan. Tudjuk, hogy a sirni akaró orrában valami facsaró érzést érez, mielőtt könye kicsordulna: Arany ezt az orrtekerőzést korántsem tréfásan használja fel, hanem oly művésziességgel, mely naivság alá rejtőzik. Midőn az éjjel hazalopózkodó Toldi kétségbeesett anyjától búcsút vesz és könyeit nagy nehezen türtőzteti, érzését következőleg magyarázza költőnk: «Mintha tűt szúrnának orra cimpájába, vagy mintha alatta reszelnének tormát, — tekerő nyílalást érze olyan formát.» Sőt orvostani logikával kíséri a lélek érzelmeinek fizikai hatását a következőkben. Toldiné, amint fia után búsul, nem bír elaludni, míg a hideg ki nem rázta fájdalmában: az álom tehát — írja Arany — hideglelés képében «furá magát be tarkójába hátul, futkosott sarkáig s vissza a sarkátul; összezsibasztotta, elrészegítette; ennyibe került, míg elszenderítette...» Betegség rajzát adja tehát itt költőnk: máskor meg a legideálisabb érzést rajzolja rokon módon, — a szerelmet, mely előtte úgyis csak «a vérnek hul-

lámzó játéka.» Széchy Máriának szerelmi hánykolódását «csiklándva metsző lelki fájdalmak fájlaló hevével» tol-mácsolja; maga is kétkedve kérdezi: «Tán csak álmatlanság vett hatalmat testén, a miatt lön roszul, forró lázba esvén?» Ez a szerelemnek oly pathológiája, melynek útja már a nemi élet körébe vezethet. Anyai fájdalom és szerelem Aranynál, mint látni, hideglelésszerű, testi állapottal jár.

A realiztikus szellem még a stylusra, a képekre és hasonlatokra is kiterjed. Buda, saját nejeének mon-dásaként, «egész nap ásit, ülven gondolatok here záp-tojásit.» Lajos bánkódva sóhajt fel: «Igy az egész boszúm véres buborék volt; elpattana; most már helye csak egy vérfolt.» Toldinak: «nagy mérges kelevény szivére szö-kellett; — szive a benzápult sok ronda gyönyörrel, teli sok önváddal, nagy lelki csömörrel.» A hasonlatok is mind ebből a kategóriából valók. A háboruban a harckialtás oly léleküdtő: «mint reggeli hús víz, álmos, tunya arcra.» A következők a chirurgia körébe tartoznak: «Holt seb-hely is érez idő változásán.» «Mint eleven seb sa-jog, melyre balzsam helyett irgalmatlan orvos szíta izzó szenet. Mint fájdalma eláll tűzbe hozott tagnak, de ha megpihen rá, kétszeresen szaggat.» Az utóbbihoz még ezt toldja Arany: «vagy mintha ki búját öli este borban, az veszi fel másnap keserű mámorban.» — Ez a bo-rosság legkedveltebb hasonlatainak is egyike. Toldinál többször valósággal is megtalálni ez állapotot, — viszont hasonlatként van alkalmazva Lajosnál: «mintha most ocsúdnék buta nehéz bortól, oly érzés, maradt fenn a boszú mámorból.» Szintúgy Wesselényinél: «Mintha meg lett volna verve kemény bortól és most józanodnék zavaros mámorból.»

Sőt mi több, még a természet festésébe is átvíszli Arany e realismust, e pathologiai vonásokat. Így azt,

hogy fagyott, következőleg fejezi ki: «A föld vére össze fagyott csonttá; — hogy az erdőn¹ a szél átzúgott: «széltől az erdőt gyors láz kilelte,» — hogy villámlik: az egen lángsebek nyilnak, majd: «vonaglik a felhők idege»*)

II.

A férfi alakokban jelentkezik legszembeeszköbben, legdurvábban az indulatefstés realizmusa.

Arany ritkán merül a szív rejtekeibe, ritkán szövi merészebben a lélek szárait; az örvények mélye helyett inkább marad bizonyos alapindulatoknál, melyek egyszerűsége a mai kor regényíróinak complexitásokat kedvellő modorával szemben, inkább a görög klaszikusoknak egyszerűségére emlékeztetne, csak hogy nála akárhányszor csak alapindulatok, s nem alapérzelmek játszanak főszerepet. Egy alkalommal Byron hőseire kellett utalnunk: jegyezzük meg most, hogy köztük és az Aranyéi közt éles temperamentumbeli ellentét található. Byron emberei epés vérmérsékletűek. Aranyéi sanguinicusok. A tulságos vérmesség mintegy Shakespeare betegeire emlékeztet, hogy Taine kifejezését használjuk, de lényeges különbséggel. Shakespearenél az állati élet fejlettsége pusztán arra való, hogy a roppantul hánykolódó léleknek erős hüvelyül szolgálhasson, — a test mintegy csak tenger, mely a felette zugó szellemnek viharútjai alatt dobja fel hullámhegyeit: Arany rendszeren a physiológiára fekteti a fősúlyt, az indulatokat

*) A Bolond Istókban (1. ének) hosszasan ki-vive ad rokon képet magasbb fajtájú, de lényegében azonos művészettel: »A felhő szíven tűzfájdalomként gyakran átnyilallik egy-egy villámiás, mire a felleg kín-moraja hallik.«

physiologiai hatásukban rajzolja leginkább. Így fő alakjában, Toldiban.

A monda maga is vasgyúrónak ismeri. Ahogy Arany újra alkotta, teljesen ráillenek Tennyson szavai: a huge human beast of boundless savagery. Vadsága egész a vérengzésig megy, reszket a harcért. Ehez az ellent, a zsengejét ő akarja lelegelni, még akkor is, ha csak oly kalandra szólítják, mely nem ígérkezik véresnek. Milyen visszafojtott fenyegetés minden szava, mikor Tarnak jó bánást ajánl a nejével; főleg, mikor meghívását visszautasítja; csak bámulni, hogy már most szét nem tépi azt a hitványt. Dűhe, ha kitör, árvíz mód seper el mindent. A búcsusokat meglátva, rögtön elfutja, elragadja a méreg: »ostorával üti őket hátba, szembe, hason, képen; döfi vasöklével, rugja tova lábbal; verdesi egymáshoz, markolva nyalábbal.« Így teríti le az orgyilkos zsoldosokat is, hogy »az dög módra hever keresztül egymáson.« Vén korában, mikor már sírját ássa, alig hall az idegen lovagról, kiugrik a gödörből és rengeteg ivások közt készül »vérboszújára.«

Ily alaknál természetesen gyakori eset az, mit köl-tonk egyik legjózanabb alakjánál (Wesselényi) így fejez ki: »indulatvihartól elborúl az elme.« Toldinak valóban mindegyre fel-felörvénnylik vére, agyába tódul, elfutja szemét: »mint a tüzes menykő át jár agyvelején egy ösztön.« Csak a pusztá gondolat is elég, hogy minden csepp vére felviharozzék; Lajos királynak, mikor a császár elé kíséri, véresre tapodja a sarkát, zaklatva urát, hogy üthetni-e már? — csak úgy »duzzad a fejében nagy tollu barétja, halántékiba vértolul.« A kriptában Piroskára dől, eleven tűz lelkét ajkára lehelve felmelengeti »hosszú erős csókkal;« midőn a halott felriad: a vér is megaludt, meghűlt benne; hátrafelé dobban, kalpaga ledagad fejéről. »De meg

azt gondolja: Hiszen ez csak álom? Nosza álmodjunk hát, hogy hamar el ne szálljon.« Csak nehezen, lassan tér eszméletre. Az ily vérmes természetnek nem lehet más vége, mint a szélütés: mikor öreg korában a királytól vissza jöve házába dühösen betoppan, egyet bömből, fulladozva az asztalra üt, iszonyút, végsőt, arra »megöli a harag.«

A vér felindulásai így homályosítják el Arany alakjainál a józan ész. Ha az indulat nem törhet ki tettekben, az idegek szenvednek roppant razkódást. Mikor Toldi anyja megakadályozza bátyja leütésében: a hős tántorogva megy ki, »mintha most ocsudnék forró hideglázból.« (Ezért oly kedvence ez a hasonlat!) Viszont magának a léleknek sincs más mentőszere fájdalmai ellen, mint az idegeknek ösztönszerű vagy szándékos tompítása. Toldi az álviadal után neki vágtat nagy bánatával a semminek, — hogy a lovaglásban kifáradva, fájdalma csillapuljon: a testi szervezet ilyenkor mint erős ütést kapott gép neki lódul, míg meg nem szakad gépezete. Így marja Toldi kínjában csikorogva a sátorszőnyeg vadbőrét, melyre levágta magát. Így hazajötté éjjelén, hallva, hogy Piroska, ki utána tudakoltatott, már másé, kirohan a viharos utcára: »havas eső csatog, sistereg orcáin«, és mint az utcát a kavargó szél, »úgy söpri alá s fel őt is az indulat.« A Rozgonyi háznak tart, »fejével a falat döngeti és furja«, el-el rohan, majd visszajön és újra kezdi, mígnem dűhe alább száll, és ő a fagyos éjet az utca egy köpadján huzza ki: »nem aludt, zsibbadtság nyomta el csak, kába«. — Mint már említettük, zsibbasztó szerül gyakran használja a dözsölést: »borban, szerelemben mélyen gázol, eszeveszett fővel búja erős házán 'dul-ful minden erővel,« mit nála »roppant nagy egészség, nagy erő meggyőző.«

Ne gondoljuk, hogy aki az állatiasságnak, az erős fizikai életnek ily túltengését szereti rajzolni, az a költő csak plastikai művésziességből hasonlítja hőstét egy-egy baromhoz: látszik, hogy világos tudatával volt ő annak, mit fest tulajdonképpen? Ezért, mint a test mozgásainál láttuk, hogy az állatvilág nagy szerepet játszik és egyes lelki mozzanatoknak is plastikai megérzékitésére szolgál: viszont akárhányszor a lelki állapotoknak rendes képviselője.

Toldi legtöbbször természetesen bika: «járása mint komor bikáé», — ivásközben «mint busz bika olykor nagyokat rikkant»; — bujdostában bika «mely törli a nádat rideg — özvegy útján, egész falu sem bír vele a nagy pusztán»; — vénkorában, mikor az apródokat leütötte, sőt a királyt is főbeütéssel fenyegette: «a becsődült apródokon által iszonyú dühösen a szabadba gázol», «a legénység szétfutkos előle, mintha porkapáló fene bika jönne.»

Megsértődve mint sebzett vadkan «fű veszett dühében»; — fölhevültében megbokrosodott paripa, melyre várni kell «míg a hab telijét elfujja.» A börtönbe alázuhanta után, mivel «ereje kész orvos, vére csupa balzsam»: «mint az erdők viharedzett vadja, sebeit egy-két nap éppé nyalogatja.» A vacsorán, mikor a hitvány Tar nejére üt, majd futásnak ered: Toldi «mint szeme a prédán megállt fenevadnak, vesztegel egy küssé, cimpái dagadnak, de futni ha látja, önkénytelenül üldi,» csörtet utána. Vadságában, vérszomjában farkas: amaz éjjel «mint farkas az aklot kerülgeti ő a Rozgonyi házat, — néma hideg kötől dühösebbre láében, körmöli a falat s rugja dühében, úgy őrzi kívül ő a Rozgonyi-házat.» Mikor Tarra lesni belopózik bujdosó helyéről Budára, lelkében «a verszomj kerekedik felül», olyan «mint a csikasz ordas tél idején»,

mely «türi soká a kinos fagyos éhet, de mikor nem győzi, faluba ront bátran, utcai ögyelgőt elrabol arcátlan.» Még a király parancsa is így szól: «Toldi veszett farkast hadszerbe nyomozzák.»

Költőnk ez alakot mintegy kuriozum gyanánt olyan kivételes helyzetben is felmutatja, melyben egészen az állatiasság kerekedik az ember felül: mikor ugyanis a cseh börtön fenekén kétségbeesve «dühe tetőpontján harap önkarjába», majd éhenhalásnak indul, «előre az étket meggyűlöli orra, s visszafanyalodik bizonyos undorra,» «elnyomja az embert benne dühös állat», az örüléshez közeledik.

Azt vethetné ellen valaki, hogy ha csak holmi léhűtő óriást nem akart a költő, ha vasgyúróból bizonyos fenség színvonalára akarta emelni hőstét, máskép nem alkothatta újra a hagyomány Toldiját. Annál is inkább, mert Toldi a népfia, tehát benne összes hevűkkel kell forronganiok az őseredeti indulatoknak, mert a vér szeszének elillanására nem fejlődött oly alkalmasnak testi szervezete, mint ez a műveltebb osztálynál rendes. Elvégre Toldiban kivétellel volna dolgunk. Azonban Lajos király és Etele a két legérdekesebb férfi alak sincs másképen rajzolva, pedig bennünk azt a roppant fizikai erőt már több lelki erő helyettesíti.

Lajos néha Hunyadi Mátyás lovagi elegantiájára, «szarkásztikus kedélyességére» emlékeztet;*) van benne valami felsőbbség, mely arra képesíti őt, hogy kellemetlen viszonyok közt is a helyzet ura maradhasson; tud magán uralkodni: de az olasz vérnek nem annyira ravasz-ságát, mint hevét örökölte. A sértő szó hallatára, valamint

*) Kemény Zs. Arany más alkalommal is használja ezt a jellemvegyítő módszert: Széchy Mária például egy-egy amazoni vonásával Zrinyi Ilonára hasonlít stb.

a Toldi szive hallhatólag megdobbant és égő katlanná vált, úgy viszont Lajosnak képét láng csapja meg, felugrik, kirúgja a székét, «guzsba facsarodik egy in a szíven», allg «hihet zúgó füleinek.» Csak aztán «csillapodik vére és derül méltóság a viseletére.» A fájdalom hatása nála is egészen az idegek bénulásáig megy, — mikor öcscsének halálahírét olvassa, «lehanyatlik búsan egy nagy zsöllyeszékbe, a könnyű levelet sem bírja kezébe.» A bosszú kegyetlenné, jogtalanná teszi: Durazzo, szerelmének elrablója ellen oly hévvel szól haditanácsában, hogy «arca neki sápad, szeme vadul ége: néztek az urak rá: mi ez? oly szokatlan! soha még nem látták ilyen indulatban». S csak akkor mernek közbeszólni, «miután csillapodni látszott, arca pirosabb lön, cimpája sem játszott.» A legelső alkalmat zsarnok árulással ragadja meg, hogy a gyűlöltnek fejét vétesse, bár saját vezérei vetik szemére igazságtalanságát. Bánkodásakor aztán nem alaptalanul von párhuzamot a saját tette és a Toldi boszuló gyilkossága között. Máskülönben igaz, hogy szellemi fölénye kérdést sem szenvedhet: a legválságosabb pillanatokban tanúsítja ezt. Így mikor egykori szerelme jelenik meg előtte csábító Armidaként, a végső percben hirtelen keresztüllátja a cselt, hirtelen megszólal benne az ész szava: «visszaparancsolja ifjú tüzes vérét: megösméri a nőt... férjgyilkos testvérét!» Mily messzi esik azonban így is az igazán nagy alakoktól!

Etele tartoznék tulajdonkép eme nagyok közé. Tényleg Etele az egyetlen férfialakja Aranyinak, mely már bizonyos távlatba van helyezve, bizonyos nymbussal van körülvéve; az egyetlen, mely néha megragadó fenségig emelkedik fel s melynek vérmérséklete már az epéshez közeledik: ereiben az elfojtott indulatoknak egész tengere pihen.

Egy tekintetében több vész rejlik, mint a legtaj-

tézköbbs fenyegetésekben; szeme oly kegyetlenül ontja a vilá-
lámkat. A természet mindazt az erőt, mit Budától elvett,
reája ruházta; a két testvér úgy viszonylik egymáshoz, mint
fejedelmi oroszán meg egy vénülő bozontos eb, melynek
mormogó fészkelődését az jóakarólag tűri, fönséges nyu-
galmában. Etelében már mutatkozik a léleknek az a túl-
áradó szenvedélye, mely megfedekezik a fizikai létről és
képes az érzelemben megsemmisülni. Etelének el kell hin-
nünk, hogy mikor ezt mondja nevének: «kedvem lenne ma,
hogy öleden meghalljak» — nem túloz nagyzó szavakkal.
Valódi szenvedély ez, mely nyugodtságában hatalmas erőt
sejtet; nem úgy mint a passívil viselkedni tudó Toldinál,
ki az eljegyzési ünnepen életlen-szomjan ül egy alsó asz-
talvégen, csak néz-néz, az «édes méregitalt» nyelve,
«gyönyörű Piroskán odavesz a lelke.» Etelében aztán szint-
úgy fel-felörvénylik a vér; bár ő ez indulatvihar alatt
sem veszi el teljesen önuralmát. Egy oly kislelkű semmi
emberrel megférhessen, minő Buda, nem csekély lelki-
erőre van szüksége; nem csoda, ha tehát fellázad néha
türelme. Ilyenkor rettentő indulatossága: »felforr hirtelen
a vére, zúgó patakokban ömlik a fejére, mint
malom örvényzik két füle s ajka reszket kissé, meg
a szó is rajta.« De bár »bús felhőként hömpölyög és zor-
don, köde haragjának aznap esik folyton; estefelé tisztul;«
másnap reggel maga megy bátyjához kiengesztelődve és
így nagylelkű erőfeszítéssel ő teszi meg az első lépést
arra, hogy a köztük defolyt jelenet feledésbe menjen.
Nevének megsértése után némán, hirtelen elvonul haza. Mi-
kor pedig a távolban sem nyugszik Buda, egyelőre beéri
megfenyegetésével. A háborúban aztán értesül az isten-
kardja ellopásáról: arca »elsápad, elhal kísérteti zölddé,
azután izzó vér sebesen megtölté,« s ültéből felrándulva
dörmögi: «Haza fogunk menni.» Égszakadás, földindulás
módra közelg Buda várához, egy szál karddal; a főura-

kat, kik tartóztatnák, «szeme szikrái vissza vadul intik.» Benn a várfalon várja rémült bátyja: a mint Etele »közelebb jő, amint szeme villan, duzzad egész teste, majd rá szakad, olyan — szorúl összebb köztük levegő nyílása, szó nélkül, csak ölü sivással ránt szablyát». Küzdenek. Buda megszalad, mire: «még egyszer üvöltvén, Etele szökellik, vállközön a kardját belemártá mellig.» Ime Etelét is vérengzésre ragadja az indulat, mint Toldit, meg Lajost; — de őt nem bánkódás szállja meg utána: midőn Gyöngyvérenek átkait «tompá sötét hangon» utasítja el neje és fia ártatlan fejről, sorskihívó daccal fordul környezetéhez: «Hun urak mit néztek? Ez csak az én tettem. Megvan!»

Majdnem tragikai pathossal rázna meg e jelenetet, ha oly operai finale — kardlerakás — nem gyöngítené, — és ha az előzmények eléggé elkészítették volna a kedélyünket. Etele alakjában, mely költőnk lélekrajzolását a maga teljességében mutatja, a szenvedélynek legfőlebb egy-egy hullámhegyét ha látjuk emelkedni, de aztán ismét elcsöndesül a tenger. Korántsem húzamosan emelkedő vihar kitörése az, minek végül tanúi leszünk. A testvérgyilkosságra nem tán szerelmi féltékenység vezet, — sőt még nem is hatalomvágy. Igaz, hogy Etele világhódítónak készül, de egyelőre mindössze egy kis kirándulást tesz, csak csapatait gyakorolja. A végzet misszióval bizta ugyan meg, de azért nem lebeg fatalizmus vésze alakja megett, nem vonzza lépteit szenvedély örvénye. Buda miatt vall kudarcot missziója: már pedig Etelének olyan teher a bátyja, mit darabig kegyelettel elvisel, utoljára bosszankodva rázza le, vagy mivel a hagyomány úgy kívánta, megöli. Csakhogy*) ez bennünket

*) V. ö. Angyal Dávid értekezését Buda haláláról Abafi Figyelőjében.

nem megrendít, hanem felbosszant: hogyan tud Etele nagy szívében a méreg ily dűhévé csigázódni, mikor látja, minő hitvánnyal van dolga? és hogyan tudta a végzet az ő kiválasztott hősét ily méltatlan próbára tenni? Bizonyára fenséges volna az anticipatio ama pillanata, melyben egy világtörténelmi misszió eljátszását sejthetnők meg: de Etele alakja mindössze azt a végbenyomást teszi ránk, hogy költőnknek a lelki szenvedélyek hatalmas rajza kevésbé esik hatáskörébe. Nem a regényektől követelhető finom részletezések egy-másutánját értjük a fejlesztésben, hanem azt, ahogyan egy eposz-költő is be-bevilágíthat a lélek fenekére és látnunk engedheti annak titokzatos mélyeit.

III.

Ha a férfiakra most a nőkhez térünk át, nem szabad felednünk, hogy nőnél már nem várhatjuk az állatiasság amaz erejét, vadságát. A fizikai élet itt a vérnek nem annyira csapkodásaiban jelentkezik, mintsem könnyedébb hullámozásában, — a feszülő idegeknek nem erejében, hanem ruganyosságában, finomságában. Innen a nagyobb érzékenység, a mélyebb szenvedélyre hajlam, innen többé-kevésbé finom, vagy épp raffinált érzékliség.

Arany azonban, ha gyakrabban tárja itt fel a lélek redőit, ha a mély szenvedélyek örvényét is érinti útjában, mégis itt sem mellőzi a fizikum realizmusát, mely annyira szerepelt a férfiaknál, miután lényünk dualizmus épen a nőben van erősen kibélyegezve, úgy hogy ezúttal is erős adagban vegyíti a lélek pszichológiájába a test pathológiáját. Költőnk sokkal többre tartja az élet valóságát, mint az idealizálást; ezért választja női-

ben alaptermészetül a nő lényének prózaibb részét, az érzékiséget: akár egészséges üdeségében, akár démoni csábjában, esetleg néha épen mint a sebzett szívnek gyógyító szerét.

Az első esetet Gyöngyvér, és kivált Ildiko képviselik. E két fiatal asszony a női jellemnek érdekes vonásaival lep meg: hiúk, irigyek, ránkórosan érzékenyek, tettetők; kegyetlen finomul értenek a sértéshez, még engedelmességük is sértő dac. Gyöngyvér Budának való feleség, zsörtölődő asszonyka, közönséges kis teremtés; a költő csak egyetlen egyszer kegyeskedett üdőbb szint pazarolni rá, épen érzékiesebb mozzanatnál, a kielégítetlen anyaiság vágyánál, mikor Aladárkát üzve »hő gerjedelemben, csókszomja kidül a nagy fekete szemben«. Ildiko ellenben Etelének méltó neje; benne is van valami fensőbbiség, alvó tűz. Férje szerelmének áradozására nincs szava, de néma odaadása, amint csókra engedi »tüzes orcáját, félig nyílt szemeit, gödrös pici állát, gömbölyű két karját, sima fehér vállát«, a legkéjesebb érzés mámorának heveessége. Ha férje csatában, ő édes gondban utána »az álom csak játszva kerüli, fohásza galambit férje után küldi; hattyúfehér teste forog a habágyon, a lelke meg uszkál tenger hiú vágyon; apró pihegését unja Aladárnak, körül éjszűrítő nagy kárpitos árnyak«. S mihelyt paripa prüsszögést hall alant, felriad: »Jaj, édes uram jött meg«. »Veti hamar leplét karcsú derekára, minden erén futkos szerelem hangyája, függő folyosón át az urához indul«... Fojtott indulatossága Gyöngyvérrel szemben tűnik ki; mikor ez sírva tartja elébe a sólymát, melyet az Ildikóé megölt. Ildiko kacagva üti ki kezéből s még ő dorgálódzik; hogy pedig Gyöngyvér csak jobban rí: arca lobbog, »szép homloka tetszik vérrel elegy hónak s éles csengő han-

gon kiált rá: »Ne sikoltozz örült, nem vagy mai gyermek!« Férje édesgető unszolására aztán bele látszik egyezni, hogy a saját madarát adja kárpótlásul a sógor-nőnek, feléje lép és solymának »kitekeri nyakát s úgy dobja elébe«. Igazi nőies bosszú, igazi gyermekdac. Csak akkor veszti el életelebenségét e remek nőalak, ha eszébe jut, hogy neki tulajdonkép Krimhild szerepét kellene játszania; ilyenkor el akarja velünk hitetni, hogy szíve még »régi szerelmének koporsója«, — hogy gyermekét szereti s nem férjét, mert amaz közelebb van hozzá; »teste, az ő teste, vére, az ő vére«, — annyira következetlen lesz, hogy hol férjét szándékozik álnokul bosszúra használni, hol meg fia felnőttére akar várni. Mily kár, hogy a költő a Nibelungen-Lied hatalmas alakja emlékének felidézésével törpíti el őt! De ha e káprázat elszáll, ismét látjuk Ildikót mint szerelmes nőt, boldogságában könnyező anyát: ismét élő-lénnyé, erős illatu rózsává, ruganyos pelyhű hattyúvá alakul vissza.

A démoniség nem Johannában, e férj-gyilkos királynőben lép elénk; az ő alakja túlön-túl nagyolt körvonallakkal marad a háttérben: testvére az, ki egyetlen föléptekor nemének, fájának minden bűnös csábját eljátszsa. Mert színészkedésig viszi kiszámított ravaszságát, valódi művész benne. Lajoshoz, ifjúkori imádójához jön, hogy férjeért könyörögjön: pedig tudja jól, hogy az már ki van végezve. S ő mégis egész szerepet játszik végig, megragadót, észvesztőt; bosszúja észrevétlenül akar tekerődni áldozata köré, hogy torkához férhessen. Gyászban, díszes kísérettel érkezik, »mintha nem is kérni, hódítani jönne«; tényleg hódítani jön, bútól s haragtól növelt bájának tudatában. Megkezdí játékát: vár, remél; majd elszedül, dühösen felszökik, átkokba tör ki: majd meg csendes zokogásra fakad és

»mostani fájdalom s régi szerelem hangján« szól szemrehányólag: »Miért tetted ezt velem?« A háló ki van vetve, egy lépés még s a kiszemelt zsákmány belé csapódik. Csakugyan a művésznő nem tévesztette el a hatását: Lajosban ébred ez rég alvó szerelem, s a régi érzelm most belőle tör ki szemrehányólag, rezignáló sóhajjal, mert mindennek vége már, — a kiöntött vér örökre válasz köztük. S most közelebb hajlik a fátyolos fej, az egész test, — az ajk lehe átérzik, a szem tüze átvillan a fátylon, a következő percben a fátyol fellebben és ott áll előtte a szenvedély démona, hő arccal, fojtottan lehelve: »Mért nem?« — Igazi olasz nő, kinél a kéj és gyilkosság percenként váltakozik, amaz emennek eszközévé szegődik, művészettel szöve a bosszú cselét...

...Egy harmadik nőtipusban, melyet Rozgonyi Piroska képvisel, kísérelt meg költőnk nőt szenvedélyt összefüggő folyamatosságban rajzolni, keletkezésétől, kitörésén át, végső elhalásáig; oly szenvedélyt, mely a lelket felemésztve, fizikailag is megsemmisít. Míg a férfiaknál az indulatok vihara elvonul és ha kisebb-nagyobb mérvben fizikailag is kitombolta magát, a férfi kiheveri valahogy a válságot: itt az indulathevétől a test virága is tönkre hervad. De a boldogtalan szerelem derének e virághervasztása, mit költőnk visszaadni megkísérelt, nem tán gyors liliomhullás: lassú, kínos az, mint az élet kérelhetlensége. Piroska nem oly ideális, gyorsan elmúló jelenség, minő Szép Ilonka; közelebb áll hozzánk és sokkal tovább marad velünk. Legkevesbé pedig holdvilágsugárból szőtt sentimentalismus: a Gretchenek, Klärchenek, kik élehetetlen rajongásukban buknak el, nem rokonnai, sőt ismerősei sem. Ha az ő szervezete is tönkre megy, akaraterejének küszködése alatt megy tönkre: igazi magyar nő, ki nem beteges, túlérzékeny, kókkadó

természet. Az ő ereiben az élet vére frissen csörgedez, sőt valami dac, passzív megtorlásra hajlam fejlődik ki benne, az élet prózaiságában találva támaszt. Amennyit veszít idealisságból, annyit nyer életigazságban.

Legelőször oly szituációban találkozunk vele, mely közös minden fiatal lányéval: amint szerelme hajnalán boldog s csak egy-egy pillanatra jut eszébe viszontszeretetetésén tünődni. De e szituációra Piroska egyénisége valami üde bájt áraszt. Épen nem elepedésre szánt alaptermészet e kedves, életvidám gyermek; hiszen mint gazdasszonykodik iruló-piruló sürgés-forgással, vendéglátáskor! Még oly erős csapás sem képes egyszerre tönkretenni, minő akkor sújtja, midőn imádoztja kegyetlenül másnak dobja oda őt: másnak vívja ki. Sikoltva rogy ugyan össze, mert fájdalmának csak ki kell törnie, de aztán egy hanggal se árulja el szíve baját, sőt »édes, élő bűnét« keblébe zárva, megy az áldozatra, néma kötött bárány«. Egy szavába kerülne, de nem csak szemérme tartja némán, nem is az a végleglemondó önfeláldozás, mely egy perc alatt egy életre rezignál: Piroskának nem Richardson-féle regényíró volt keresztapja. A női büszkeség némi dacot ébreszt benne: midőn néhány lovag, ki a cselt sejti, könnyeit megbosszúlni száll ki, fájdalmának ezt a jelét is visszafojtja és mintegy megremülve, hogy szívébe láttak, siet odadobni szavát. Áruló büszkesége maga ellen készíti biztosítani magát. Kínos, lassú öngyilkosságra: »a házasság hosszan emésztő mérgére« szánja el magát. A bosszú eszméje ad erőt erre gyenge szívének: »Elhaljon, de szemelátára; csak előtte haljon, a lelkre haljon!« Az elmulásban édes fájó bosszút vél rejteni: »Oh, szív csudás önzése!« sóhajthatunk fel, mint a költő felsóhajt néha.*)

*) Murány ostroma.

Egy-egy percre ugyan eltűnik a dac, a büszkeség szivéből. Az a hiú remény kecsegteti, hátha »ő« megbánta tettét, hátha már szereti is? Kész elmenni a királyné udvarhölgyei közé, mert itt remél véle találkozni. De hiába. Végre megtöri némaságát és reszketve, pirulva borúl barátnéjára, kérve, hogy ez r o k o n a után tudakoztasson: ez ártatlan, ügyetlen hazugsággal árulja el szive baját, amire aztán ő sem mer, nem bír tovább tagadkozni. A kósza hír csak rémekkel tölti el álmait, csak kínját növeli. Hasztalan tűnődik, hasztalan várja, hogy szive megtörtével élete is megtörjék: a sors gúnyaként »viruló ép élet, ifjú egészség játszik arcán«. A kolostor romantikus magánya, »hol a szivek hallgatva megtörnek«, zárva számára; mert nem akarja sirba taszítani öreg atyát, kinek éltét régóta csak az a »remény táplálja, hogy lesz örököse, unokája«. A gyermeki kötelesség önt lelkébe erőt, hogy ne áldozzon fel mindent önző fájdalomnak. Nem is olyan *aimer-mourir* az élet, az astolati lyli-maidek csak az eszmények bűvös világában hervadhatnak úgy el; itt, a való prózájában érzéseinket különböző tekintetek korlátozzák; tán örömet dobnók el terhes létünket, de másoknak is van joguk hozzá, s épen az élet prózája segít beletörődni helyzetünkbe, Piroska is végre megnyugszik. Maga siettetni menyegzőjét, maga is belemerül a kelengye készítésébe: »oh, csakhogy e gondtól csillapodnék gondja!« Az utolsó éjjelen ugyan kitör még egyszer fájdalma: most érezi meg a legnagyobb hiányt, az édesanya hiányát. Lánytársainak, kik öltöztetni jönnek, szóltalanul engedi át magát, hogy cicomázzák, amint bábúikat szokták; hallja, bár nem érti, amint vidoran fülébe csevegnek; az álmatlanság, a múlt emléke, a reá váró bizonytalanság elkábítja, csak azt érzi, hogy temetni viszik. Az oltár előtt kimondja a végzetes szót, hisz csak atyját látja! —

És aztán megkezdí az életet, ezt a silány földi létet, mely hitvány kúfárként mindig lealkuszik vágyainkból, de utoljára is megalkuszik. Kiegyezik az étellet: megtanulja álarc alá rejteni a világ előtt boldogtalanságát, »az eskü is immár neki erős gyámol, — az a reménység is, mire apja számol; a vérnek is abban lehet egy kis része, nem epe a mézes hetek ifjú méze«. A physiologie du mariage az, mi sebének gyógyító írt nyújt. »És ha talán Toldit soha meg ne lássa, beállhat idővel szíve gyógyulása; marad ugyan sebhely, megérzi halálíg«. Így váltja fel a szív ideálját köznapiság, így segíti megtörni a szellemet a testi gyarlóság: kétségbeejtően igaz logikája az életnek.

Csak hogy Piroskát balvégzete nem engedi egészen elnyugodni, — nem olyan mindennapi szerepre szánta. Elég kegyetlen hozzá, hogy újra felszagassa heggedő sebeit, hogy a nagy vérvesztéstől még jobban elgyengüljön, végleg, halálosan. Midőn férje egyre dicsekszik előtte, valaki lesz vendégük estére, Piroska rögtön megsejti: »vére hagyott ajkát emeli tiltóra, de a beszéd elhal, nem veheti szóra. Egész nap az Istent mind csak azon kérte, hogy Toldi ne jöjjön, — s egész nap a szívét mind csak azon kapta, hogyha fele sem jön, meghasad miatta«. Toldi csakugyan jön; átesnek a viszontlátás pillanatán, lassan-lassan belézökken beszédük a kerékvágásba; midőn asztalhoz ülve, szívük ételtől-italtól zsendül, Piroska is szinte »megfeledé hosszú örök búját, élvezi mit a perc öntudatlanul ad«. Ő, az áldozati bárány ingerkedni kezd: egy önfeledett percben naiv, de férjére annál sértőbb, Toldinak pedig alvó szenvedélyét felzaklató célzással árulja el, hogy ő tudja, ki vívott meg akkor az ő kezéért, — és ezzel elárulja szíve titkát is. A legkínosabb helyzetet idézi elő, minőt csak gyermeki tapintatlanság és női érzékenység idéz-

het. Mintha nem is maga, hanem egy idegen hangja csengne fülébe, mikor megszólal; szavaira aztán oly rettegés, majd rezignáció fogja el, mint ki önkénytelen mérész lépést tett s rá rögtön megérzi, hogy e lépéssel mindent elvesztett.

Mikor pedig Toldi a hitvány férj után rohan, hogy megbüntesse, Piroska eléje lebben, ölébe omlik: »mély fekete szemmel néz rá föl ijedten, kérve, szerelemmel«. Rejtező orcával türi a bűnös, bűvös csókokat, hallja a szenvedélyes hívó szavakat, s amint haloványan, némán ott remeg: »jól érzi, hogy ellentállani nem bírna«. De erőt vesz rajta szemérme, kibontakozik. E perc emléke még soká-soká »melegíti arcát kárhozatos gerjjelel«. »Oh, bujni, pirúlni, a földbe süllyedni, elveszni... de mégis szeretni, követni«. A mult még egyszer felmerül lelkében, hogy kétségbeejtő világosan láthassa most, minő »gyermeki makrancsal« játszta el boldogságát. Minő sors vár reá? »Szeretni szeretve, megimádva, — s nem tudva, bosszúból, szív gyilkosa lenni; a kicsit is bántani, mi az elmúlté lett: hát még egy egész nagy irtózatot élet!« Mi lett előbbi támaszaiból? Az eskü most hiú szalmaszál; ha »leányi áldozatára« gondol, »meddő legyen inkább, az egeket kéri; s visszára visszszálván anya érzeményét, meggyűlöli apja lehető érzeményét«. A jövő nem lehet más, mint: »vagy keserű balsors, vagy örök gyalázat.« Ez utóbbi lehetőségnek már gondolata is vérrel lepi arcát, süllyedésén már is megriad, elszörnyed. »Aján idegen csók pokoltüze gerjed... többé az imádság, érzi, nem őszinte: meg kellene bűnét — s nem bírja, utálni; hazudik, hogy ettől megakarna válni... Mikor férje késő éjjel haza kullog, jöttére talpig elirtózik, — ha sohasem szerette, most gyűlöli, utálja.

Csaknem Sand Györgyöt juttatja eszünkbe a szen-

veglátja e láza. De Piroskában az erkölcsi érzék nem bémúl el, a költő ezután gyöngéden elvonja őt szemünk elől; mldönt később viszont látjuk, lelke már nem eszen megküzdte harcát; bár »a szegény test, a csatatér, romban«. Mi lett az egykori Piroskából? »Egy kiaszott csontváz, bár idomi szépek, hervadt liliumszál: szárnyait a lélek lebbenti, de vár még«. Most már a sors megszánya, megmenti a hosszas elepedéstől, hirtelen szúrja szíven: mikor férjét megölve hozzák elébe, holtan rogy össze...

Sajnálattunkra, a költő még a sorsnál is kegyetlenebb hozzá és a sírboltban ismét felébreszti, mint áthalottat, hogy Toldit s magát elátkozza, — hogy megint visszatérjen az életbe, melyet pedig eléggé megszenvedett. Amint hazaviszik, — örömtelen, szótlan enged magával tenni, csak néha sóhajt fel: »Oh, miért nem hagytok csendes koporsómban!« Mintha csak a költő ideálja sóhajtana e szavakban szemrehányó végbúcsút! Már csak napvilágra kényszerített visszajáró lélek, mely előttünk senyved szét: »ott ég a haláljegy bús képére írva: halovány arcára hirtelen pirossal; nincs már köze földdel, sem földi lakossal«. Még egyszer találkozunk vele, mint már apáca fejedelemasszonnyal, haló ágyán, amint multjával kibékülve készül a hosszú útra és Lajosnak Toldit mentegető levelet ír. Ha végig olvastuk e száraz tudósítást, e hideg bocsánatkérést, melynek hivatalos aláírásából ki nem hangzik egy elveszett élet bús története: sietve vegyük kezünkbe Byront, hogy Donna Juliának, vagy Puskind, hogy Tatjánának levelét olvassuk és ismét igaz nőiesség varázsát érezhessük.

Ha az utóiratban mégis ráismerhetni Piroskára, ezt lelki felének, a boszniai bán lányának köszönhetjük. Örzi, a királyné udvarhölgye ez, kinek ereiben a déli éghajlatnak hevesebb vére hullámoz. Mintegy kiegé-

szító ellentéte Piroskának. Emez bűját mélyen rejti szívébe, még maga előtt is majd szentségtörésnek tartja feltárni, de azért arcán hordja visszfényét; Őrsinek érzését le nem olvashatni az arcáról, de túlradó szíve könnyítést kíván, s oly bizalommal, őszintén tárja fel keble titkát a zárkózott Piroskának, hogy ez bárhogyan szeresse, csudálja új társát, visszásnak érzi e nagy nyíltságot. Egész alakján vidám hév ömlik el, — senki se gondolná róla, hogy szívét reménytelen szerelem emészti; ő ép oly eszes, körültekintő, amilyen mély szenvedély nyugszik lelkében. Hogy a királyné Piroskát laktársául rendeli, meg se látja, míg az udvar tart; de hogy oszlanak, mindjárt csókon kezdi, szó nélkül viszi-viszi magával, »mint madarat sólyóm«, puha fehér fészkébe, szűzi szobájába. »Ott szembe magával hevesen fordítja, kezeit két kézzel széttárva szorítja, néz a szeme közé hosszasan és mélyen, hajolva feléje, hogy ajka odaérjen«. Ajkát ajkához nyomva, kitör: »Szeretlek te leány, — ezt, — ezt a mosolygó, csókravaló szádat: hozzá szemeidben az a mély-mély bánat. Nekem is van egy bűm — nem bű! fagyok, égek; szerelmes vagyok én, szeretem a léget, az álmot, az árnyat, a napot, a holdat, az elérhetetlent, ki sem mondhatókat! S titkolom a légtől, a csapodár szélről, a naptól, a holdtól, az árnytól, a szélről; rettegek álomban, elárul az álom... de nézz ide! nem fáj, egy szisz nélkül álom«. Szól, tűt szúrva ujját hegyébe; Piroska sikoltva elakarja venni tőle, de ő mosolyogva hátrál, felkacag: »Hagyján, hiszen ez semmi, valaha még azt is megmértem én tenni! kedvtelve nézegeti a kicsöppent vért, s édesnek izleli«. — Este oda fűt Piroska ágyába, »csöppet sem törődve, hogy a szűz hold látja, öleli, csókolja, gyenge fehér vállát pirosra lehelve«, »ott neki meggyónja szívbeli bálványát... tudja mi lesz

vége, ám hadd legyen!« Aztán maga is rajtakapja Piroskát szíve titkán!... A mai lányok barátkozása nagyvilági önzésnek debutje: Örzié akár lesbosi szerelemnek illenék ma be. Hisz nincs modorában semmi fádildomosság, — mosolya, csevegése nem hiú irigységének szolgál palástolására. Csupa hév, szenvedélyesség, bár nem az olasz vérmérsék sötét erei lüktetnek szervezetében. Elevenségét, vidámságát Piroskának passzív szomorkodása emeli ki és érezteti meg vele, fokozza a maga akaraterejét; önérzetes szánalommal szól barát-nőjéhez, mikor együtt tűnődnek jövőjükön: »Szabadulás módja nekem immár készen: de te oly félénk vagy, leány vagy egészen: úgy-e, te nem mernél... ily viruló korba? Boldogtalan élj te, menj te kolostorba?«

Piroska nászával mintegy elmosódik, eltűnik Örzi alakja, később már csak foszlányaiban áll élénk. Halljuk, hogy barátnéjától már mint fejedelemasszonytól maga is fátyolt akar venni, ki-ki jár hozzája: kedve már csak »mint tört tükör apró fénye csillog,« Piroska intő ellenvetéseire csak a tűt említi mosolyogva. Még egyszer találkozunk vele, még egyszer látjuk régi alakjában: mikor Piroska nőies tapintattal akarja Örzi szívének baját az igazi orvosnak fölfedni, egy utóiratot diktálva leveléhez mibe alig kezd Örzi bele, észreveszi a cselt: zokogva, kacagva ugrik fel »kiszalad, orcáját kezével betakarja; nincs azután szép szó, ami vegyen rajta«... A sorsnak elég egyszerre egy áldozat. Örzsinek már nem szán oly szomorú véget: Lajosnak az utóirat nagyon megtetszik; hazajövet a szép leánynak, kit a vakbuzgó királyné mint leendő apácát társaságára méltat, mosolyogva csipi meg állát: »Be szép vagy ma te, bús rózsája Budának; mily messze kereslek s mily közel talállak!« A költő értésünkre adja, hogy a király aztán csakugyan nőül veszi.

Arany fiatal leányai közt egy van, ki mindvégig egyforma elevenségben marad. Ez Örzsinek magyaros kiadása: Anikó. Apjának bűne ugyan ott sötétlik a múltban, de róla egy percre se lebben fel a fátyol. Anikó körül minden kacag, még a komorság is mosolyra derül; vidám, bohó gyermek, ki az életet könnyen veszi, merő tréfa, csintalan-ság. Ingerkedő kedvére jól feleli bajusz alól a bátyja: «Ugyan anyám, miért is nem adod már férjhez? vagy nem akad néki az egész Sárreuten, ki legalább egyszer megverje egy héten?» Milyen kackiás nótával felel erre a férfiak léhaságáról! A végén mintha azt mondaná: «Hátha már ugy unszol bácsi a férjhezmenésre, hát — vegyen el maga!» — Ami mást méla merengésbe ejtene, ő abból elég könnyelmű tréfát űzni; nem érzékeny, sőt inkább némileg fiús természet van benne. De azért sem nőietlen, sem léha; eléggé tud érezni, bár tartózkodó, csak egy-egy pirulása árulja el. Ha szivét baj éri, nem esik kétségbe, szólni is, csak leplezve szól róla, mintha másról volna szó; józan marad, nem veszti el reményét. Mégis nőiessége nagyobb, hogysen amazonná válhatnék; merésznek inkább csak képzeletében az; ha néha épen valami baj éri, jó sorsa segít rajta. Azok közé tartozik, kiket isten jó kedvében teremtett.

Anikó csak typusszerű alak, általánosságban tartva. Nem ismeri az indulatok erejét. Előbbi társai szintén csak töredékesebben láttatták a szenvedélynek egy-egy mozzanatát, még a legrészletesebben kidolgozott alak is — Píroska — hirtelen szakad félbe. Nem is a szenvedély az, mit Arany hosszabb folytonosságban bír rajzolni, hanem oly szelidebb érzelem, mely a nőt legnemesebb oldaláról mutatja. Mondhatni egész költészete ennek az érzelmenek, az anyai szeretetnek epopoeája: ez az érzelem az, mely tulajdonkép nemesíti meg költőnk főalakját Toldit, mint

magát Lajost is fiúi gyöngédsége hozza közelebb szívünkhöz.

De bár ugyanegy érzelemnek keltője, mily hasonlíthatlan ellentétet mutat a két anya!

Erzsébetnek különben csak epizódszerű alakja kevés, de erősen biztos vonással van körvonalazva. Valami fagyasztó légkör veszi körül; meglátszik rajta, hogy hajdan egy egész nemzetséget volt képes bosszúja kiirtani; meglátszik rajta, hogy olasz nő, ki fiatalkori hiúságát most öregkorában bigotsággal akarja levezekleni. De azért még mindig a régi: fiát maga ingerli bosszúra, türelmetlenül, vérszomjasan, hogy a másik percben imaórára távozzék, buzgóvá »aláesett képpel«. Vén keze még mindig liliumvíztől gyöngé fehér; kegye azzal nyilvánul, ha enyhébben tud nézni; »se szelid, se metsző« hangon vet oda egy szót, gyémántos hideg, ujjait csókra nyújtva. Udvarában: »bűn érzeni a lánynak,« — »a sok dísz, fagyos és szent pompa« közt csak képmutatást tanulnak. Találóan mondja róla egyik hölgye: »Nem hiszem, élteben fiatal lett volna.« Ha rajta állna, minden fiatal lányt kolostorba zárna, sőt még a hitvest is el tudná választatni, — a fátyolöltés szándéka elég neki, hogy valakit azonnal többre becsüljön. Még saját fia halálát is csak zajos pompával tudja gyászolni: »mintha mindennap egy királyt temetnének.« Toldinéval szemben mutatja ki lelkét egészen: mikor a fiáért könyörgő szegény asszonynak előbb kárörvendő fenyegetésekkel felel, majd sivárabb, tompább hangon inti, kegyetlen önzéssel: »Ártatlan is elvész, bűnös ne lakoljon? Anyasors, hogy szüljön fiat és gyászoljon, — másénál bizony a fiad se kárabb.« Vigasz, balzsam az ő bújára, hogy mással is éreztetheti, az anyai kínokat. Mily igazán, mindent kifejező szavakkal susogja Toldiné kijövet: »Nincs szíve!«

Toldinéban van szív: ő az, kiből az anyai szeretet igazán megtestesül. Majd mindnyájan a magunk édes szülőjére ismerhetünk e jámbor istenfélő öregben, ki csupa gyöngédség, jó lélek. Fiáról rosszat el sem hihet, megbántatását általa csak fájdalommal tűri és nem haraggal bünteti; megvan a maga egyszerűségében, csendes, épen nem élelmes gazdasszonykodásban töltve napjait. Sokkal ártatlanabbul együgyű, hogysen a társadalmi prude ildomosságokról fogalma volna, kivált a férfi és nő viszonyának raffinált nagyvilági felfogásáról sejtelve lenne. Sokkal kevésbbé ismeri a szív erősebb szenvedélyeit, hogysen átérezhetné: ezért neheztel meg fiára, kinek szerelmi bűját érteni képtelen, miért ijesztgeti őt ilyen semmiséggel? A fiáról szárnyaló hazug hír annyira marja lelkét, hogy maga megy meggyőződni; mikor aztán látja a valót: szülői fájdalmát bosszankodás fojtja el; bátran, pattogva szidja ki korhelykedő fiának társait... elrontóit. Aztán összeszedve családi mátka-ékszereit, velük a királyné elé járul, ajánlékba hozza, hogy fiához pártfogásért esdjen. Midőn pedig csak szidalmazó szavakat nyer, anyai érzelmében még a királynénak is ellent mer mondani, aztán vérbelángba borult arcával, hangtalanul, rebegő ajkkal tántorog kifelé: »görnyedve, ölében kezeit kulcsolván.« Öreg, beteg testével, idegen földön a királyt akarja fölkeresni, hogy kegyelmet, igazságot kérjen gyermekének: csak alig tudják lebeszélni róla, — akkor is csak azért enged, mert már »tele beszéltek« a fejét. Nem a méltóságos, parancsoló matrónák körül való tehát ez anya, sem a szenvedésekben megöszült szentek közül: élete közönsegesebben folyt le, nem ment át hevesebb hánykolódásokon, nem is égett ki, mint Erzsébet, tapasztalásai nem hidegíték el, nem tették tartózkodóbbá érzéseit; ha nagynéha egy kis erélyesség szállja meg, az is csak

erőlködés, mely közel áll a síráshoz. Ismételjük, csupa szív. Minden tette, mozdulata gyermekkori otthonunk jó angyalára emlékeztet, melynek még a távolban is elér gyöngédsége: ima és — cipóba süttött pénz képében.

Ép úgy felismerhető alakjának rajzán a gyermeki kegyelet emléke, mint Piroskán az apai gyöngédsége.

Negyedik rész

I. Politikai és társadalmi eszmék. — II. A költő lelki világa és a szabadságharc. — III. Pesszimizmus, hanykolódás: világfájdalom. — IV. Gyógyulás: újabb sebek-től elnémulás, — ez intermezzó hatása a költőre. — V. Az illúziók elszállásának emléke az ifjúkorból: humor.

I.

Mindeddig kevés alkalmunk volt a költőnek eszméibe tekinteni; nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogyan jelentkeznek nála az emberiség problémái: a lét, a társadalom és a politika kérdései; mennyiben képezik művei a kor szellemének egyik láncszemét.

Legelőször egy társadalmi kérdéssel való foglalkozását kívánom érinteni, még egyszer visszatérve nőalakjaihoz, illetőleg egy bizonyos nőalakjáról, a Murány Ostromának hősnőjéről szólva.

Mint stíljére, ép oly különleges jelenség e mű a benne rejlő eszmére nézve: az egyetlen, melybe Arany' társadalmi kérdést fektetett, még pedig a nőemancipációt. Ne ütközzünk meg: nem saint-simoni, forradalmi oldalát veszi e kérdésnek, á la Georges Sand. Van annak egy másik, épen ellenkező oldala is, mely nem a szenvedélyek revolutionáris túlkapása a házasság kötelékein, hanem inkább leányi makacsság, konservatív idegenkedés

a nő rendeltetésétől. Tulajdonkép nem is annyira társadalmi, mintsem családi kérdés ez, alapja csak muló szeszély. Így fogta fel a dolgot Tennyson, így Arany, — mindenik a maga módja szerint. A Tennyson *Princess-e* Shakespeare vígjátékainak legszellemesebb ábrándjaiból áll, míg Arany azért s úgy viszi be a themát Gyöngyösi ujradozgozásába, hogy elüsse a tárgynak politikai elvtagadás-szerű mellékizét, mi a Petőfi korát bántotta volt. Ezért csinál Szécsi Máriából emancipált amazont, ki gyermekkorától lángol «neme szűk körén túl, hősi módra tenni,» ki «gyáva nőhöz illő szerelem» helyett babérokról álmodik, kérőit elriasztja. Atyja haragjával egy álló hónapig képes dacolni «sanyaru fogságban», — s utoljára is csak könnyeinek enged, hogy a család miatta ne vesszen ki. Mint korai özvegy lép elénk, ki ismét szabad s elveihez hübb, mint valaha. Hatalmas két erő küzd most benne: «Lázad egész lényem, ugymond férfi járom ellen, másrészt a közügyért égek.» De ami voltaképen bántja, az, hogy a nő egyáltalában mint lehet »bábja férfi szerelemnek.« «Ki adá jogotok büszke férfiak, a cselekvés teréről minket letiltani?» Vagy nem ember a nő, hogy gyermekmódra vezetéken járjon, ne legyen szabad akarata, hanem férfi kényszerszótól függjön? «Vajha minden asszony olyan volna mint én, úgy az amazonkort újra felderítném.» Nem hiába tűnődik tehát Wesselényi rajta mint »neme kinövésén«, — «a csodás természet méla tévedésén». Hogy aztán az ő küldetése, erős kötelességérzet, jellemszilárdság, vagyis férfiasság által e nőt a nőiesség útjára visszabírni, magától értetődik. Mikor elveiért már vérpadra hajtja fejét, fényes nőalak rohan felé, «melyen a legtisztább, legszebb nőesség királyilag üli diadalát.»... De elég ennyi azon oszmékről, melyekről ez a deklamáló báb értekezik...

A politika mindig lidérc nyomásként nehezedett hazánkra. Arany pályájának kezdetén inkább, mint valaha.

Ő sem maradhatott tehát távol a politikától. Mindjárt első művében a megyei életnek akkortájt regényben és színpadon egyaránt ostorozott ferdeségeit, a tisztújítási korteskedést gúnyolta ki. Második, hírnevét tulajdonképpen megalapító művében, a kitűzött pályafeltételekhez tartva magát, egy népies hőst vett fel, Toldit, oly pórsuhanccá alakítva át, ki »a viszonyok jármát lerázza s felfelé tör.« A forradalom előestéjén készült e mű, de ne véljük, hogy tán így szól a néphez: »Elnyomott feleim, emeljétek fel fejeteket, jogotok van rá, a kín és nyomor után eljött a szabadság, testvériség és egyenlőség hajnala!« Nem, Arany sohasem volt republikánus, őt a jobbágyság szenvedései nem politikai eszmékből, csak emberbaráti érzésekből indítják dacos keserűsége.*) A forradalom közeledte nem tölti el őt rajongással; még 1848-ban is politikai opportunizmust, békés utat javasoltat egyik hősével (Wesselényi): legföljebb csak annyit tesz, hogy a hazáért dicsően halni bátorítson arra az esetre, »ha jőne egy nagy veszedelem.«**)

Egyetlen egyszer, szintén a mult örve alatt enged nyilvánulást forradalmibb érzéseknek, midőn mintegy a kuruckori »Ne higgy magyar a németnek« elvét visszhangoztatva, óv attól, hogy a szószegő osztrákkal szóbaálljunk.***)

Máskülönben nem demokrata. Mint önmaga, úgy hőse Toldi is csak olyan elbocskorosodott nemes, de nem született paraszt. Toldi, bár egészen a nép fia lett, mezei munkának él, de korán megérzi, hogy «ő nem született, nem teremthető parasztnak.» Gyermekkorában éjfélig is elhallgatja atyja dicső tetteit, sőt a hajnal is tünődve

*) A szegény jobbággy.

**) Losonczy István.

***) Rákócziné balladája.

leli a hallottakon. Később elszorúl szíve, ha deli harcfia-
kat lát, majd megöli búja és szégyene, mikor közölök
egy-egy hetyke szájalommal veti oda neki: «Be kár, hogy
apád paraszt volt s te is [az 'maradtál!» Nagy testi erőt érez
magában, mlt nem akar «szérűn és malomban» vesztegetni
el: «Édes apámnak is hallám vitézségét, szól tünődve, hát
csak én gyaláznám meg a nemzetségét?» Utóljára
sem annyira az ő fizikai erőn alapuló-vitézsége üti rá
törekvéseire a szentesítő pecsétet, mint születése. Maga
a Toldi kora, a lovagkor lehetőleg távol áll egy kitörni ké-
szülő forradalom korától. Egyáltalán monarchikus és ne-
mesi szellem hatja át emüvet, t. i. az első részt. A forra-
dalom előestéjén mintegy ezt jósolja e mű: amely nép
így ragaszkodik múltjához, ily patriarchálisan loyalis, az
nem fog köztársaságot alkotni.

Annál erősebb költőnkben a nemzeties politika. Hogy
Toldi-féle alakot választott népünk képviselőjéül, arra ma-
gával Toldival adatja meg 'Arany a magyarázatot, halálos
ágyán, midőn így hagyakoztatja Lajosnak: «Szeresd a
magyart, de ne faragd le erejét, durva kérgét; mert mi
haszna simább? Nehezebb eltörni a faragatlanabb fát.»
Az elnyomatás szomorú korában aztán az arisztokrátiának
elidegenülésén kesereghet már költőnk, mikor a régi di-
csőség tallóján böngész m e s é n e k; resignáló kétkedés-
sel fordul ama felső osztályhoz, melynek őseit szándéka
koszorúba fonni: «Felhat-e hozzátok az egyszerű ének,
egyszerű kebléből a nép emberének? Vagy hazai lantra
fületek már gyöngye? Föl sem veszitek, bár neveteket zöngye?
sír bennem a lélek, és e mai kortúl, vigaszképen a múlt
dicsőséghez fordul.» Arra is megkísérel felelni, egy egész
epos-ciklust tervezve, ami nemzeti létünknek ezredéves
problémája: minő sors vár ránk külső és belső ellensé-
geink közt. Fájdalom, ez eposz-ciklus csak töredék, bár
befejeztét költőnk mindig élete legszentebb feladatául te-

kintette. A Csaba nagy »tragédiájának« eddigelé mind-össze »előjátékát« birjuk a Buda halálában. E töredékből magából csak óvatosan vonható némi következtetés.

Etelét a végzet világhódító misszióval ruházta fel, ha önmagán képes uralkodni: a meghódított góthok érzik, hogy vihar van készülöben. Bár mi olvasók alig egy-egy percre ha meglátjuk a hún sátrak lebbenésénél a sötét felhőket, — ők várva várják a szabadulás pillanatát. Aztán tanúi vagyunk, mint játsza el Etele küldetését; de azt már csak sejtenünk lehet, hogy a nagy tragédia ama húnok harca leendett, melyről költőnknek nem méltatlan örököse énekli, hogy «nincs kezdete multban, nincs vége jövőben»: a góthnak, vagy nevezzük nevén, a németnek és magyarnak »örökös, végetlen« tusája.*)

Ha arany politikai érzéseit nem már eszmékké, elvekké higgadtan, hanem közvetlen fejlődésük folyamatában akarjuk szemlélni, a kor nagy eseményeinek keretében: úgy ama «lyrai sóhajaihoz» kell fordulnunk, melyekbe mint »subjektív költő«, »fájó lelkét tördelte szét« akkortájtban, saját szavai szerint, hajlama, iránya, munkaösztöne daczára. E «lyrai sóhajokból» fogjuk megérthetni, kimagyarázhatni költőnk világnézetének megalakulását.

II.

Arany már gyermekségében »túlérző fájvkrág«, beteges, magába vonult és magára utalt természet. Mint az öregkor kései, halvány virága egyedül nő fel a kis hajlékban, áhítatos énekek hangjainál. Játoszó pajtásai nincsenek: a gyermekkor szép kertjébe csak kívülről, rácszaton át tekint be, ha egy percre megállítja a lepke-

*) Arany László: Húnok harca.

hajhászó, csintalan sereg lármája. A régi időkről mesélgető öregek mellé húzódik; egyedül barangol a vidéken, el-eltűnődve a múlt kor emlékeinél; otthon pedig szép históriáknak mélyed együgyű rajzaiba. Ez elszigetelt kontemplatív életmód és a testi gyöngékedés korán kifejlesztik benne azt a mélaságot, finom érzékenységet, mi egész életén át el nem hagyja. Midőn a gyermekkor forduló pontjára ér, a család köréből az iskolának zajos nyilvánosságába lép, alaptermészete már eléggé megszilárdult, hogy az új légkör sokat ne bírjon rajta változtatni: különben is némi tisztelettel veszi körül, bizonyos távolságban tartja tőle társait, hazulról hozott »tudománya.«

Az ifjúkor már nem oly kedvező iránta, midőn az életbe kidobja őt. Ez időtájt a levegő hazánkban oly miasmákkal volt telve, miktől az ember maga magával meghasonlott, — céltalan barangolásnak eredt. Aranyban tehát csak erősült az ifjui türelmetlen állhatatlanság, és midőn első ideiglenes hányattatása után megpihenehtett volna, ismét neki indult ideálokat hajhászni. Szobrász, festő koszorújára vágyott, majd színésznek állott be;*) a nyomor, a próza kiábrándulásai siettette: rövid idő múlva összeomlott illúziókkal tért vissza szülőhelyére. Csalódása némileg fásulttá tette, de amit otthon talált, nem engedte, hogy tétlen elegicus merengésnek adja át magát: ősz atyját megvakulva találta, anyja meg a viszontlátás után pár hétre elhunyt. Gyermeki kötelessége most minden ambicióról lemondatta; tanító, majd hivatalnok lett, gazdálkodni kezdett, — mint aljegyző megnősült: »feltevéen magában hivatalának, családjának élni s lenni közönséges ember, mint

*) Egymaga törekedvén mindarra, mire pár évvel később az ország tulsó felében Petőfi és két barátja hárman külön-külön törekedtek.

más.« Nősülése visszaadta lelkének boldogságát, mélyen szeretett: »halkal, zaj nélkül — mint a virág egymásra hajlik s hangot nem ad, midőn felpattan illatos pora s elönti a kék boldog mámora.« De egész temparentuma más volt, hogysem a szerelem lobogó tüzeiben phoenixként új életre kelhetett volna. Ambár csendes családi fészken életének osztályosa, »szívbeli jó barátja« iránt még a szerelem önző, muló érzésénél is nehezebbel és állandóbbal, a legodaadóbb barátsággal viseltetett: a letűnt ideálok édes fájó emléke megmaradt szíve legbensőbb rejtekében. Mindazonáltal e csendes, hétköznapi életben megnyugodva, elégűlten élte napjait.

Ekkor kerekedett fel a vihar, mely az egész hazán végig átzúgott, szétzúzva a családi körök csendeletét, egy egész országot döntve romba földrengésével. Sokáig tartott, míg meglehetett tudni, kit kelljen tulajdonkép halottul siratni...

»Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak; a kisedded makkból, ha meg nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.« Forradalmunk előestéjén hazánk Cassandrájának, Széchenyinek e szavai korán erős visszhangot keltettek Aranyban. Azonban míg a nagy reformer mégis balsejtelemtől gyötörtetve int és óv, költőnk ellenkezőleg valóságos forradalmi riadót hallat: »Ébredsz-e már, kiált fel, ébredsz-e már erős apák romlott fia? mit fűrésztöd gyáva könnyel a multat?« Nem ily áldozatra szólít a kor lelke téged: nem langyos vizet, meleg vért kell áldoznod a jövőért,« kidőlt száraz törzsök a mult; a jövőnek vagy te magva, — szunnyadó mag, eltemetve, tespedésben megrothadva... de a csira még erőben: mért ki nem hajt lombja zölden?«

Azonban ép az utolsó hangok kétkedő merengése érezteti, hogy mégis nem igazán rajongó revolucionárius

költőnek szavai ezek. Az ár ugyan Aranyt is elragadja, — családi fészkeből a politika közterére, a vidékről a központba veti: de csak azért, hogy itt mindent a maga kicsinyességében szemlélhessen és megint kiábrándulva térjen haza. Hitét most még jobban lehűtötték tapasztalatai, — felbuzdultságán most még inkább átérzik a kétség, mely lelkét már azelőtt is összeszorítá s a legutolsó szabadságharc mártirjai, a rodostói szellemek jelentek meg képzeletében, kiknek ajkáról is csak kételkedés hangzott feléje: »Mégis ha igába tolná őket idegen, — ha félbe hagynák e diszcsarnokot, melyet kezök már félig felrakott? Mégis ha győzne restség, viszály — s fajulnának saját vétkök mián? Ha elfelednék a küzdelmeket, melyek fentarták ezt a nemzetet?« A szabadságharc alatt, a vérontással járó borzasztó játék látára aztán csak keserű tépelődések közt vergődik: »óh zsenge martyrok, hazám vérvirága: korán sírba hulló nemes ifjúsága!... lesz-e valjon annyi áldozatnak bére? Vagy elszórnak majd az északi vad szelek, s idegen nép tombol hamvaitok felett?« Ily megrázó hánykolódások után, hasztalan bátorítja magát költőnk bizalomra, a nemzet haragjával, mert ha erővel is magára akarja erőszakolni e bizalmat, túl akarja kiáltani kétségét: »Én hiszek, gyalázat volna kételkednem kelő nagyságodban és dicsőségedben,« — lelke fenekéről csak rezignáció tör fel: »A kétségbeesés az én reménységem!«

S midőn az éjszakai orkán csakugyan ránk zúdul, »kicsavarni tövestől a tölgyet, mely ezredig állt a hegy ormán:« Arany beteg, kínos bizonytalanságban éli át a válság idejét: »Itt, hová csak későn, csak néha téved a hír szózatának egy visszhangja... Itt várok, tűnődöm, oh hazám jövődön. — Nem hallok, nem látok, keresek világot: oh ha most valaki egy

sugárkát adna, bár a látás után szívem megszakadna!« A vihar elvonultára nem kellett soká várnia. Világos után az egész rombolás színtere világos lett: Arany hazáján, mint rabszolgák hazáján kacaghatott keserűen a Byron görög dalnokával. Most már beteljesülni látszott a rodostói szellemek átka, hogy: »mindent, mit e nemzet tőn, gondola, érzett; mit róla az ősz hír évkönyvébe jegyzett, törüljön el onnan örökre a nemlét; és ne legyen emlék, melyből az utókor sejdítse, gyanítsa, hogy itt magyar élt!«

A roppant csapástól alig eszmélhet, alig bírja eleinte megérteni a veszteség nagyságát. Eszébe jutnak egykori kétkedésének okai; most fájdalmasan tekint vissza a nagy eseménynek akkor oly megütődve szemiélt rugóira: »Mennyi drága erő és mennyi nemes vér! Mi haszna, az erőt ásta benső féreg: büszke, szenvedélyes, versenygő vezérek; tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott.« Mélyen átérzi azt a keserves csalódást, amivel a szegény nép önfeláldozása jutalmazódott és e nép fájdalmának lesz szószólója. Saját lelke pedig kietlen, »mint elhagyott sír;« e csapás egyszerre megöregíté; a férfikor delén, harmincharmadik évében a chilloni fogolylyal sóhajt fel: »My hair is gray but not with years.« »Nem az vagyok, ki voltam egykor, — belőlőlem a jobb rész kihalt... hova lettél, hova levél, oh lelkem ifjúsága!« Majd múltját is megszűnik siratni, mert az is komornak tetszik most már előtte, amint rá vissza tekint: »Nekem e földön teherből, bánatból rész jutott elég: azzal felérő boldogságot hiába is reménylenék. Ah vén vagyok, tapasztalásom tárháza megtelt gazdagon, ott van, — romok közt — életemnek széttört vezére, csillagom. Szét nézek és többé körültem nincs a néhány kedves barát, — aggódón rám függeszti szemét egy könnyező család. Eleget éltem, hogy utá-

nam emlék maradjon itt alant: emlékül inséget hagyok és két vagy három boldogtalant.« Sem az emlékek, sem a jövő reményei nem önthetnek új életet megtört szívébe; lemondásában egykedvűen, közönnnyel tekint hátra, vagy előre: »Nincsen rajtok miért bánkódjam, örüljek: sem ez nem kecsegtet, sem azt nem sajnálom«... Ime multja: »Ott, hol az életnek víg örömi nyíltak, úgy érzetem, mintha tilalmasban járnék, — jártam a jelenben, éltem a jövőben; idegen város volt a jelennek perce, ahol meg sem áll az utas átmenőben, még körül sem néz, mert az ő célja messze. Így a holnap mindig elrabolta a mát, én nem mertem élni, mert élni akartam.« Jövőjének viszont szintén csak »kopár sivatag látatára:« »Miért fussak felé, ha nem ígér enyhülést! Megtompult kebellem, szemeim bezárva, óhajtom magamra a megsemmisülést. — Nem a célra vágyom; elveszett irányom; óhajtok pihenni: mindegy hol, miképen: akár célhoz érve, — akár összerogyva, pályámnak felében.«

A költészet balzsama is elvesztette erejét: leteszi a lantot, mert csak elhunyt reményeit idézi fel sírjokból, hogy vesztességét még kínzóbban érezze. Aztán a költő szava ugysis csak pusztába kiáltana: »kit érdekelne már a dal? Ki örvend fonnyadó virágnak, miután a törzsök kihalt?« Kifáradt küzdelemnek hanyatló korszakán mereng és mint a húnzó dicsőség lantosának Ossiánnak, neki is megjelen az elmúlt daliák szelleme és így inti őt: »Jer, a holtakat miért vered fel? Nincs többé nép, kit te felgyújts énekeddel!« Különben sincsen már elég ereje lelkének a költészetre. »Örömből, keservből dalforrás fakadhat, az elpattanó szív még egy hangot adhat; de mikor izenként zsibbad el érzete, az elfásult kebelnek nincsen költészete.«

Bizonyára nem egyhamar erősbul meg költőnk honfiúi reménye arra, hogy maga is elhiggye az ilyen rész buzditást, mely néha belőle kitör: »Félre kishitűek, félre, nem veszhet el: élni fog nyelvében, élni művészettel még soká e nemzet!« De az abszolutizmus vége felé, az új kor hajnalának idején, mikor ismét a let és nemlet kérdése merül fel, már mély meggyőződéssel ismétli azt, mit egykor a Szózat költője csak azért akart magával elhitetni, hogy meneküljön megőrzítő kétségeitől: »Az nem lehet, hogy milliók fohásza örökké visszamálljon rólad, ég! És annyi vér, posvány maradjon, hol elönték. Támadni kell, mindig nagyobb körökben, életnek ott, hol a martir tetem kiforrja magát, csöndes földi rögben: légy hű s bizzál jövődben nemzetem!« Sorskihívó önérzettel ki meri mondani, hogy a magyar népben van hit, van jog, van erő élni. A Széchenyi-ünnepen a jövő reményeinek dithyrambja közt, a nagy reformer szózatával buzditja fel a múlt megbűnhődéséből lábbadozó jelent.

III.

Természetesen, mielőtt Arany honfiúi fájdalma resignálásig csillapult volna, hevesebb hánykolódásokon kellett keresztül mennie.

Oly őrzöngés szállta meg, hogy saját szavaival éljünk, mint a szőlősgazdát, ki jégveréskor maga is dorongolni kezdé szöllejét: «No hát no, én uram Isten! Csak rajta hadd lám! mire meggyünk ketten!» Ennek a krízisnek »kétségbeesett kacaj« lett emléke, a Nagyidai cigányok; e művében költőnk torzítva, rongymezbe burkolva gúnyolta a nemzeti jellem ferdeségeit, melyek a szabadságharc tönkre jutásának is nagyrészt okai voltak: az önző visszavonást, a régi dicsőséggel kérkedést, a

gőgöt, szájhösködést, szalmalángot, túlkönnyű engesztelékenységet, pompa- és látszathajhászást, a könyvből okoskodó gyakorlatiatlanságot. Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalomtóluk mintegy elmámorosodott, boros vigassággá változott; ezért merült itt úgy el vastagabb tréfákba, melyek a cigány-jellem anekdota-vonásainak közbe szövésével a művet a legszomorubban léha és a legérzékenyebb fájdalomokat parodizáló torzképpé teszik irodalmunkban. Ama másik műve, mely «a forradalmi bramarbások hőstettein akart nevetni» és pedig már nem a mult leple alatt: Furkó Tamás, töredéknek maradt. «Sirnom kellett — úgy mond költőnk — s abba hagytam.» Ugy látszik, hogy a közelmultnak ilyen felidézése inkább boszankodással töltötte el, mint gúnynyal.*)

Összeomlott kedélyvilágának romjain csak lassan nőtt ki a humor zöldje; főleg, hogy a nagy csapás gyöngye fizikai szervezetét is erősen megrázta, és ő testi-lelki kinoktól vonaglott. De a kínálkozó vigasról, a halálról le kellett mondania, ez a lemondás lelkét még jobban megtörte, még nyomorúbbá tette: «Az élet számvetése csal; reménybukott szív halni vágy, — koldus marad, meg még se hal.» Sivár fatalismusban keresett tompító szert: «Vigasztalásul annyi szenved, és szenved nálam annyi jobb; miért ne én is? porszem, akft a sorskerék hurcol és ledob.» Most egyre szilajabb, majdnem cinikus vidámság vesz rajta erőt: «Hányan vagyunk, kik a sorstól rongyot kapánk élet helyett; mégis mivelhogy nincs külömb, hordjuk biz azt, amíg lehet. Hajrá fiuk ez a pohár a szenvedő embernemért, mely várva tűr, csalódva hisz — s túl bírja élni a reményt!» Keserű Sylveszteréji toast ez, a világfájdalom-

*) Ez időtájba esik különben egyik legmulatságosabb műve, a Jókai ördöge is, mely a falusi életet népmesei tréfával verseli fel.

nak könnyes felkacagása, létünk nyomorusága felett. Lelkét mind sötétebb pesszimizmus fogja el lassan-lassan. E gyöngéd lélek most már az egész emberiségtől, mint szivtelen, önző uzsorástól undorral fordul el. «Közönyös a világ!» Ez a gondolat vonaglik át mindegyre szívéen: «Közönyös a világ! az ember önző, falékony hús darab, — mikép a hernyó, telhetetlen, — mindig előre mászs harap. S ha elsöpört egy ivadékot a halál: más kél megint, ha nem rosszabb, de nem is jobb a tavalynál.» Ki ennyire elveszté hitét a világ haladásában, — annak a világ története sem lehet egyéb, mint «szomorú egy tanulmány;» csak a hitvány rugókat látja s nem remél mentő szert a kérlelhetetlen végzet ellen, mely a «megérett s megromlott» népekre vár, «midőn a renyhe társaság büzhödt álló vizében új bűnök milliárdjai vannak keletkezőben, — midőn munka és vagyon egymástól messze esnek,» — midőn «egy vad nép szilaj vérének s erényének» mindent elborító tengerét árasztja rá: hogy aztán előről kezdődjék e processus. Igaz, hogy erényt emlegetnie itt már némi következetlenség, mert ezzel elismeri az előbb megtagadott haladást, és nem ítél többé jelent és jövőt egyaránt romlottnak. Hanem ez engedékenységek csak arra való, hogy még zordabb, még radikálisabb hitetlenség hirdetésével csapjon szemközt. Csak azért utalt a jövő reményére, hogy a jelent annál kétségbeejtőbbé tegye: «Oh miért örökíted a halandóság emlékezetét, halandó ember? És miért nehezíted az elválást attól, mi nem tied? Elhunyt apáid által létesített minden műemlék, nemde nem, sötét koporsó, mely körül az egykor éltek, a kimultak árnya leng, mint gyászkisértet? Nem volna-e jobb, mint szokás halottat elásni a köntöst, melyet viselt, — megsemmisíteni hajlékát legottan s utána fel nem hagyni semmi jelt, hogy az új nemzedék frissen, nyugodtan virúlna helyén, mint tavaszra kelt természet, amelynek föl nem találnád új

életében mult évi halálát?!« Ime a teljes megsemmisítés evangéliuma, — mely a jelentől minden jogot megtagad, mindent eltörölni kíván, mert az új létet csak megfertőztetné a túlélő emlék. Arany tehát rettenetes közönynyel, mint pókhálót söpörné le a mindenségből az emberi kéz nyomait, hogy feltétlen legyen az elmúlás.

Az elmúlás! E gondolatnak méla alkonyfénye mindig el-elborítá Arany lelkét*): most sötét éjszakával veszi körül. Nem kell Hamletet a temetőbe kísérnie, hogy a sirásótól kidobott koponyák töltsék el splennel: ő egy beteg embernek még ridegebb spleenjével tűnődik szobájában, íróasztalánál: »Csontváz... halálfej? Irtózom. De mért iszonyodik az ember önmagától? Ez a fő, mely ma képzeli, gondol, ért; e mellkosár, mely néha fáj galádul, — kéz, mely még mostan is cérnára mért sorokat írkal, rimbeszedve hátul: minden halálfej, csontváz... nemde nem? Egy év különbség, vagy tán annyi sem.« Ez éj sötétjét a hit egy sugara át nem hatja; ő megnyugodott benne, megbarátkozott vele, sőt ok- és célszerűnek találja; a szociálizmus sarcasticus hangján kiált fel: hisz jó a halál, mert különben az élet csak proletár sereggel töltene be a világot!... S hogy »e kemény igazságok« gyűrűje egybefusson, egyetlen támaszunkat, a lelket is meg akarja fosztani szent érzéseitől, La Rochefoucauld tanai nyomán. »Hol van

*) V. ö. Visegrád elsíratását a Toldi II. részében, s főleg a III-ikban az aggkor rajzát az őszi hervadás keretében, mely utóbbi Aranynak kedvenc évszaka. Fenséges pátoszig nem bír ez eszmétől emelkedni: nem akarjuk megsérteni költőnket azzal, hogy Lajos szavait, amint Toldi haló ágyánál (!) a puszkapor feltalálásáról stb. beszélve prédikál egy új korszakról, Arthurnak fenséges jóslatával vessük össze, mely a világtörténelem filozófiája, megragadó költőiséggel.

igazi bánat, amely nem önös? Min veszteségünk az, bármely alakban, mi a bűnnek mélységet kölcsönöz!« Tehát nemcsak a közönyös nagyvilág önző, — az a leg-részvevőbb szív is: egész földi létünkek hitvány önzés a *circulus vitiosus* a.

A feltétlen peszimizmusnak e komor hangjai Arany-nak egyik nagy művéből verődnek át, mely a maga nemében kiváló jelenség. E művet eddig szándékosan mellőztük, — most már szólhatunk róla, miután születésének körülményeit megfigyeltük, s miután a költő lelki fejlődésének keretébe bele illesztettük: a Bolond Istókot értjük, illetőleg ennek első énekét.

Hasztalan keresnénk Arany költészetében ehhez foghatót, érzelmeit sehol ily fesztelenül, ily szabadon nem ereszti kizúdulni: kivéve azokat a fel-felvonagló jaj-jait, melyeket a »lirai sóhajok« közé hallottunk vegyülni. Az »Elhagyott lak-ra*), a néma végmegsemmisülés e rideg képére, a haldokló »Pusztai fűznek« kínos nyögéseire, mik egy örökre letűnt boldogabb időt siratnak el: ezekre kell gondolnunk, ha Arany húrjain rokon hangokat keresünk. — Még a forma is egészen új világból való; a világfájdalom költészetének Byron és Puskin által inaugurált formája. A művészet alapelveiből annyi maradt meg itt, hogy ezúttal is »epikai hitellel« bíró hőst választ — egy közmondásos alakot, — és hogy ezúttal is, még pedig most már kizárólag népeletet rajzol ez a verses regény.«

Csakhoggy most korántsem félig-meddig ethnogafikus célból és falusi csendélet idilljeit nyújtva teszi ezt; a nyomor prózáját tárja fel, sötét, maró humorral: a sors kezét mutatja meg, amint ez kárörvendve ren-

*) V. ö. Tennyson híres *Deserted house*-át.

dezi el létünk tragikomédiáját. Hőse születésének tesz tanúivá s ime minő a színhely: csöszkunyhó benseje, középen dagasztó teknővel, mely előtt könyökig tésztás leányasszony hever öntudatlan a földön, — a teknő alatt a becsurgott esőtócsában újonszülött csecsemő ordítóz, — a háttérben meg a »vackon halállal küszködő öreg, vak asszony.« A legsötétebb motivumnak a legsötétebb világításban; naturalista szelleműnek ígérkező tableau. Arany régi előadása módjára nem ismerni rá: cinikus, mit erőltetett komolykodása még sértőbbé tesz, noha annyira mégsem megy, hogy Byron démoniségével riasszon meg. Byron gyakran át-átengedi magát a fel-feltörő érzelmeknek, de csak azért, hogy pár percnyi szünet után sívár mosolylyal fordulhasson ez érzelm felé és kegyetlen megvetéssel kacaghasson szeme közé; a nagyvilági élet eléggé elfásítá, hogy a legkegyeletesebb érzés is csak pár percre tudja lekötni illuzióját. Aranynak képezelete ezúttal bizonyára készakarva ödöng a legridegebb tájakon és itt-ott egy-egy szebb vidéket csak azért pillantat meg velünk az agyaghegyek közt botorkálásunkban, hogy e látvány eltüntével kétszerezve érezzük a környezet ridegségét. Mégis az a nagyvilági blazirtság hiányzik belőle, sőt ő tulajdonképen azért száll alá az eldurvult animalis élethez, hogy ott a szív érzelmeit koldus meztől torzítva is felismerje, a nyomor humorában állítsa elének.

Főalakja, az egyetlen érző és gondolkozó lény, kivel dolgunk van: egy vén csösz. Nem arkadiai pásztor, nem is Bencze-féle humoros idilli alak. Prózai paraszt, kinek bundáját a vetés oldalában egész éjjel verte a vihar, — s ki hogy most kibujik belőle, feltápászkodik: hogy a természet üde báját élvezze, kitörüli öklével szemét és elragadtatásában leásit egy hangnyolcadot, — majd övéihez, csendes lakába indul, jó reggelt kívánni

a rá váró gugginak. A pitvarba belépve az oda kisivító váratlan hangokra hirtelen minden »okos gondolat« ki-röppen kócos fejéből; ámulata e rövid, de velős felkiáltásban tör ki: »Mi a fene?« Bent szótlan könyököl meg botján, miután meglátta a látnivalót; szép csöndesen huzalkodik neki, hogy anyát s gyermeket egyszerre agyon üssön. De ép most kell eszébe ötlenie olyasminek, mint akasztófa meg, pokol, tehát csak iereszti botját s megint rá könyököl. Elgondolkozik; egyszerre csak fuldokolva felkacag, — a vacokba kiabál oda: »Örülhetsz már, ki van az orgona, ennekutánna hárman énekeltek!« Hogy élcére ki sem felel, megrázza a vacok alvóját, ez halott s össze esik, — a csösznek is torkán akad a keserű tréfa; »csak úgy tekint jobb- és balfelé, mintha valakit várna hirtelen, vagy kérdené: »Kim lesz már, istenem?« Szótlan, gyorsan kifordul a házból; bár emberért messze határt kellene bejárnia, a ház mögé bujik, mintegy saját kinja elől, ott is arcát elfödve ered zokogásnak: »nem mintha tán oly rendkívül szerette volna lányát s a szegény vakot, de megszoká ezt, és amaz után vőt reméle, akl majd eltartaná őt«...

A költemény további folyamán ugyanazt az élet-filozófiát kapjuk, ugyanoly tragikomikus humorral. Temetés és keresztelő, a lét eleje és vége találkoznak itt egymással, és mindkettejét a sors bizarr tréfából torzítja furcsává. Temetési ceremónia: azaz egy szál mester, ki összeszidva a »pithia dühvel« gajdoló sirató asszonyt, — a halottnak éltében legnagyobb szapulóját, — félvállra csapja száját s rikoltani kezd, míg tanítványai duzzadó nyakinnal, düledező szemmel, akasztási kínok közt kísérik. És e szép ceremóniát a közbesivító gyermekordítás zavarja meg, mire a tanítványok röhögni kezdenek úgy, hogy a mestramnak a nyakuk

közé kell legyinteni, aki aztán faképnél maradva, hogy »e botrányt jóvá tegye«, elkáromkodja magát, s könnyvét be, — pálcáját hóna alá csapva indul: »Isten nevében, ingyen — mormogja — elég volt ennyi, sőt ezt is vegye köszönettel, az uradta holt szegénye; ne pompázzon, ha üres az erszénye.« Mi ehhez képest a Courbet híres Ornansi Temetés című képének kegyetlensége? — Keresztelő: azaz részeges komaasszony, ki a gyermekeket paphoz viszi; a pappal — emennek is első sorban a pár garast elseperni lévén gondja, — szépen megkeresztelteti a fiut leánynak, — visszajövet meg a sok pálinkától földreterül, terhét az árok-szélre ejtve, és hogy magához tér, félrészegen, mindent feledve, egyedül bandukol haza...

My way is to begin with the beginning, idézi Arany a Don Juan költőjét. Valóban művének egész első éneke mind csak bevezetés a hős életéhez, mit a sors szeszélye oly cifrán kezdett el. Egy fattyú gyerek — békás és nem drága kő, — e hős, kit keresztelőről hazahozat így elvesztenek, s kit majd vándorcigányok cserélnek be orgazdájuknál. Ez u. is annyira búsul magtalanságán, hogy »tán a lopástól is elmenne kedve, ha nem volna rászülvén«... Így kezdi meg Bolond Istók az életet.

Mindennek teljesen megfelel a szeszélyes stíl, mely a formával, a konvenenciákkal packázik, közben mélyebb érzések emlékein ábrándozik el, majd irodalmi vágásokra is alkalmat vesz; bár a hangokat korántsem állíthatjuk Byron kalandozó szeszélyének, kegyetlen elmés-ségének, megragadó elérékenyüléseinek hangja mellé.

A Bolond Istók második énekét húsz év s annyi minden választja el az elsőtől, hogy mielőtt rája ténénk, előbb a választó úr áthidalását kell megkísér-

tenünk. Ezúttal egy olyan közbeeső mozzanattal találkozunk, mely költőnknek úgy lelki életére, mint költészetére nézve fontos.

IV.

A Bolond Istóknak első és második éneke közé esik Aranynak lelki gyógyulása, mely szintén ama lyrai sóhajokban bírja egyes mozzanatainak emlékét: — e periodusba esik viszont az az újabb nagy csapás, mely hegyedő sebeit újra felszagatta, a legszeretőbb szívű atyát sujtva benne; — e periodusba esik a Toldi szerelme.

Arany kezdett kibékülni a multtal, bár ez lassan ment. Még évek múlva is tünődve sóhajt fel: «Csak te nem derülnél, fátyolos kedélyem? Tavaszod megtértét soha se remélem?» Az utósajgások alatt még sokáig a multak meghajolt gyászos özvegyének érzi «örömtől elszokott» szívét. Még mindig ott borong a vész emléke a láthatár alján; az eltűnt illúziók még mindig elegikus utóhangokat keltenek szívében; sőt kétségbeesés is el-elfogja: «Nem valék erős meghalni, mikor halmom lehetett; nem vagyok erős hurcolni e rám szakadt életet.» De most már koronként igaz balzsam ömlik szívére, — abban találja ezt, mi a fájdalom örvényében egykor nem engedé önzőn elsülyedni, meghalni nem engedé: «Szerelemnek, szeretetnek holdvilága! Elkisérsz-e? oh kísérj el — nincs az messze — siromig; s fátyolozd be derűs éjjel, aki majd ott álmodik.» Az «enyelgő kis család» köre az, hol reménye megint visszatér, hol bűt, bánatot felejtve a gondviselésben is újra hinni kezd: «Csak ez a kis enyhe fészek, ez maradjon mindig épen, kiált fel, — szívem a bajt könnyen hordja». Itt eltitkolja sebzett szívét, hogy kinjaival bűt ne vonjon övéire, kis fiának lelkében buzgón öntözgeti a hit fácskáját, mely az övében már száradó kóró, — buzgón táplálja benne az egyetlen vigaszt, mely az élet igaz-

talan nyomorai között «tűrni s remélni megtanít»: «oh remélj, remélj egy jobb hazát, s benne az erény diadalát: mert különben sorsod és a föld, isten ellen zúgolódni költ.» Mint érezni, hogy ez a balzsam, mit oly hő szeretettel erőltet gyermekére, az atyánál rég elveszté erejét, ezért tör is ki belőle a bánatos sóhaj: «óh ha bennem is mint egykor, épen élne a hit vigaszul nekem!» Övéi közt kétsége el-elszunnyad, keblébe ismét «gyermekszív» lopódzik «öntudatlan», — noha a sebhely örökre sajjgónak marad. Egy évtized után is amint «elborong a multakon», — a régi zsibbasztó fájdalom inkább erőt vesz rajta, mint valaha. Hanem most már csak ideiglenesen tartanak e sötétebb percek, — kibontakozik pessimismusából és új életfilosóphiában keres enyhülést. A lét kérdését melancholikus humorral oldja meg magának: «Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze. Nem törik a szenvedő szív oly könnyen darabbá, csak ellágyul s az örömről lesz fogékonyabbá. Nincsen olyan pusztaság, hogy magának benne a halandó egy tenyérnyi zöld virányt ne lelne: és ha ezt a szél behordta sivatag fővénnyel; megsiratja... de tovább megy örökös reménnyel!»

Arany elcsöndesülő lelkében így mélyednek az érzések. De ekkor sujtja a legérzékenyebb csapás: a kis család tagjai egygyel megárvulnak, elveszti drága leányát, mint fiatal asszonyt. A szülői bánattól most végleg elzsibbad, «még a panaszos ének se merészel enyhületet hozni az apja szívének»; az egyetlen szórakozást, mit a költészet nyújthat, Aristofanes nyers gúnyjában találja. Mikor ismét költéshez foghat, mennyire megváltozva áll elénl!

Hasonlítsuk össze a Daliás időket s a Toldi szereelmét, s elmondhatjuk, hogy Arany költészete is valódi kagyló, mely fájdalomában szül gyöngyöket. Már a stíl mint megváltozott, mennyivel üdébb, színesebb, ragyo-

góbb és tömörebb: mennyivel jelentékenyebb arányú és művésziebben kombinált a tervezet! Az alakokban mennyivel pirosabb vér lüktet! E műben engedi költőnk az indulatokat kitombolni, az érzelmeket leviharozni: most már nem annyira korrajz a célja, hanem az, hogy hősenek hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói közt tüntesse fel, ezért rajzolja úgy azt a Toldiban forrongó hevességet, Piroskának emésztő szenvedélyét. Ezért áll meg Arany most a szenvedélyek örvényléseinél is, sőt ad mintegy Sand György húrjainak enyhébb visszhangot, midőn a szívnek szót mer engedni a kötelesség, a társadalmi kötelékek, a házasság ellen. Arany aligha rajzolta volna így Piroska alakját a családját ért katastrofa nélkül. Ha e kedvenc alakjának sorsát így fel-dulta, ezt nemcsak a művész koncepciójának tulajdoníthatjuk, — hanem a költő megtört szívének is, mely most már nem birta el boldogság festését. Emlékezzünk ama megható bucsujára, mivel kedveltjétől, mint Puskin Tatjánától, megválik:

Piroska, Piroska szép hajnali álmom!
 Így kell-e végre is tetőled megválnom?
 Pünkösdi virág, kit e dalomnak bájul
 Tűztem homlokára, így kell, hogy alá hullj?

Más volt az idő, hajh, más akkor az ég is, —
 Felhős, borús ámbár, de tavasz volt mégis:
 Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyílnod
 Arra való csak, hogy elhervaszsa szírmód.

E végszózat hangja már nyugodt melanchólia. Arany-nak mindig ilyen, vagy ezzel rokon volt alaphangulata; ezt most egy hosszú élet keserősége teszi, ha nem épen sötétté, de mélyebbé. Az idézett apostropha különösen meglephet, ha elgondoljuk, hogy az a költő, ki soha egy

szerelmi dalt nem írt,*) épen öregségére érzi át annyira a szerelmet; ama korban válik nála erősebbé ez indulat, amelyben más költők, más emberek kihűlnek, megfagnak. Mennyire mélyebbé lett ez az érzése is, ennek megítélésére érdekes példa a Katalinbeli apostrophe, a szerelem rövidségéről, azzal szemben, mely a Toldi szerelmében található: látni, hogy ami amott művésziesség volt, az itt most való érzés. De a Toldi szerelmében a szerelem rajzára tulajdonképen az atyai szeretet, korán elvesztett lányának emléke ihleti őt mindenekfelett, kit sokkal bensőbben sirat el, mint Victor Hugo a maga lányát világhírű verseiben. Ez emlék hatása alatt aztán Toldi szerelmében most maga a mulandóság is minden rideg vonástól menten, de annál erősebben átérezve jelentkezik, az emlékezet hűtlenségének formájában, midőn a költő unokájának a korán elhunyt anyát említve, szánalommal így szól hozzá: »Fogsz írni magadnak róla hiú képet, összerakosgatván sok külön emléket: hanem ez a kép már merő idegen

*) Ein Lyriker, der kein Trink- oder Liebeslied gedichtet — mondja Gothschall — gehört in ein Curiositätencabinet. Arany csakugyan ily cabinetbe tartozik: még Anikó dala is a szerelmi dal visszája; s jellemző, hogy a kobzosnak épen szerelmi dalát hallgatja el költőnk. (Későbbi jegyzet: Egyébiránt ne jére, illetőleg a szerelemre több helye vonatkozik, mint gondolnók. V. ö. a rendesen idézett Nőmnek és Oh ne nézz rám mellett Vojtina ars poeticájának ama gyönyörű helyét, hol arról szól, miért nem ír ő bor- és szerelmi dalt: ... »En is szerettem (oh ez édes emlék, szivemre most is oly enyhítve ömlék,) de halkan, zaj nélkül«... stb.; továbbá a fentebb idézett Visszatekintést. — Juliskáról a J...hoz és a Leányomhoz, továbbá két sírfelirat a Feljajdulás és a Juliska emlékeztező szólnak; a szülői fájdalomnak legmeghatóbb gyöngyei a világirodalomban.)

lesz, — boldogtalan gyermek! a te anyád nem lesz!» A világfájdalom e hangjai nem egyszer rezegnek át az egész művön, — s a bú felhőjét nem egyszer szivárványozza meg a kisütő napsugár.

A Toldi szerelme tehát sajátos helyet foglal el költőnk világában: sötétebb, szenvedélyesebb részeivel át-hajlik a Bolond Istók első felének szelleméhez, — másrészt a csillapult fájdalom mélasága, sajtó humora által a Bolond Istók második felével rokon.

V.

Bolond Istók úgynevezett verses regény, helyesebben annak a műformának követője, melyet Byron teremtett meg vakmerőn és zseniálisan vegyítve az el-beszélő és a lírai elemeket, divattá emelve a személyi szubjektív kitéréseket, melyek messze elkalandoznak az eseményektől.

A Don Juan-t, mely e műformának inaugurálója, Byron világnézlete egészen áthatja. Hosszú képsorozat e mű, mely azt tünteti fel, mint hányja az egyént a sors iróniája, hol föl, hol alá; az élet körülményeit legcinikusabb visszásságokban mutatja, — egyúttal a társadalomra szatira, az orthodoxiának végítélet trombitája, a szabadságnak dithyramja. Egy új kornak forradalmi riadója, szüneteiben idylli hangokkal, mély melancholiával, mélytűző szenvedélylyel.

A legszabadabb nemzet fiának példáját egy rabszolga nemzet fia követte: az angol humor virága orosz égálg alatt nyílt ki ismét, Puskinnál. A nyeg in már nem társadalomellenes hang, érzelmei nem rousseauiak, csak szánalommal mosolyodik el hazája társadalmán. Hősének nincs politikai, államférfiui tere. Az orosz gentlemanek

»korán letarolt« ifjúsága után, mint fásult férfi lép elénk, ki már sokkal kijózanultabb, unottabb, hoggysem. egy megint útjába kerülő virágocskát esetleg eltaposson, — csak eldobja a kínálkozó szívet, hogy idővel, majd mikor már elérhetlennnek találja, kétségbeesett vágy szállja meg utána és úgyszólván, szerepet cseréljen a nővel, ki egykor érte epedt.

A mi irodalmunkban inkább Anyegin hatott: Byron sötétebb színeinek a Bolond Istók első éneke egyetlen utánczója. A Romhányi és a Délibábok hőse inkább Puskin utódai. Mindketten Anyegin sorsára juttatják hősiüket szerelmével; e szívtörténetnek erős politikai korrajzt adnak keretül, vagy megfordítva azt teszik e korrajznak keretéül. Amaz az abszolutizmus idejébe helyezett finom érzelmes rajza a szívnek, emez a hatvanas évek hűhós világában politikai, majd a klegyezés után nemzetgazdasági ábrándokat hajhászó Hübele Balázs-ifjúságnak, mely végre önmaga előtt is lealjasodva vonul vissza a homályba, kesernyés humoru története.

A derült fantázia humorát a Bolond Istókban leljük meg. Húsz évi pihentetés után veszi elő újra költőnk, »mint öreg asszony a letett kötést«. S mily hangulatban! »Isten veled jobb részem arany álma! Hű Toldi, Csaba, Isten veletek! Oly messze a cél, oly magas a pálma — rég törve lelke és a test beteg; ily hangulathoz Istókom talál ma, — elő veszem, kerülve ínázó erőlködést«. Ilyen beköszöntővel rántja ki a sutból az árva fiút. Tehát leszáll eddigi költészetének eszményi világából és a maga egyéni multjának víg-szomoru emlékein révedez. *) A pró-

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. mint Bolond Istók humorával rokonhangu költeményt a Vándorcipót).

zának torzító tükre elé helyezi az ábrándokat, miken már oly rég átesett. Hangulata nem oly ünnepies többé: szelid irónlája, mely a nemzeti jellemnek, a falusi korlátoaltságnak visszasságait annyiszor és majdnem bérangeri bonhomióval megmosolyogta, — most saját egykori bohóságain méléz, félig kegyelettel, félig tréfával, mindenestre — enyhe gúnnyal. Már nincs arcán melancholia; ezekkel a veszteségeivel, melyeknek emlékét most felűjti, rég kibékült, s épen nagyobb fájdalmai elől menekül hozzájuk, mint kisebb bajokhoz. A világfájdalomnak sehol egy keserűbb hangja meg nem csendül többé, sőt többé nem mereng oly fájdalommal elvesztett hitén sem. Az első énekben még hallszott a gondviselésben csalódott lélek kínos jajdulása: most a nyíló ifjú sziv öntudatlanságával merül el a természetéletben, és a pantheismus bűvös költészetében megfelelkezni látszik arról, hogy egykor hétköznapi, de boldogító vallásosság tűzhelyénél melengetődzött.

Istók, ki tulajdonképen itt kezd el szerepelni, nemcsak a fásult Anyeginnek ellentéte, ellentéte Hübele Baláznak is. Ő nem eszményhajhászó, kit világ- és nemzetboldogító hóbortok bántanának; hanem csendes idealista, olyan szerencsétlen flótás, kit a természet érző s magasabbra óhajtozó szívvvel áldott vagy vert meg, de ki nek szelleme mostoha viszonyok közé jutott, mint egy szép csemete, mely ki nem fejlődhetvén, elnyomorodik és csak hitványabb gyümölcsöt terem. Politikai s társadalmi eszmékre még nem erősült elméje; csak ama korban él még, midőn az iskolából az életbe kilépve, az ifjú álmodozás, a tapasztalatlanság az első hátbaütéseket kapja a sorstól. Gyermeckora, midőn vele találkozzunk, már lefolyt; a költő minden közbeesőt mellőzve, egyenesen a debreceni kollégium Pallásának gyászos táborába vezet. Az ifjúl tudáshévnék, az ifjú szív szüzles,

alvó érzelmének rideg pedáns környezet ez, melyet legfőlebb a diákélet humorának téli napsugara ha fel-felderít! Igazán gyászos egy tábora ez a muzsafiaknak, kiknek »halvány, sovány alakját hosszú tóga, mint gyászlobogó nyelét fedi,« — mindenik egy-egy »mozgó halálfej, létrataposó gép, a betű lelketlen szipolya; képzelmük alacsony, kedélyük száraz, érzésük nincsen, vagy rideg sivár.« A paedagogiai főelv az, hogy »a test földi szolga«, miért is az étvágyat tudásvágygyal kell elnyomni. Istókot eleget is zaklatja ez a vágy, de mikor ő »mindig valami olyanért sóvárog, mit nem tanítnak a tudós tanárok.« A magolás kásahegyein nem nagy kedvvel eszi át magát, a pedanteria zsibvásárán nem sok becsest talál; csak unalmas előtte annak a »taposó malomnak« egyhangúsága. Szeretné megérteni az emberiség nagy eszméit, de nincs ki útba igazítsa: »ami pár évezred óta kész, belátja, hogy neki kell megcsinálnia, — pedig az ő eszének mind térj meg utca ez,« Olvas »borúra-derüre, mohón szisztema nélkül, szaporán« minden lím-lomot, mi kezébe akad, míg a látás paradicsomából ki nem űzi »a fény kardos angyala« a tudás gyümölcseinek, az apró betűknek mohó falásáért. Pedig máskülönben a természet nagy könyvéből tanult ő legtöbbet, ha szünnapon a holt falak közül erdőre barangolt, és vacsoráig meg kökény szedése után fűbe heveredve, órákig nézdegélte a sürgő hangyaboly mikrokosmosát:

Vagy elbocsátá lelkét ringatódzni
Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versenyt hajózni,
Hanyatt terülve egy part oldalon, —

Engedte önmagából kilopódzni:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom, —
Ő a természet, a nagy és örök —
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.

Igy lett Istókból olyan naturalista cigány, a filozófia zenéjében, ki a hangjegyek helyett csak a hangokat ismeré; — hasztalan magyaráznók neki, minő pantheistikus világnézetbe esett öntudatlan: ő sohasem volt »erős fej, kategoriák szerint sehogy sem járt bolland esze.«

Igy éli napjait. A tél beálltával megváltozik a szabad természet és a kollégium viszonya. Mily édesen hangzik ki feléje a pislogó ablakból, a bitang pallónál fűtőző, karcos vinkótól viduló társak keserves éneke, ha estére dermedten megérkezik az erdőből, hol egész nap a kristályhóban favágni volt, hét gallérú, de annál vékonyabb köpönyegében. — Majd művészi ambíciók lepik meg, szobrász hírnevére tör és »alabastrom só-tartódarabból egy rossz bicsakkal vés szoborfejet«, — mert »anyagmintázásra« Debrecen v á s z o n p i p á j á r ó l példát venni elfelejt; majd vályufestékekkel s macskától rablott szőrecsettől akar festőbabért szerezni: a zenét csak dilettans módra űzi, bár lelkében a hangot jól összefűzi, sőt még komponál is. Nem is tehetség hián volt ő; bár lelke, kéz hián volt rafaeli. Sőt lehet, hogy benne több lakozott, mint passzív művész, ki csak fogékonyságra képes: de esetleges tehetsége alkotó erővé nem fejlődhetett. Olyan ezermester csudagyermek maradt, minő rendesen minden faluban akad és a falunak humoros alakja.

Akinek fejében »csodásnál csodásabb ábrándozásból« ekkora »procent« volt, hogyan kerülhette volna el az ifjúkor egyik csábító bűvkertjét, a szinpadot. A csalfa életnek e hű képmása hogyan ne ejtette volna meg hazug káprázataival a tapasztalatlant!

A szegény Istók eminens bizonyítványával színésznek áll, azaz statisztának, kóristának, ki néha-néha egy-egy szóhoz is jut, bár több a »Schlagwort«, mint az

a »szó«, — s még akkor is, hogy egyszer nagyobb mondókát kap, természetes szavallásért kap hozzá orrot is a rendezőtől. Hagyjuk őt a társaságnak, melynek egy. szép reggelen hűlt helyét leli, hulladékával faluzgatni, holmi csizmadia színben színéskedni. Elegen írták le a színész-élet humorát: tán alig van pálya, mely humorosabb lenne, az élet legalsóbb prózáját a legfellengzőbb ideálokkal így mutatná karöltve. Természetes, hogy Istók a maga élehetetlen szerénységével nem lesz elsőrangú, — amit kap, az is csak a szerepnek »a legkocsánya, mit valakinek éppen tenni kell«. És ez az mi bántja, — azzal nem törődik, hogy magát zálogba eszi, hogy a medvével en compagnie böngész erdő áfonyát: »csak az bántá, hogy a látott művészet nem isteni, s hogy a darabból sohse tud egészlet, csak éppen a nyakába varrt személyt.« Sőt sokszor még azt se tudja, hogy fiú vagy leány-e az az egymásba toldott személy.

Tehát még mindig a diákkori rajongó ő, ki tán a perecesinas sípolásában is művészi akkordokat keres. De kiábrándítja már nemsokára a legábrándosabb érzelem, a szerelem: a sors végre ébresztőleg hátbavágja a Klárcsi mondurcsomagjának képiben.

Hogy ki volt e szende hajadon, Istók begyöpösödött eszű tanítványa, és hogy mily érdekes eseménynek hősnője: azt hagyjuk! Elég az hozzá, hogy Istókunk »oly korba volt, midőn az ifjú ember az első nőszemélyhez, kit talál, hajlik tiszta zománcos érzelmével, előtte az tündérkép, ideál,« — az ő ideálját pedig minden környezte, csak »kegyetlen szent fénykör« nem, s így esett, hogy Istóknak olcsó kegytől kellett megundorodnia.

Másnap, erre egy fényes huszassal elindul, az erdőn törve vándorbótot, »s hétnapra elvergődik a parányi

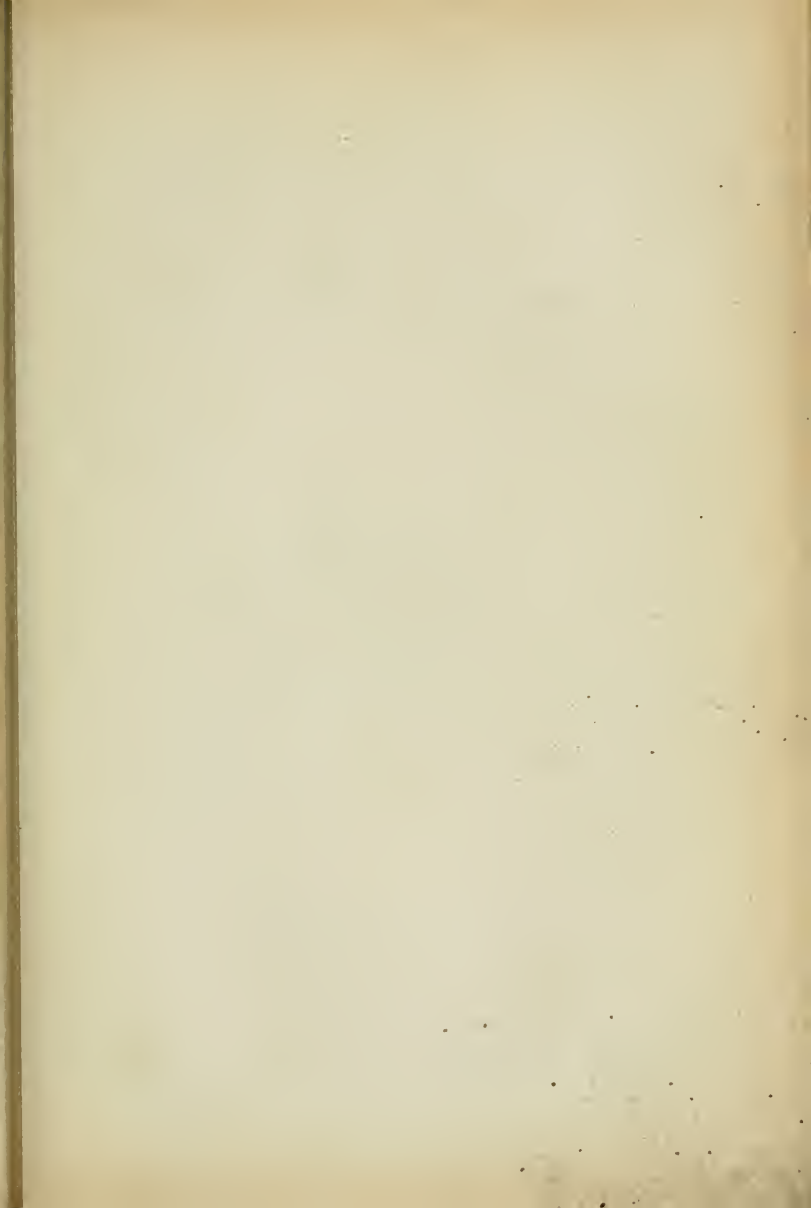
helységbe, hol lefolyt gyermekkora.« Alig fut hire, hogy »megjött a deák«, az elcsapott kósta helyébe egyhangulag őt, »a patriotát«, választják meg. »Azon vevé magát a jámbor észre, hogy ő vasárnap surrogál papot, s köznap tanítja az a—b, ab-ot. Mellesleg olt fát, burgonyát kapál, hizlal malackát, csak könyvet nem olvas; bírakkal a közügyben elpipál: jegyző helyett ő levén a tollas; ábrándos multja, mint törölt lap áll mögötte, nem érdekli semmi olyas; bucsúztató verset ha irogat: embernek gyászost, disznónak vigat.«

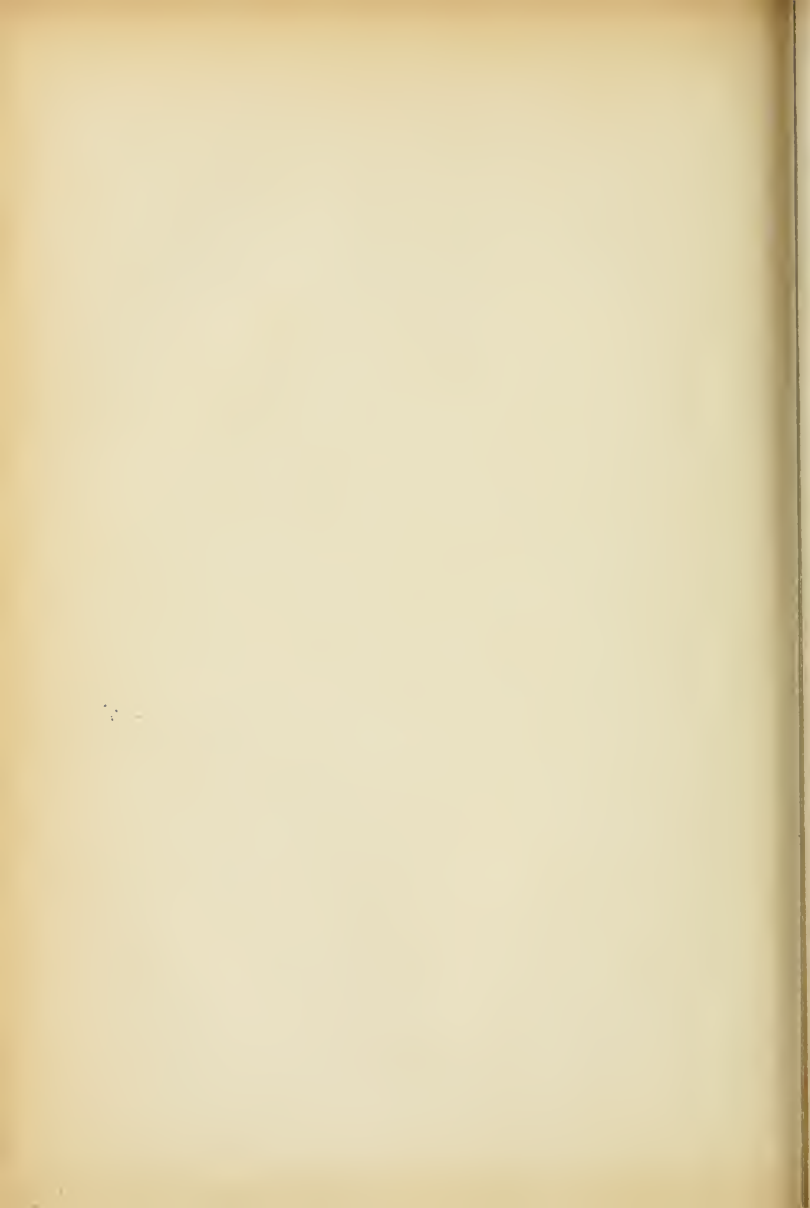
Bolond Istók és Húbele Balázs sorsa közt tehát nagy a különbség: emez hóbortjai után maga előtt is lealjasulva távozik szemünk köréből, ki tudja mily sivár, rideg életre, — míg Istók beáll, mint költőnk beállott, »közönséges embernek«. Ő sokkal mulatságosabb szerepet játszott a sors előtt, hogysem a sors ironikus szánalommal ne hagyná megnyugodni őt, a jó bolondot! Melyik költeményben van mélyebb filozófia? A Húbel Balázs-hóortok csak egy politikai kornak muló jelenségei, — míg Istók bohó esete az ideálok elszálltának örökké tartó, örökké új históriája.

Különben Aranynak e műve nincs befejezve. A vég-szakokban hősével megíratni készül memoirejait, de a két éneket ilyesminek nem vehetjük. Bármennyire képezzen a második ének önmagában is egészet, okunk van hinnl, hogy a költő tovább akarta — s bár csak akarná! — rajzolni egyéni élményeinek ez idealizált alakjában az életet.

De hisz Aranynak nemcsak e műve, — egész pályája még befejezetlen: ezért fog el most újra az a bizonytalanság, mely futólagos szemlénk megkezdésekor szállt meg. Hogy lehessen mondani biztos ítéletet oly költőről, ki még él? Megítélhetésre még nekünk, uno-

káknak sem áll eléggé a távolban, eléggé távlatban a nagy költő, kit tanulmányozni megkísérlettünk. Annyit azonban biztosra vehetünk, hogy egy második, harmadik nemzedék sem fog más végeredményre juthatni, mint hogy Vörösmarty és Petőfi mellett Arany harmadik nagy költőnk. ki társai közt egyszersmind a legmagyarosabb.

NAGY EMBEREK III.

MADÁCH IMRE

IRTA:

HARASZTI GYULA

MODERN KÖNYVTÁR

SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

128. SZÁM

BUDAPEST

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMD. RÉSZVÉNYT. KIADASA

HARASZTI GYULANAK

a Modern Könyvtár-ban megjelent művei:

Arany János. A Modern Könyvtár 123—125. száma. Budapest 1912.

Madách Imre. A Modern Könyvtár 128. száma. U. ott. 1912.

Egyéb művei:

Költészetünk új-népies iránya. Budapest, 1879.

Csokonai Vitéz Mihály. (Nemzeti Könyvtár.) U. ott 1880.

Csokonai Vitéz Mihály. (A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy-Badics. I. kötet.) U. ott 1906.

A M. Tud. Akadémia kiadásában:

A naturalista regényről. Budapest 1886.

André Chénier költészete. U. ott 1890.

A Renaissance francia szinköltészete és a szinszerűség. U. ott 1904.

Corneille és kora. U. ott 1906.

Faguet Emil, A XVIII. század. (Fordítás.) U. ott 1898.

A Kisfaludy-Társaság kiadásában:

Molière élete és művei. Két kötet. Budapest 1897.

A francia lyrai költészet. U. ott 1900.

A francia irodalom története. (Egyetemes Irodalomtörténet. Szerk. Heinrich Gusztáv. II. kötet.) Budapest 1905.

Edmond Rostand. (Népszerű-Főiskola Könyvtára). U. ott 1912.

Molière és költészete. (Bevezetés a Képes Remekírók Tára Molière-jéhez.) U. ott 1902.

Hugo Victor. (Bevezetés a Nyomorultakhoz. Klasszikus Regénytár.) U. ott 1910.

Duse Eleonore (Olcsó Könyvtár) U. ott 1905.

La poésie d'André Chénier, Paris 1892.

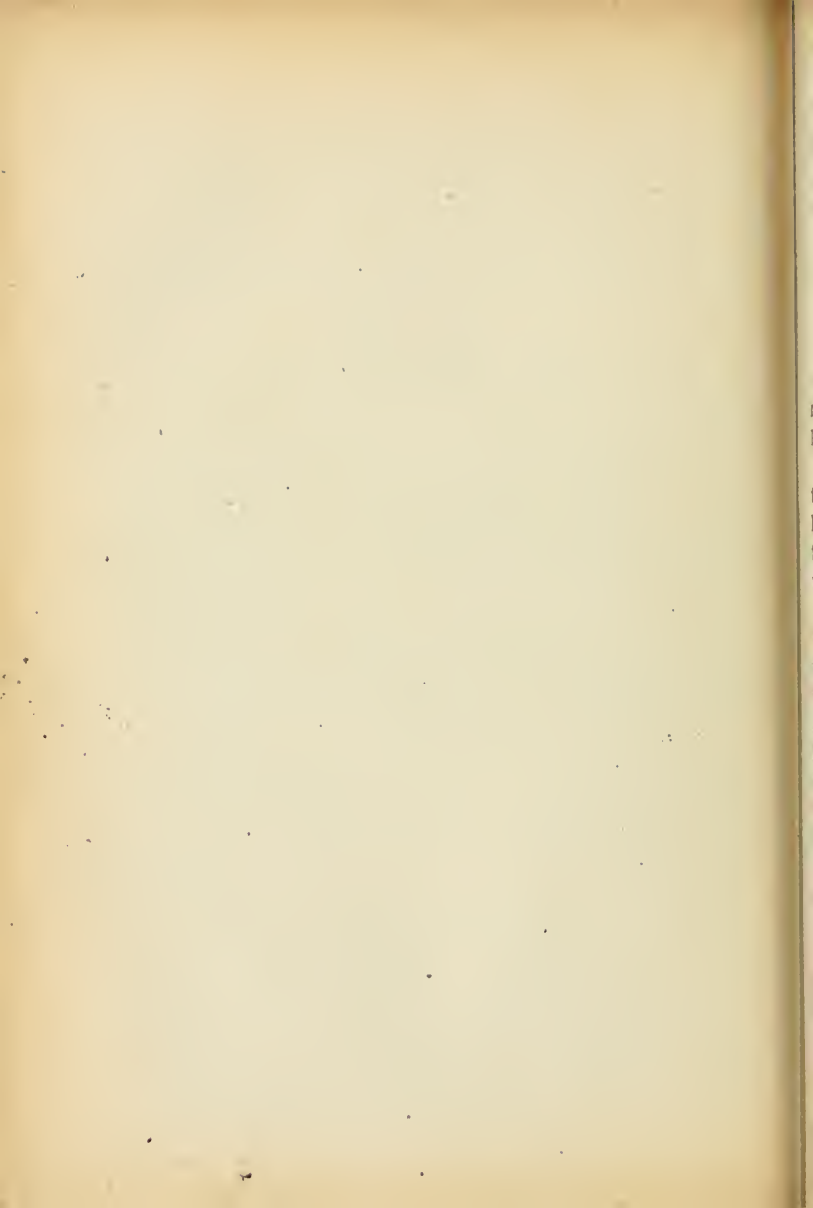
Jean de Schelandre, Tyr et Sidon. (Société des Textes Français Modernes.) U. ott 1908.

ELŐSZÓ

E Madáchról szóló dolgozatom 1882-ben nyomattam ki Kolozsvárott. Forgalomba ugyan soha nem bocsátottam, mindazon által többször található rája utalás. Ezúttal először kerül könyvpiacra, megtisztítva sajtóhibáktól és javított stilussal. Ez ifjúkori értekezésemről is bátorkodom hinni, hogy minden fogyatkozásai mellett, ma is érdekelheti az olvasót, mint oly mű, mely az illető szempontokból először fejtegette részletebben az Ember Tragédiájának költőjét.

Budapest, 1912. január 12.

HARASZTI GYULA

A nagy vihar után, irodalmunk »feldült berkeiben«
mídon ismét gyülekeztek a szétszűllött és »csüggedt«
dalosok, új társat üdvözölhettek a lefosztott ágakon.

1861. végén híre szállt, hogy egy új nagy költőnk
támadt; a közvélemény irányítója, Arany János, ki bók-
olásból soha erőszakot nem tett igazságérzetén, kijelen-
tette, hogy a homo novus költészetünkre fényt deríteni
van hivatva.

Pár év telt el; az így felavatott vates, kinek hal-
hatatlansági utlevelét közelismerés adta kézről-kézre,
mindössze egy megrázó eseménynyel adott jelt magáról:
mielőtt a negyedik év letelt volna, halálhíre döbönté
meg a hazát. Elmulása oly rohamosan esett mint fel-
tűnt. Nagy műve mellett ennek tervezett párdarabjából
töredék, néhány kisebb-nagyobb alkotás meg egy csomó
lirai vers maradt hátra hagyományul. Életéről csak ke-
veset lehetett tudni, és ez a kevés is elég szomorú
volt arra, hogy tartózkodva rebesgesse a hír, és vissza-
riadjon az, ki a fátylat föllebenteni akarta.

Azóta közel két évtized folyt le. A távolság elvette
a kin élet, felemelhetjük a fátylat; a tanulmányozó már
az összegyűjtött művek hosszú során át szemlélheti az
emberi léleknek egy érdekes egyediségét.

Madác hszelleme különben mulasztással nem vá-
dolhat. Még életében a leghivatottabbak méltatták bu-

várlatukra, s kevés költőnk van, kit még életében oly minden ízébe ható bírálat alá vettek volna, mint Szász Károly tette néhány havi tanulmányozás után készült essayjében. Az ember emlékének viszont a jó barát hozott áldozatot: Bérczy Károly emlékbeszédét a leg-hőbb szeretet sugalta. Ma már egyetemeink ifjúsága előtt is éleselméjű fejtegetéseknek szolgált tárgyul az »Ember tragédiája« (Budapesten Greguss Agost, Kolozsvárt Szász Béla előadásain.) Alig rendezte sajtó alá költőnk összes műveit Gyula Pál,*) Riedl Frigyes sietett összefüggő képet alkotni belőle a Budapesti Szemlében.

Magunknak is e kép kiegészítése célunk, hogy költőnk főműve, többi alkotásainak keretében, mint organikus rész tűnjék fel, s izolált jelenség voltából oly termékké változzék vissza, mely természetes folyamat szerint jött létre. Mert az »Összes Művek« kulcsul szolgálnak az »Ember tragédiájához«; belőlük, általuk érthető meg teljesen a költő tehetségének e kiválóbb nyilvánulása. Vizsgáljuk tehát egyfelől világnézetét (külön a nőre vonatkozó nézeteit), másfelől művészetét, amint ezek főművében és többi alkotásaiban jelentkeznek.

*) Madách Imre összes művei, kiadta Gyulai Pál. A költő arcképével. I—III. Bpest 1880. Athenaeum.

VILAGNÉZET

I.

Madách világnézete a világfájdalom.

E meg hasonlottság okának csiráját joggal keresik a költő gyermek- és ifjúkori körülményeiben, életének magányosságában. A magány ábrándokhoz szoktat, tépelődővé tesz, mintegy lelki hypertrophiát fejleszt. Eszményi mértékhez szoktatja gyakorlatlanságunkat; mikor aztán kilépünk az életbe, a valóság felzavarja a lélek egyensúlyát. Ennek emléke bántja Madáchot folyton. »Az ifjú lélek, ha világba lép, írja költőnk, azt tartja, isten mása minden ember, míg végre látván, hogy nem az, ördögnek nézi csalt kebel dühével.« Az első kiábrándulás keserű képei gyötrik untalan, annyira, hogy még hasonlatait is belőlük választja. A délibáb neki a »dús szív« jelképe, mely »ha a világba lép, tündéri éltet költ a sirtanyára«; a természet télen úgy veszti el zöldjét, mint »a költő emberek közt ifjúságát a kebelnek.« Ezért menekszik a magány lakóihoz a világ elől, »melynek vad beszéde nem hat el idáig, melynek bús visszhangja lelkeikben nem szól;« ezért lép áhitattal a vadonba, hol még nem dult emberkéz, s hol egy mai kiadású pantheista Rousseaunak féltékenységevel előre érzi ama sebeket, miket az őstermészeten a civilizáció majd

ejteni fog. »Elhervad, kipusztul isten szent világa, jó helyébe ember dőre alkotása, s édenünk helyett, mit földön isten alkot, emberkéz alkotja számunkra a poklot,« míg a kegyes ég meg nem szán s enyészet leplét dobva rá »a sebhelyeket lassan behegeszti.«

A mlsanthropia az érzelmesség kórtünete, de a benne szenvedőre, meg nem értetés átka nehezedik, mlután az ember a gyakorlatban nem igen psycholog embertársával szemén. Madách is ugyane végzet rabja. Már fiatal korában félreértetés miatt panaszkodik. Egy báli meghlvóban így invitálja barátját magához: »Ezt (a látogatást) te megtagadni nem bírnád, ha éreznéd, mi szüksége van keblemnek olykor egy percenetre, melyben érzeményeit bizton kiöntheti, melyben képzetének vad gyermekeit egy rokon kebelre bízhatja, egy rokon kebelre, mely a félreismérteket megérteni bírja. Te megtagadni nem fogod, ha éreznéd, mi édes látni, hogy más is van kívülünk, ki velünk rokon gondolatokat terem, — ki túlcsapongva a mindennapiság salakján, az ideálok honában ver tanyát magának, és lelke vágyait hön szorítja kebléhez, és hőbben, mentől idegenszerűbbek azok a világgal stb. stb.« Ime egy félénk idealista túltelt szív, mely minduntalan kiömleni készül ifjúi rajongással; de idővel majd rideg tartózkodást hazud magára, úgy, hogy most már végleg félreismerik. Ezért ismétli férfikorában is a régi panaszt: »Engem sokan hidegnek, érzéketlennek tartanak, úgymond, pedig nagyon is romantikus vagyok, és bajom csak az, hogy kevesen értenek meg.« Arra, hogy e meg nem értetésben mennyi oka van a maga viselkedésének, mint látjuk, hosszabb tapasztalatok után sem gondol; ily embertől tehát nem lephet meg, ha legbizalmasabb barátjával szemben is folyton magyarázatokra van szüksége.

Igy érzi aztán Madách magát szerencsétlennek, élet-

útnak már huszonöt éves korában, tehát mielőtt a rája váró fátum, hazájának meg saját családi életének balsorsa sújtaná. Valóban sajátos szellem az övé; mintha már bölcsőjében nyomták volna homlokára a Kain-bélyeget, az első perctől kezdve oly praedestinatio hatása alatt látszanak lenni összes érzelmei és gondolatai, annyira egységes egészet képezve s változatlanul nyilvánulnak ezek műveiben, hogy könnyen megtéveszthetnek keltjük időpontja felől. Természetesen kezdetben még nem tud elég hideg lenni, de hiszi, hogy az élet megtanítja rá. Kihűlni azonban Madách sohasem tudott. Az ő nyugalma legfőlebb zsibbadt pihenés, máskülönben epésen emésztődik. Ezért csap át szentimentalizmusból sarcasmusba; ezért van oly kedvére másnál is a gúny. »Hidd el — írja barátjához, — ki így tud szatirizálni, az nem nagy világfájdalmat érez; nem az emberek malitiája, de bolondsága a nézőpont, s így nem levertséget, de felsőséget érez; azért kedvet és erőt tovább is a szatirákra!!!« Mindössze a gúny disharmoniója az, meddig ő emelkedik, a humor kibékültségéig már el nem jut, s ha kacagni kezd görcsös kacaj ez. Ne vedd komolyan az életet, inti ugyane barátját, kacagd ki: »míg a sok kacagásban szived meggyógyul, avagy megreped.« Ironiója a vérzésig csíp; ha megsebezni akar gúnyával, oly nehéz nyilat pendít el, hogy súlyától ez a célpont előtt aláhull. Tréfálgozása fejfájítón nehézkes; kedély, képzelem helyett csak epe és sár található nála. Jellemzően vallja egyszer magáról: »Mivel szomorú lenni nem tudok, tigrisi düh foglalt el az orvos, énmagam, a világ és a sors ellen.« Mindig ily beteg módon dühöng, míg sivár blazirtságig ki nem merül. A mai pesszimista bölcselő türelmesen, magán orvosi észleleteket téve, szenvedni végig halálos baját. Madách egyre vonaglik; egy lelke kincseitől kira-

bolt rajongó ő, ki elkeseredtében mind csak önmagát sérti a kezébe ragadt kétélű fegyverrel.

Embergyűlölete mindent lábbal tapod. Neki az egész világ csak ámitó szédelgés; úgy véli, hogy ha az a menygyei Aristophanes, kit Heine sejtett, nem mulatna rajta, »a szép mindenség köréből rég mint fekélyt, úgy lökte volna el.« Az emberek neki émelyitőn lágymeleg, gyáva képmutatók, de gyűlölet keltésre nem elég gonoszak; csak undort, megvetést érdemelnek; miattuk még istent is meg kellene utálni, akinek képmásai. Legbiztosabb elv »gaznak, csalárdnak tartani mindent«. Hit, remény, szeretet, mikért annyi véráldozat esett hajdan, mint egy boldogabb kor zálogaiért, mire valók ma? Pereat rájuk, kiűritett pohárként vágjuk a falhoz. Minek magasztos elvek, mikor a test gyarlósága kajánul kijátsza? Feleid nyomorát könnyen felejtetd bor mellett; honfibúd elröppenésére elég egy szem-csipés; zaklatott lelked álomba zsidad. Az ember hitvány gépezetének nem a szellem főrugója, de »a gyomor sa szemnek ingerc.« Egyetlen vigaszunk, hogy: »jobb az ember sohasem is vala.«

Egy fizikai szenvedőnek elfogultságával túlozza Madách a test gyarlóságát, mihez ellensúlyt a lélekben nem talál, mert ennek szervezete sem kevésbbé gyarló. A feledés és emlékezet viszáltsága, leginkább pedig az eszmélet ridegsége gyötri. A percet, múlandóságának tudata miatt, nem képes élvezni. Retteg vágya teljesülésétől, mert előre érzi a rá következő kiábrándulást; kétsége a mámor percében sem szenderül el s a gyönyör csontvázzá változik az ő ölelése alatt; alig teszi ajkához a kéj poharát, a salak, a jóllakás undora már benne van mézitalában. A tantaluszi kinok e viszájától mint egy új René töviskoronáját érzi fején. Életfilozófiájának az üres semmi lesz alapja. A lét

egyetlen boldogságául a reményt fogadja el: »hisz az égne is félüdvé tán, hogy sejtelem.« A jelen egyébre nem való, minthogy a multat sirassuk s a jövőért epedjünk, bár tudjuk, hogy jövőben csak a most megvetettet, sőt tán utáltat fogjuk majd egyetlen kincsünk gyanánt siratni. Sorsunk áldása, »hogy minden napunk egy örömet tesz sirba, míg vágyunk utánuk.« S ha van célszerűség az élet rendjében, úgy ez abban áll, hogy az élet vágyainknak betöltetlen maradtáról gondoskodik, — hogy eszményeink az életkorokkal együtt váltakoznak és épp elérésük percében vesznek el varázukat, új társuknak adva helyet, melynek hajhászásával aztán megint elülről kezdődik a végül megint csak eltévesztettnek bizonyuló, tárgytalanná váló küzdés. A gyermek játékvágyaiból kinőtt ifjunak szerelmét a férfikor fenkölt eszméi váltják fel és ez eszméinkről lemondunkban érlel aggá a bú, míg sirunk ki nem nyillik: »de az ígért reményvilág felett, ki tudja, mit rejt ismét a kereszt?«

A nihilizmus e bölcselete lépten-nyomon fel-fel vett a túlvilág, a halál gondolatát, a lét okszerűségének kérdését: a világfájdalom e rendes motivumait, és kétségbe esik meg nem oldhatásukon. Minden teremtménynek van hivatása e földön, csak az ember nem ismeri a magáét; a bölcső és a sir közös középpont, körülük futva roskadunk le. »Oh mért él hát az ember? mért löké az isten egy percre a világba? Hogy az örökkévalóságot átlássa s sirnál álljon meg, percnyi lét után?« »Oh, hát érdemes-e élni, ha minden perc csak a feledésnek szánt sirgödrünkön ás?« És mi vár az elhunytira? Levetkezi-e földi gyarlóságait, megszűnik-e összeköttetése velünk? mert hisz »minden, mi vonz, ami meleget ad az ember keblében, egy gyengeség.« Vagy megdicsőülten is csak előbbi pályáját folytatja a

lélek? Ugy inkább a végsemmisülés, inkább a Nirvána mint ily öröklét. De ki tudna eligazodni? A temető nem felel, csak a halandóságnak nyújtja statisztikáját, melyben fejfák a számok; az egyén élete mint percig ragyogó csepp vissza zuhan a tengerbe.

Igy vezeti Madáchot teljes tagadásra a misanthropia, a testi-lelki gyarlóság tudata, s a lét problémájának megfejthetlensége. Ezúttal inkább misanthrop még, mintsem bölcselő: később majd emelkedettebb, tárgyilagossabb alapról veszi még egyszer és most már elfogulatlanabban szemügyre ez eszméket. Az »Ember tragédiája« ugyanis mind ugyanezen eszméket fogja tárgyalni recapituláció gyanánt.

Két pont körül egyébiránt már ezuttal mutatkozik rokonság.

E két pont vizsgálatát két kérdésbe foglalhatjuk: miként hatottak Madách tagadó szellemére korának lelkesítő küzdelmei, — és miként az emberiség hatalmas biográfiája, az örök fejlődést ábrázoló világtörténelem?

A kor demokrata áramlata nem sodorta el ugyan Madáchot, de magával úsztatá. Az elvet mindenesetre itt is ideális magaslatra helyezi, az elérhetetlenségig; amiért aztán a gyakorlati alkalmazásnál megint csalódás keserű gúnya ejti hatalmába. A népjog apostolaként harsantja a tömeg fülébe: »Néked egy világ jutott osztályba, nép, — ki zárt ki belőle?« Lázító szociálistaként mutat a keresztre, mely hogy róla a népszabadságért megefszített megváltó egébe visszaszállt, ijesztően maradt a jogkövetelőkre. Mily tapasztalat ösztönözheté őt ilyen lázító riadóra? Hiszen a tömegért ő nem lelkesül! »E népet nem lehet minden nevelés nélküli elhagyott állapotban levőnek mondani, — írja egy magánlevelében, — ez fonák mystificatio volna; de az ember alakjából kivetközött s gyökeréig demoralizált fajnak, minő tán

akkor sem uralkodott, midőn a világot özönviz mosta el. A szabadságharc alatt a kihágásokért, melyek övéit is sújtják, épen ilyen általános kárhoztatásra ragadtatja magát: »Aki még csatáz a nép javáért, esztelen«. Mintha Lucifert hallanók, midőn Pharao-Ádámot oktatja és szolgaságra utalja a népet: »Az egyesért van csak teremtvé, ki nyakára hág. Az él csupán, utána milliók csak az egyes értékét növelik, magokban mit sem számoló jelek, amiket összeadnak vagy letörlik«. Madách tehát ez oldalról is odajut, hova minden utja vezet, a pesszlmismushoz. De az utolsó percben ez egyszer megfordul és hitét nem engedi kihalni: reméli, eljön az idő, mikor »a nép is megnemesül, emberré lesz, gondolkodni fog«. Ez az egyetlen hangja a reménynek, mit Madách összes költészete hallat. Elég különös, hogy épen ő, ki nek alaptermészete úgy hajlott a kétségbeesésre, kit oly lélekrázó családi szomorúság ért, most, az általános csüggedés korában, midőn hazánk költői csak gyászdalt énekelnek, ő, a kiábrándultság és sivár tagadás költője, most, a szózat jósolta sírgödör felett, vérében fekvő nemzetünk felett, egy szebb jövőnek zeng lelkesült himnuszt, e dacos kiáltással: »Nem féltetek hazám!« Mint Arany János, Madách is betegágyon, a mozgalomtól félreeső magányban, családi körben kinlódta át a válság perceit; de idevágó költeményeiben nincs nyoma oly emésztő tépelődésnek, minők Arany lelkét akkor gyötrék. Amekkora csapástól más elzslibbad, Madáchnak épen tettereje lendül fel tőle: »Az ősl bűn küldött ránk sújtoló kart — kiált fel, — lánc helyét csak szent vér mossa le; hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt a pusztában, s egy nemzedék vele. Nem féltetek hazám!« E kétszeresen sajátos jelenség csak azt bizonyítja, hogy Madáchban a bölcselőnél egy erősebb lény is lakozott: a hazafi. Most már érthetjük, ha Luci-

fer lényének ellentmondva, oly lelkesülten tud emlékezni a kereszt első hősről, nagy Hunyadról és ennek népét méltónak vallja hozzá.

A patriotizmus szülte e következetlenség miatt aztán újabb következetlenségbe kell esnie Madáchnak, hogy visszatérhessen eredeti bölceletéhez, midőn a világtörténettel áll szemben. Ha a körkerület egyik pontját előbb helyesnek találta, a többivel már elégedetlenkedik. Egy nemzet sorsa reményre hangolta volt, most az emberiség össznemzetéé kétséggel tölti el. Eleinte még a klasszikai hajdankort vesztett ideálként siratja, s az Ó- és Új-kor szembesítésekor azon tünődik: »Miért nem imádunk, szeretünk, halunk most, miért nem foly a világ, mint hajdanán, Hellas napos, olajfás partjain?«*) Mégis mihelyt kinyitja a »történetek könyvét«, mely »vértől ázva mindenik sorában«, rendes nihilizmusába sülyed. »Ritkán jönek, mint röpke álmok, nagyszerű napok; talán csak hogy ne essenek kétségbe embernagyságon törpe századok«. »Ez tehát a büszke ember története? — kérdi. — Lelkem elszorul, hogy mért is küzd hiába? Érdemes-e vivni eszmékért, melyeket a megváltozott kor csak mosolyogni fogna? Oly kicsinynek érzem az embert s világát, mintha porszem lenne roppant sivatagban, melynek dőre hire nem nagy élményt ad«. Mintha csak e magánlevélnek sorait visszahangoztatná: »Oly kicsinynek érzem egész mindenünket, oly balgaságnak hirt, örök nevet, erényt, — mindent, mindent, hogy nem mondhatom; ilyenkor pisztolyozni megyek, s ha a golyó a deszkát hasogatva forgácsban hordja szét, üdülök«. Ez eszmékben teljesen meg van már az »Ember tragédiájának« csirája. Sőt mi több,

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. Musset Rollájának híres sorait: »Regrettez-vous le temps où...«)

magának e műnek koncepciójával is készen találkozunk egyik jegyzetében. »Ujra elolvastam a Pálnak töltött mérget, — írja 1857-ben egyik pesszimisztikus költői levélre vonatkozólag. — Miért nem tartám azt magamnak? Eh mit! E mérge igazság, ha tragédia is: az emberi természet sohasem tagadja meg maga-magát, és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg; de alapjában mindig ugyanazon gyarló fereg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán«.

II.

»Örök remény, örök családotól kísérve; mindig az eszmény magasztos képe s reá mindig a kiábrándulás lehangoltsága, üressége: ez az »Ember tragédiája«, mely az emberiség történelmének főbb mozzanatain vezet át, — mondja Szász Károly.

Az »Ember tragédiája« az egyéni lét tapasztalatait alkalmazza az összes emberiségre. Mint az egyes életkoroknak, úgy a világtörténet korainak is csalogató lidérc az eszményük, mely megközelítettésekor tova siklik és új alakot ölt. Mint az egyén élete tárgytalanná váló, céltalan küzködésnek hosszabban-rövidebben tartó folyamata, olyan emberiségé. A világtörténetnek tanuskodtatása e mű a sikertelen küzdelem örök megújultáról, hogy célul maga e küzdelem tűnjék ki végre. Belejátszik az öngyilkosság apológiája, e tanúságra alapítva, miközben a költő képzelete az öngyilkosságnak az első emberre alkalmazásával kacérkodik, ama végső mentő szer első felhasználásában tetszeleg, melyhez később úgy is hozzá folyamodik az utókor. A nagy tableau csak azért vonulnak el Ádám előtt, hogy egy modern pesszimista történetből cseletéig emelkedhessék, s az em-

beriség multját napjaink felfogásával tanulja megítélni. Ezért mondatja Madách a már sokat tapasztalt Ádám-nak Luciferrel, elárulva a maga irányzatosságát: »Ugy ítélsz a jelenről, mint a multakról a história«. Történet-bölcselet az, mihez Lucifer Ádámot vezeti, még pedig a lehető legsötétebb.

Madách e művében mind a már előbbi műveiből ismert motívumokkal találkozunk, de melyek diszharmóniája itt enyhítve van; az egész mű e széthangzás legyőzésére kísérletezés, a költőnek saját énjével folytatott küzködése, a maga teljes folyamatában. Ádám küzködik itt Luciferrel, vagyis a világba lépő eszményekért lelkesülő Madách, — mert Ádám sokat emlegetett gyermekkedélye nem az első ember naivitása, hanem egy nemes álmokkal telt ifjunak rajongása, ki lemondani még képtelen s kinek könnyek kísérik »kedvenc ábrándból tiszta felfogásra ébredését« — ez a Madách küzködik itt a tapasztalatai által kiábrándított, elsivárult Madách-csal. A költemény két főalakja mintegy magának a költő két részre osztott lényének külön-külön megtestesítése és közülök Lucifer az, ki mint Madách alaptermészetének képviselője magyaráz meg mindent.

Az »Ember tragédiáját« voltakép csakúgy Lucifer teszi érthetővé, mint »Faust«-ot Mephistopheles. A két mű közt e tekintetben meglepő hasonlóság mutatkozik. Ugyanis Lucifer és Mephistopheles önmaguknak ellentmondó, következetlen alkotások. Fischer Kuno elmésen mutatta ki, hogy Goethe eredetileg csak az Erdgeist valamilyes famulusát akarta Faust mellé kalauzul adni, s csak később alakította át azt a tagadás szellemévé: e kettős tervből érthető Mephistopheles jellemének több szembeszökő ellenmondása. De mert a tagadás árnyalata túlnyomó benne, ilyenül hatott Luciferre is s okozta, hogy a Madách ördögében is dualizmus észlelhető. Luci-

ferben Madách csak úgy a maga sötét nézeteinek akart orgánumot alkotni, mint Byron a magáéban, de ahelyett, hogy mint Byron, fenséges vértanuvá tette volna Lucifert, mephistói vigyorgást utánoztat vele, veres köpenyt ad rá, hogy elhiggyük, miszerint lóláb rejlik alatta; pedig ez az álarcoskodás csak a költő részéről valamilyes mentekezés, valamilyes captatio benevolentiae, az egyéni nézetek elhazudása, palástolása. Épen ettől megtévesztve kezdtek »ördögi világítást« emlegetni Madách tanulmányozói a tableauknál; állították, hogy Lucifer mala fide mutatja az álmképeket; holott Lucifer, mint Szász K. már eleinte kimondta, csak mellék alaknak marad »s intézői magasságra nem emelkedhetik«. Inkább csak holmi Mentor szerepe van. Egyáltalán ez álmképekben oly kevés a mala fides, mint akármely világtörténeti műben, mint Louis Blanc állameszméiben, vagy Du Bois-Reymond természettudományi felolvasásaiban.*) Lucifer alapjában véve nem feltétlen képviselője a gonosznak, nemcsak az emberi kettős természet rossz felének kizárólagos megtestesülése. Nemcsak ördög; egész szerepe egyebet céloz, mint kétségbeejtést. Hisz Ádám végső hangulata, midőn ébredni kíván, egyenesen a hithez van visszatérőben: »Hadd fontolom meg, ugymond, dacoljak-e még Isten végzetével«. Magának Lucifernek előzetes kijelentése kizár minden áltatgató szándékot: »Bübájat szállítok reátok és a jövőnek végéig beláttok, tűnékeny álom képei alatt; de hogyha látjátok, mi dőre a cél, mi súlyos a harc: hogy csüggedés ne érjen emiatt, s a csatától meg ne fussatok, egére egy kicsiny sugárt adok, mely biztatand, hogy csalfa tünemény egész látás; s e sugár: a remény«.

*) Legképtelenebbnek akkor tűnik ki a mala fides eszméje, ha a nő szerepét figyeljük meg ez álmképekben. V. ö. a következő fejezetet.

Hitetgetés nem férhet ahhoz, ki ily leplezetlenül figyelmeztet a szomorú végre, ki reménysugárral deríti a kétségbeesés éjét, s végső esetben utolsó vigaszul az egész látványnak csalfa látszat voltára utal. Mily pompás démoni multság volna a tagadás szellemének Adám, hogy ennek rajongását fokozza, felfelé röptében magasabbra biztassa, s aztán annál nagyobbat kacagjon alázuhantán: Lucifer ezt sohasem teszi, ellenkezőleg, gúnyával mindig hűteni iparkodik Adám hevüléseit, miket a kiábrándultság tanácsaival ellensúlyoz.

Már midőn az első emberpár az édenből kiűzetés után tanyát ver, Lucifer Rousseau-nak társadalomellenes eszméit előlegezi neki, és mielőtt az álmoképek elkezdődnének, már is az emberiség végsorsának jóslatával áll elő és a mai jogbölcsélet műnyelvén beszél: »A csatlád s a tulajdon lesz a világ kettős mozgatója, melyből minden kéj s kin születni fog; és e két eszme nő majd szüntelen, míg belőle hon lesz és ipar, szülője minden nagynak és nemesnek és felfalója önön gyermekének«. A legelső extázis mámorában ő súgja az ember fülébe eszméltetőleg: »S mégis boldog vagy-e?« Gúnyja csak oly szájalom ironiája, minőt javíthatlan idealistával szemben érezünk, midőn ezt kérdi később a csalódott rajongótól: »Kijózanodtál-e hát? Kérlelhetlenül leplezi le annak képtelenségét, ami lelkesít és értelmi fensőbbsséggel, de ugyanakkor bizonyos részvét bosszankodásával iparkodik észretéríteni az embert: sőt többször azonosítja magát az emberrel és a maga részéről is mintegy emberi csalódásnak keserű utóízét érezteti intéseiben: »A végső küzdés kisszerű utóízét érezteti kaka j éltünk küzdelmire« — ugymond. — A csüggedés ellenszereire »a felejtésre« s »örök reményre« a maguk csalékonyságában mutat rá; de megnyugtat a világrend logikai végzettségével, felfedi a lét örök folyamatosságát és halhatatlanságot hirdet. Skepsis he-

lyett a legpozitívabb bölcselet szól belőle, oly szabatos meggyőződéssel, oly higgadt tárgyilagossággal, minő sehol másutt nem lelhető Madáchnál: »Minden, mi él, egyenlő soká él. Ne félj, betöltöd célodat te is; csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van szorítva az ember egyénisége. Az egyes megsemmisülhet, de az egész, mint állandó egyén, együttes szellemben él; cselekszik, kitűzött célját bizton létesíti, míg eljön a vég s az egész eláll. Portested is széthulland így, igaz, de száz alakban ujólag felélsz, és nem kell semmit újra kezdened; amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz, évmilliókra lesz tulajdonod«. Kétségkívül nem a kereszténység lélekalhatatlanságának tana ez; hit helyett a természettudomány materializmusa érzik rajta, de pusztá anyagfenmaradásnál többet hirdet, — metempsychosist, nem az egyesét, de az összes emberiségét. Így hangsúlyozza aztán Lucifer a természet arányosságát is, mely ép oly mérvben teremt, mint pusztít; így jellemzi kettős oldaláról az életet, midőn saját lényét akarná jellemezni: »Az élet mellett ott van a halál, a boldogságnál a lehangolás, s fénynél árnyék, kétség és remény«.

Valóban alig találunk elég enyhe kifejezést a Lucifer ördögségének szelid voltára, ha tekintjük, hogy Ádámtól viszont a legsivárabb nihilizmust halljuk; ha azt halljuk tőle, hogy a bölcselet csak annak költészete, amiről még nincs fogalmunk, s hogy minden tudomány csak dőre conventiókkal üzött »rettentő komoly csíny«. Látni, hogy Madách még azt a határvonalat is el-eltéveszti, mely kettős énjének képviselőit egymástól elválasztja, s néha ép ellenkező oldalra veti a sötétebb színeket; ezért árulja el Ádám már kiüzetésekor, hogy a Lucifer kiábrándultsága fogta el lelkét: »A csók mézének ára ott van, mely nyomán jár, a lehangolásban«, — mondja Ádám ekkor. — Lucifer ellenben

mindössze a rideg materialista szerepét deklamálja, kinek a világegyetem csak rossz verklő s ennek örök egyhangú nótáját hallja a szférák zenéjében; ki a teremtest a modern természettudomány szempontjából tekintti. Szentségtörő kacaj, maró gúny helyett a »hideg számító értelem« az ő tere, az az »emelkedett szempont«, honnan, úgymond, magát ismét az emberrel azonosítva: »először a báj vész el, aztán a nagyság és erő, míg nem marad számunkra más, mint a rideg mathesis«. A mathesis azonban nem tagad, hanem csak viszonylagosítja s nivellál. Lucifer tehát nem a tagadás szelleme; sőt még nem is az ad absurdumig vitt rideg ész. Madáchnak oly kevésbé sikerült itt is a hideg reflexió nyugalma, a bölcselői higgadtság, hogy az idézett elveken minduntalan érzik, minő csalódás fagyasztotta érzelmek ezek; érzéketlen blazirtság megtestesítésére más temperatum kellett, mint aminővel Madách rendelkezett.

Igy értendő Lucifer jelleme; minden egyéb csak ráerőszakolt színeskedés, rosszul álló costume, mi alól erősen kír a szerzőnek hasztalan palástolt egyénisége. S amennyire sikertelenül akarta Madách visszataszító-nak rajzolni ez alakot, ép annyira képtelen meggyerő-nek, szív- és észgyőzőnek rajzolni a szellemvilág másikat, égi felét. Ez utóbbi által is, legalább negative, azt bizonyítja, mily kevésbé mélyen gyökerezik nála a gondviselés hite. Ez az ő Ura csak öntelt, kitérő válaszokkal tud vitatkozni, ami teljességgel nem bizonyítja őt a világ jogszerű korlátlan egyedurának. Midőn a tusában kifáradt, csalódott ember afelett töprengve: »Miért, miért e percnyi öntudat, hogy lássuk a nemlét borzadalmait?« — hozzá visszatér és megsivárult keblét a hit édes malasztjának tárja fel, ez az Ur nem ihleti őt kinyilatkoztatással, hanem olyasmit tanácsol, amire Ádám kor-

látottabb emberésszel is rájöhetett volna, t. i. csináljon opportunizmust a kétkedés amaz alternativáiból, miket a teremtés megfejthetetlen titka kelt az emberben, és válassza a könnyebbik, kellemesebbik részt: higgyen. Tehát csak a régi bölcelet elhasznált hagyományaihoz jutotunk vissza: szabad akarata, önbecsérzet s alázatosság, egymást ellensúlyozva. Elodázhatlan az a nyomasztó ki-csínyességérzet, mivel ez a megoldás hat reánk, s vajmi fenségesnek tűnik fel Lucifer, ki e korlátolt lemondással szemben a magasba törekvést képviseli. Felkiáltásában: »Miért is kezdtem emberrel nagyot, ki sárból, napsugárból összegyúrva, tudásra törpe, vakságra nagy!« — mintha magát Madách-t hallanók, kinek minden nagyot csak azért pillanthatott meg szeme, hogy lemondani tanuljon róla. Magában Adámban sem oszlatja el az Úr vigasztalása a kiábrándultság fájdalmát: ennek utósajgását egyre érzi: »Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!« Megadással küzdeni, ez az egyetlen, mi rája vár. Abból az optimismusból, melynek határáig elerőszakolja magát Madách, nemcsak a hit melege, de a filozófia nyugalma is hiányzik.

Az »Ember tragédiája« a küzködő ember véglemondásával végződik, minek disharmonláját csak növeli a felülről jövő biztatás.

— Bizzál és küzdj, — szól az Úr.

— Minek? — felelheti a kifáradt, hitevesztett Ádám.

A NŐ

I.

Madách világnézetéről szólva, külön megbeszélést érdemel a teremtés ama problémája, mely a nőben rejlik, s melylyel többet költő nem igen foglalkozott.

Sajátságos, hogy Madáchra itt is az említett praedestinatió látszik nehezedni s legkülönbözőbb életkorainak érzelmein, eszméin itt is egységes rokonság vonul végig. Mindjárt eleinte egész életének sorsát jósolja meg: »Lehettem volna hajdan Cassius s két nő kezébe fult örök nevem, sárrá levék,« mondatja egyik ifjúkori hősével.*) Ama nőt, ki költőnk ifjuságát mérgezte meg, nem ismerjük; annyit tudunk, hogy első kedveséről szülői mondatták le; a másik nőre, ki a férfi szívét sebezte halálosan, mi borítsuk a feledés leplét.

Világnézetének fentebb bejárt terrenumain a végleteszerű szélsőségek nyomaira inkább csak pszichológiai következtetéssel mutathattunk rá a költő lelkében: ennek dualismusát csak határozatlanul, összezavartan szemléltettük képviselve, Ádám s Lucifer alakjaiban. A nőre,

*) Csak Tréfa c. drámájában, mely Gyulai P. kiadásában nincs felvéve; töredékét Riedl Fr. közölte a »Philológiai Közlönyben«.

a szerelemre vonatkozó nézetei azonban színről-színre előttünk mennek át a legellentétesebb fokozatokon.

Legkorábbi nyilatkozatain már skepsis érzik. Egyik levelében írja: »A nőkről azt mondja Hugo Viktor, hogy többnyire az jellemők, hogy semmi jellemők nincsen. Én ezt csak a leányokról tartom igaznak, mert amint a főköttöt felteszik, a lányl szendeség arcát leteszik s előjönnek a valódi szinnel.« Egy hyperidealista fiatal embertől várhatni ily rideg józanságot. Csalódásának kinjain csapodársággal próbál enyhíteni, könnyelműséget beszél magára: »Minden percünk egy telt pohár volt, s hogy elfogyott, sirjunk talán? Nem, nem, hisz a nőnek szívéből nem vártam többet, mint a mi.« Ki maradna örökre leláncolva a forrásnál, mely percnyi üdülést adott? Szívtelen iróniával torolja vissza a szívtelenséget. Említett hősével ily cinikus gúnyt hallat a nősülés ellen: »Ha már nagyobbá nőtt benned az állat lelkednek szikrájánál s nőt veszsz: nem választottál rutat, ostobát, vétkezni renyhét? Bájjiban ezer csalódás, csalfaság honol. A nő addig jó, míg rossz nem lehet.« E tagadást azonban közvetlen kíséri oly vallomás, mely a szerelem idealismusát tolmácsolja: »Szeretni! Nem fajtenyésztés az, nem házasság, hogy ingyen házhoz jussunk, gazdasághoz; nem fontolása jó tulajdonoknak. Szeretni! Költészet kell hozzá lemondás, magasztos lélek!« S mégis durvább állatiasságnak, senki sem hirdeti a nő rendeltetését, mint épen Madách, ugyancsak egyik ifjুকori drámájában. A Férj és Nő« mint a »Csak Tréfa« szerelmi csalódást tárgyal, csak hogy mig ebben az elhagyott férfi kétségbeesetten vesz el kinjai közt, amabban ép csalódásai folytán megtisztul a földi salaktól s halála az eszménnyel egyesíti. Fenkölt eszme, de mely a kidolgozásban materializmus iszapjába iúl. Az állatiasságot határozottabban nem foglalhatni tanokba,

mint itt halljuk minduntalan. »A nő szeretni van teremtvé, mondja Herakles, és ha ezt nem bír már, haljon el.« Hogyan fogja fel a szerelmet, érvel nem hagyhatnak e felől zavarban: »Minek a csirát veszített lény a föld ezer növényi közt, kik fajzanak és tenyésztenek?« veti utána. S ha még kétség forogna fent, nyíltan ki mondja, hogy »az asszonyember fajt tenyészteni van teremtvé.« Ennek a szerelemnek fölhevültsége brutális érzékiségnél egyéb nem lehet, ezért szól ily veszett extasisban Herakles kedveséhez: »Olvadj fel vélem itt, hogy elvegyülve him-vérem és lelkemnek lényegében, ne sóvárogjak asszonyért s kijátszam a sárggyurót, ki részeg mámorában az embert két példányban nyomta ki.«

A Hoffmantól vett jelige, mely a férfinak nő nélkül is nagy voltát hirdeti dacosan, azt engedné következtetnünk, hogy a költő idézett művében a férfinak megdicsőültét hirdeti a szerelem önző érzetének leküzdése, a nőről lemondás által; az egész azonban inkább csak küzködés a fékevesztett nemi szenvedélyek dühögésével, a mi Heraklest az örültség határához űzi, hogy egy új fizikai világrendszerrel ábrándozzék. »Isten leendett volna még belőlem, kiált Madách fel másik ifjúkori hőséire, Lorántra emlékeztetőleg, hogyha e koldus teremtés nem hálóz puha kebléhez; e koldus, ki oly nyomorult, hogy saját erővel az állatok felett sem birna ragyogni. Isten leendne az emberfiakból, ha a szerelem ösztöne s a nővágy kihalna vagy kiforrna kebleinkből. Oh testünk halhatatlan életét csak e mámor ragadja el tőlünk, mert miriadnyi alkatrészei vérünknek untalan zszibonganának, s megunva az alaknak régi nászát, új életműszert szülnének napvilágra.« Majd később, élete végén, mikor ugyane drámáját átdolgozni szándékozik, tudományosan kíván leszámolni a témával és a nőt választja akadémiai székfoglalója tárgyául, még akkor sem

válík teljesen hűtlenné Madách ifjúkori felfogásához. Az érzékiesség alapelvét itt sem téveszti szem elől, s a nő legnemesebb momentumainak magyarázatára a »nemi viszonyok tulsúlyánál« más kisegítőt nem talál.

Ugyanekkor azonban másik szélsőségbe csapva, egészen a miszticismusig megy a nő lényének meghatározásával. »A nő nem egyszerű ember, ugymond, ki esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja; de utolsó izeig sajátos valami, specifice nő. Az előbbi zord hangoknak szabatosan megfelelő gyöngédekert hallat. A szerelmeskedés émelgyő limonádéjától a szenvedély villanyzó likőrjéig sorban izeltet velünk mindent. A legfelületesebb engalgések, az ifjúkor üres álmodozásai, platói praeexistenciaszerű túlvilági ismeretségben tetszelgés, holdsugáros érzékenykedés, beteges sensibilitás, conventionalis attitudeök, mesterkelt fájdalmaskodás, elegicus merengés, tépelődő féltékenység mind megtalálhatók költőnknel. A sors legsúlyosabb megpróbáltatását akkor érezi, midőn kedvese könnyeinek ellen kell állnia, és azt hogy ellenállni tud, lelki erejének legfőbb bizonyítékául tekinti. Önzetlen szenvedélye korán a legnemesebb önfeláldozásra képesíti: »Birásodért ki édenről letenne, nyugalmadért elhagy még téged is,« szól leánykájához.

Az ősz amaz időszak, mely szerelmének háttérül szolgál; amint beteg kedvesével mereng, »hallgatag-eszméikre közéjük repülő sárga lomb felel«; ha fölkeresi a lánykát, ez megremeg előtte, »mint virág az őszi szél előtt.« De később »az enyészet méla bája« helyett csöndes, áldásos kései nyárutót érez az őszben: »Lelkem ősznek lön most tiszta napja, mely gyümölcsét hiven érleli; bár a nyár körül már nem ragyogja, fergetegjeit sem ismeri.« Végre rá száll a nyugalom enyhe; békés házi kör veszi körül, melynek képei oly régóta sóvárogatták. De már egykor, hajdani sóvárgása közben föl-

merült baljóslatilag az ellenkép is. »Jól tudom, bár ah nem érzem, kincs a nő, ha hűn szeret. A házoltár veszte lángja, amit keble rejteget: hogyha e szent láng kialszik, összedől a templom is«: ez emlékkönyvbe írt sorokkal mintha megint a maga saját végzetét jelezne előre; a vágyban már ott van nála a csalódás majdani átka is.)*

Bölcséletének itt is rendszeresen felelnek meg azonos jelenségek: a mulandóság érzete, a kiábrándultság miatt itt is megint csak tagadásba vesz. Mi a szerelem? »Por lángja s felforralt vérünkkel, mint illat a virággal hervad el.« Bár elég következtelenül magát az ideált is káromolja: »Miért oly múló tartós szerelmünk tárgya? Nem szűnk hűtlen, de ideálja az.« Szívét első megmozdultakor már az említett Tantulus-René-féle kinok fogják el, s ifjúkori imádottjáról ezt mondatja: »Nem birhatlak s nem vágyom birtokodra, mi — jól tudom — kiábrándulásra visz.« Megelégszik pusztá emlékekkel, minél a birás sem több talán, s hozzá még »menten marad minden salaktól, mi a birást követni kénytelen.« Már ifjanta halálos szernek tekinti a nősülést a szereimi őrvöngés ellen. Majd mint csalódott férfi, midőn barátjának nősülési szándékához üdvözetét küldi, üdvözetén mindegyre át-átharsan az óvó refrain: »De mert szereted, ne legyen nőd.« Gyakorlatban szörnyű sebet kapott ideálja, most elérhetetlen magasra helyezi és sophismákból alkot magának életbölcseletet. »Te házasságban boldog nem léssz, inti barátját. Ki gazdasszonyt keres magának, ki mint árút választ nőt magának: az házassodjék és örülhet jólétének, piros fiának, de még e mind

*) Madách clairvoyant természete tán legpraegnansabbul mutatkozik ama költeményében, melyben börtönéből majdan visszatértét rajzolja előre, amint otthonába lépni balsejtelmek tartóztatják.

nem szerelem. Te ha szeretsz költői hévvel, az szűdnek szent imádkozása, s ez addig buzgó csak, míg kétes az istenség áldása — átka. Vagy az Aetna-tűz szivedben majd bir-e így örökre égni? S az ideál a megszokás, a házi gond közt párázatként nem oszlik-e el? Ha birod a nőt, kit imádsz, s majd életednek sáros útján hozzád nyugózva mindig ott áll, s az unalom s a gond órájában még sorját toldja rossz perceknek?! Ki láng-érzéssel egy ideált ölel szívéhez, bírásban boldog soha sem lesz.* A csalódott férfikor e kétségbeejtő axiómája csak az ifjukor elveinek visszhangja keserű tapasztalatoktól erősülten.

E sorokban Madách legbensőbb lényének alapelemeibe enged tekinteni. Madáchot a női hütlenség áldotául szokás feltüntetni. Mondhatjuk, hogy ő már lelki szervezeténél fogva kizáratásra volt szánva a boldogság édenéből. Soha boldog ő nem tudott lenni: még férfikora legboldogabb perceiben is csak búsóhaj szakad fel kebléből, az üdv túlteltségétől; az élvezés mámorában is csak kétség emésztí; neki elrohan a jelen, mert a jövő gyötri, s a félbirásnak kinjai öldösik. De a nagy csapásnak rája zuhantakor sem törik össze; kiállta után újabb viszonyának találni nyomát, mely alkalmasint kölcsönös lemondás folytán barátsággá vagy tán egészen kihült.**) Sőt főművében, mely politikai fogsága alatt készült börtönében, s melyet e szerint anachronismussal tekintenek családi baja szülöttének, főművében — ismételjük — az általános pessimismussal szemben egyedül a nő van elfogulatlanul ítélve, sőt a lehető legnagyobb szerepre méltatva, mert az összes létnek központjául van oda állítva.

*) Egy látogatás. — Még egy szó hozzá (*Feledtem, hogy férjed van«, írja emebben.) — Hozzá. — Atlászs.

II.

Az »Ember Tragoediájának« kiinduló, fordulópontját és megoldását a nő képezi.

Az első emberpár szerelemben él boldogan, míg Lucifer »a tudás s nagyravágyás csábos fegyverével« ki nem száll ellenök, kiknek a szerelem »lankadástól óvja szívöket, emelve a bukót.«

Vagyis: a nagyravágyás és a tudásvágy felzavarja életünk boldogságát; ellenük csak a nő szerelme óv meg.

Az egész mű e tétel mellett szóló értekezés, az emberiség multjából, jelenéből s jövőjéből vett példák láncolatával világítja meg.

Legelső uj alakjában, a hatalomtól elérzéketlenült Ádámnak a szerelem mozditja meg szívét, ez nyitja meg lelkét az igazság számára. A tudás hasztalan készíti tagadni ez érzelem erejét, bár lelkesülése még a kellő fokig nem emelkedik. »Oh nő, mi szük, mi gyarló látköröd, úgymond a klasszikai világ alakjává idomulni készülő Pharaó. S a büszke férfit ép ez vonzza hozzád; csak gyöngeség, mit az erő szerethet.« Magával egy rangra, lelki világának körébe még nem kívánja felemelni a nőt: »Eszem elég van nekem, énmagamnak, erő s nagyságért nem kebledre hajlok, sem a tudásért. Te csak virág légy, drága csecsebecs, haszontalan, de szép, -- s ez érdeme.« A férfi önérzet e kicsinylésnél marasztja még, de mikor eszménye ujulva felcsillan, megsejti, hogy Éváját is »tisztult alakban« fogja feltalálni. Maga a nő is a küzdeni induló férfitől búcsút véve mintegy a végfordulatot jósolja meg: »Tört reménnyel, ha megjössz, szíved e szün menhelyet talál.«

E menhely őrangyalául találjuk már Miltiades ne-

jét, kinek antik szobrán valóban a kereszténység hajnala dereng, — hü nő és odaadó anya, nemének eszményképe, ki már világos tudattal bír fenkölt rendeltetéséről. Amit előbb Pharao kedvese csak sejteni volt képes, arra ő most egyenesen rá mutat mint végső vigaszára, éltetőjére a küzdés alatt majd összeroskadó férfinak. Lucia »nem zöld babért« de csakis »családi enyhét« kér férje számára. A családi boldogság az, mi Ádámmra vár, és minek sejtelme, hogy tudattá érlelőd-jék lelkében, hosszas kiábrándulásokon keli átesnie. Ekkor ismeri meg, minő lényeges rendeltetést juttatott a végzet az ő létében a nőnek, kit addig kevésbe vagy sokba vett, de mindig félreismert.

Miltiades-Ádám többi eszményének összetörtekor az egyetlen épen maradtat, a nőt sem akarja kimélni: mégis ez egyben talál megnyugvást. »Te nő, ki — úgy rémlik szívemnek — egykor lugast varázsoltál nekem a sivatagba, hogyha még fiamból polgárt nevelnél tisztes anyaként, bolond vagy: méltán gunyol a leány, ki festett arccal a bordélyban ül. Örülj, mulass, tagadd meg az erényt!« De hogy elszáll a paroxysmus, enyhülten adja meg magát sorsának. A nőnek, mint minden nemes képviselőjének láttára a végpercekben megnyugvás száll Ádám szívébe. A dolgok újjáalakítására azonban mégsem a Lucia kitüzte irányban halad, mert a reformot csak a nő eddigi viszonyának szélső megváltoztatásával hiszi elérhetni. Kéjben keres kielégítést, hogy a tehetetlenség kinjait találja, és mert sem Hercules erejével, sem Proteus változatosságával nem rendelkezik, érezni kezdi, hogy a gyönyör csak a lankadottnak üdítő ital »s annak halál, ki habjaiba dül«. Szíve e zsibbadás közt is meg-megdobban. Sergiolus-Ádám érzelmesen suttogja az ölében ülő kéjhölgynek: »Miért is dobog szived annyira, nem nyughatom felette«. A nő sietteti érzelmeinek világosabb

kifejlődését, a nő ad előre hangot a már szállóban levő mámor utóízének, ürmöt vegyítve az élvezetbe, a sivár kiábrándultság előérzetével és egy nemesebb mult vissza-visszaálmódásával. Éva az, kit a romlott kor kipusztultakor Ádám magával szemközt talál. Meglepetve kiált hozzá: »S te itt, mondd mit keressz, hol a halál az örömet kiölte?« Éva vonja el a fátyolt, mely eddig az igazságot elfödé szemei elől, Éva kelti jogos önérzettel eszméletre őt: »S nem ott van-e helyem, ahol te vagy? Ah, vajmi sok nemes érzést találtál volna e kebelben, hol csak mulékony kéj után kutattál«. A nő fogékonysága érzi meg legelsőbbben a mult tévedését, és midőn e tudatnak ő hangot ad, a férfinál is utórezgést kelt: »És önmagamban is« — sóhajtja utána Ádám. — Ismét a nő jelöli tehát ki a jövőre követendő célt.

Megkezdődik aztán a végletek közt hánykolódás: ami előbb eszközzé volt aljasítva, azt a célon tulmenő rajongás földietlen szentté magasztosítja ezután. A józan középút elvét csak a Lucifer kiábrándultsága ismeri. »Ilyen örült fajzat a tied, — oktat az itt is mentoroskodó Lucifer; majd állati vágyának eszközéül tekinti a nőt és durvult kezekkel letörli a költészet himporát arcáról, önmagát rabolva meg szerelme legkecsesebb virágitól; majd istenül oltárra helyezi és vérzik érte és küzd hasztalan, míg terméketlen hervad csókja el. — Miért nem tekinti és becsüli nőül, nőhivatása megjelölt körében?« De ha a férfi téved a nő helyzetének felfogásában, az utóbbi még kevésbé tud eligazodni önmagának megítélésében, magára hagyatva: úgy, hogy amiből a férfi a helyes középút elvét vonja le kiábrándulttan, abból a nő a ledérségnek okszerűségére von le rendszabályt. »Minő örült nemünk!« — szól Éva könnyelmű kiadása, Helén. Ha az előítéletekkel szakít, vadállatul rohan a kéj után, a méltóságot arcáról letépi és megvetetten sárban tén-

fereg. Ha nem szakít, önárnyától remeg, mástól s magától elrabolva a kéjt. Miért nem jár közepen?« Ugyanazon okoskodási menet, mint Ádámnál, ugyanazon szavak, de sophisticus következtetéssel.

Eddig a férfi s nő, ha tévedtek is kölcsönös viszonyuk felfogásában, együtt tévedtek; mostantól kezdve azonban mély űr nyílik köztük, s ez űr két oldalán, bár egymáshoz közel, elválva halad útjuk; a nő, mint »csodás kevercse rossz s nemesnek«, a férfi jobb felét magával viszi, megbénítva lelkének szárnyalását. Előbb a lovagerény, a középkor ascetismusával döfött tört a férfi szívébe, most tudományos buvárlatai közt bénítja meg a férfit a nő gyarlósága. Keppler-Ádám, hogy neje hiuságának eszközt szerezhessen, elárulja, megfertőzteti tudományát, szédelgést űzve belőle; lelkének mégis »lemondás, csalódás« kinjaitól kell vonaglania: »Oh, nő, ha te megbírnál érteni; ha volna lelked oly rokon velem, minőnek első csókoknál hívém, te büszke lennél bennem s nem keresnéd kívül a boldogságot körömöm! Oh, nő, mi végtelen szerettelek, szeretlek most is, ah de fáj látnom, mily nemessé lenné szívd, ha nő lehetnél! ... Elválnék tőled, szívemet kitépném, ha fájna is, tán nyugodtabb lehetnék, s te is nélkülem boldogabb lehetnél; de együtt kell túrnunk, míg a sir felold«. A modern kor házasságtörési drámáinak előhangja ez, keserű rezignációval szöve át, kibékítő vég hián: Madáchon sehol annyira nem érzik szubjektív szenvedés, mint itt. Fájdalma ugyan nem teszi igaztalanná és nemes elfogulatlansággal mondatja Kepplerrel jónak a nőt, ruházza minden bűnét a korra; de ép maga Keppler vallja meg, hogy ő átalakítólag tudna hatni a kor bűnös szellemére, ha igaz nőiesség varázsa állna mellette. Midőn mint Danton, egy-egy nőben látja megtestesülve a múlt hagyományaiból egyfelől az örök igazat és szépet, más-

felől a jelen felzavart rút szenvedélyeinek állatiasságát: ép annak tudata kelt benne reményt egy tisztultabb jövő iránt, hogy az előbbi alak, az eszmény örökre élni fog és lassan elfoglalja a világot, noha az utóbbi, a vad erőszak ideiglenesen diadalmaskodik. A napjainkbeli szociálizmus nyomora közt, hol önzés, nyegleség, a bűn összes fajai virulnak: a nő, ki minderre költőiség báját vonhatná, szintén elsilányul s elsilányultában megutáltatja Ádámmal e rémképeket, tova üzi körükből. De a határon, mielőtt új útjára lépne, megtisztult nőiség int felé biztatólag, a viszontlátásra.

A phalanstère ész-világában, a férfi és nő végre megérti egymást, de ezúttal már a társadalom lép közéjük, mint amely a sziv legnemesebb indulatait, az éden e kései sugarait, az anyaszeretetet, a szerelmet örültségnek tekinti. Most ébred Ádám annak tudatára, mi volt egész multjának rugója: »Mi a világon nagy és nemes volt, mind ily örülés!« A szellemvilág régióiba hasztalan távozik e föld sarából, ide vágyik vissza, ismét a nő mellé: »Áztán meg ő! meg ő! El kelle tőlünk annak is maradni? Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét?« S csakis akkor akar felhagyni a küzdéssel, midőn a nőt teljesen lealjasulva találja: midőn az éden visszájában, a kihűlt földön az utolsó emberpárral, a nő álattá sülyedve lép elébe...

Igy látjuk a nőt a férfi sorsának kiinduló pontjává, egész létünk központjává téve: a végső nagy fordulatot is ő idézi elő. A megsemmisülni akaró embert ő adja vissza az életnek, midőn az összes emberiség csalódásaiért az emberi lét, a családi élet enyhével kárpótolja. Ádám, ki öngyilkosságra indult, arról értesül, hogy apaság vár rája. Ha Byron írja az »Ember tragédiáját«, Ádám most szentségtörő átkokat zúditna az égre, amiért így megtagadtatott tőle, hogy öngyilkos-

ságával az összes emberiséget megválthassa a jövő nyomorától, s amiért neki apjává kell lennie a szenvedésre született világnak. A Madách Ádámjának bizonyára nem sokkal több megnyugvást nyujthat, tapasztalatai után, a családi élet boldogsága, mint akár a Byron Cainjának. Mégis a Madách Ádámja ebben talál végmenedéket. Ezért porba hull az Ur előtt erélytelen, dakra nem termett lelke; megnyugszik abban, hogy öntudatos eszmélet helyett minden skepsis nélkül robotolja az elébe szabott munkát, amihez csak egy belső sejtelemtől nyer útmutatást. Ennek a sejtelemnek megtestesüléseként a nő áll oldalánál, »balsors s szerencse közt«.*)

*) Az „Ember Tragédiájának“ töredékül maradt párdarabjában a nőre vonatkozó szórványos reflexiók közt szintén pesszimizmus utóhangjai csendülnek meg: »A nő vágya a férfiéval nem versenyezhet, oly lent jár.« »Költőileg veszed a nőt, csalogdol; prózáilag vedd s élvezni fogsz.« De általában visszaesésről alig szólhatunk itt, ha nem téved Bérczy, midőn azt állítja e töredékműről, hogy az az életet, az »Ember Tragédiájával« szemben, »vidám, könnyű oldaláról akarta festeni«.

A MŰVÉSZ

I.

Az a hiánya a harmóniának, mit Madách eszme- s érzés világában tapasztaltunk, képezi művészetének is főjellemvonását.

Ifjukorában egyszerre exact és spekulatív tudományokkal foglalkozik. Az ész istenségét teszi jeligéjévé. De ugyanekkor egész füzet szerelmi verssel lép fel, habár csak baráti körben. A reflexióhoz, bölcselő elmélkedéshez azért hajlik tulajdonkép, mert ebben talál ellensúlyt forrongó indulatainak. Így aztán karöltve jelentkezik nála a tomboló szenvedély és a rideg okoskodás. Madách első sorban mint »az elegiai és filozófiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny költője« szerepel, vagyis mint a félig s egészen kihűlt kedélynek szószólója. Tény, hogy legművészbibben sikerült költeményei a merengés szülöttei;*) hogy legmerészebb alkotása filozófiai alkotás terméke. De azért nem kevésbé jellemzetes Madáchot a pathos szilaj csapongásában szemlélnünk: merészebb mérveket, gigászibb aránytalan-

*) Emlékszel-e? Dalforrás stb. Az utóbbi egyetlen a maga nemében, s azon művek közé tartozik, melyek egymaguk biztosítják egy költő hírnevét.

ságokat költészetünk fel nem mutat. Itt egész Kraft-genie minőségben jelentkezik a költő.

Erről az oldalról, rhapsodiái s ama töredékek mellett, melyek szétmarcangolt szívének vérző darabjai, drámái mutatják főleg. A dráma az a műfaj, mely legjobban megfelel az ily költői egyéniségnek: a Sturm- und Drangperiod emberei mind drámaköltők voltak, a francia romantika e téren vívta meg nagy harcát, s Katona meg Czakó alkotásai is e térről valók.

Hogy költőnk sekélyes komikai ere dacára Aristophanest kísérelte meg utánozni, ezt mint jelleméből kifolyó kuriozumot vehetjük tudomásul: bennünket komoly színművei érdekelnek közelebbről. Ezeknél a műforma a határokon túl tágítva, az irodalom ama felemás műfajává alakultán mutatkozik, melynek könyvdráma a neve, s melyben rendszeren legkevesebb a drámai és legtöbb a könyv, esetleg épen a pamflet-elem. A színszerűség itt csak keret, melybe bizonyos tendenciák megtestesülései beilljenek; a költő kevésnek tartotta, hogy egymaga monologizálja el eszméit, egy csapat alakot vezet tehát élénk, hogy külön-külön szócsövül használhassa mindannyiukat. Ugyszólvá, az egész darab csak valamely eszme, az ezt fejtegető tirádák kedvéért készült. Legjobb esetben egyes helyzetek kedvéért, melyeknél inkább a jelenetben kifejeződő gondolat érdekli a költőt, mintsem alakjai; inkább ezek külső attitudeje, mint benső életünk. Tévedés volna tehát mint előadásra szánt műveket venni tekintetbe e drámákat, mikor még a színszerűség kezdetlegesebb feltételeit is nélkülözik: hiszen M ó z e s-ben Jehovának színről-szinre megjelenítése is az utasítások közt van. Egy szindarabnak különben is logikailag összefüggő, kerek esemény, szabatosabban szólva: cselekvény képezheti tárgyát, melynek hullámgűrűje a keletkezés, elpattanás s elsimulás folyama-

tán megy keresztül következetesen. A könyvdrámánál azonban vagy túlterhelt, vagy túllaza a cselekvény, mely itt voltaképp csak esemény. Így Madách néhány óra tartamába szorítva akarja lefolytatni előttünk a zsidóknak, Egyiptomból Palestinába vándorlását; majd meg Csák bukásának végnapjait hetekké nyújtja, magától a katasztrófából alkotván öt felvonást. Mindezt politikai célzatosságból teszi: t. i. hogy itt »a nemzet és elveszett dicsőség nagy sírja« köré idézze, már szabadságharcunk előtt, a mult nagy árnyait; amott viszont egy nagy nemzeti vérkeresztség példaképétől élessze az abszolutizmus korában reményünket. E célzatosság mellett elenyészik a művészi szempont; a szerkezet oeconomiájáról alig szólhatni, hisz mintaképül Shaksperenek is legtöredékeesebb alkotásai, a history-k szolgáltak, amelyek szentesítésére Németországba külön aesthetikai elmélet keletkezett a Genieperiod hatása alatt.

Csakhogy a mi Shaksperenél e műveket művésziileg is becsesekké teszi, és ami egy Kraftgenienél a költészet és örültség képzelődései közt határt von: az emberalkotó, a jellemző képesség, Madáchnál tulajdonképpen ez tanuskodik drámai erejének fogyatékoságáról. Alakjainak nincs rendes érverésük: vagy lázban, vagy végkimerültségben szenvednek; magatartásuk ünnepiesen feszes, cothurnusi föllengzésüktől egy olyan lépést sem tehetnek, mely ráillenék az utcakövezetre; a fenség és torz közt hánykolódnak, a természetesség közepútja zárva van előttünk. Energiájuk dagályba fúl; egyszer ihletéségtől vannak megszállva, máskor meg részegségtől vesztettek; hol nymbustól környezvék, hol sárban fetrengeenek. Következetesen végig fejlesztett jellemrajzot ne kívánjunk.

Mózzest idézzük itt példakép, mint akiben leginkább tudta Madách megtestesíteni a nagyságot.

Az ismeretlen származású hős mint Pharao kegyence s a zsidók ellene lép fel; születése titkát megtudva, nem hull alá fényes röptéből, csak irányt változtat, zsarnokból népszabadító lesz. Bátorságra akarja ihletni népét, de csalódván, számüzi magát és a családi magányában várja a tett percét, melynek késte miatt lemondás környezi. »Örök várás az élet, s véghatárán nem megnyugvás, de fáradt unalom oldatja meg velünk vándorsarunkat.« Végre üt a perc, a szabadság apostolaként áll elő, hogy aztán a kiábrándulás, a céltevesztett élet tragikuma érje utol őt is. Ami Ádámnak végmenedéket nyújtott, a szerelemről és családi boldogságról Mózes rég lemondott, mert »a férfi nem csupán szeretni van teremtve« — »ki jobbat nem tud, szeressen; kit a végzetnek érintett keze, annak szeretni nem szabad.« Lemondásának emléke alatt megszállja a tépelődés: »kimondjam-e magamra, hogy boldond ábránddal lettem vénné? Ujra kezdjek megtört kebellem egy új életet?« De e madáchi kedélyhangulat csak ideiglenes nála; ismét fölemelkedik csüggedéséből, önfeláldozással váltja meg az ellenséges fatumtól a népet, mely e megváltásra későbbi nemzedékiben tán érdemesnek bizonyul. Mózes ama demokratának eszményi hőse, kit Madách költeményeiben a csalódás bosszúsága és a remény türelme közt ingadozónak tanultunk ismerni. Mózes csakugyan nem egyszer valósággal magyar politikusnak mutatkozik: mint ilyen köt végperceiben a népnek lelkére, a nemzeti törvény és a hazai föld tisztelete mellett, radikális gyűlöletet az idegen ellen az új hazában.

Madáchnak egy nagyobbszabású alakjában sem nyilatkozik oly egyszerű, igazi pathosszal a lelki fenség, sehol ily huzamosan nem szárnyal költőnk a költészet magasabb régióiban. S ime, e hős, ki elég következetes lény volt eddig, a színmű közepétől kezdve örületroha-

mokba esik; alászáll piedestáljáról és hitványnyá törpül. Mikor népét elindítja, egy halott anya és egy meggyalázott testvér követi. Ő e kettős csapástól ihletet, ösztönt nyerve kiált fel: »Oh egy örült s egy halott kísér, ki merné állni utamat?« Azonban ki merné hinni, hogy e fenséges vezér, kit tulvilági hatalom pártfogol, kevésből előbb azt tanácsolta népének, csináljon egy kis hasznót magának és az utolsóvacsorához kölcsönként ékszereket rakja zsebre, ugysis eleget nyúlták őket az egyiptomiak. Így használta fel itt szerzőnk a bibliai naitvitását. Mózes legyilkoltatja a nép kilencetizedrészét, és a halálhörgésekre vad gúnnyal feleli: »Azt hiszed, uradnak az lehet feladata, egy gyáva rossz népnek hazát szerezni? Ne hidd. A nép csak dőre eszköz egyes nagyok kezében, akik a világtörténetet vérével írják. A nép az eszköz, én a végrehajtó.« Aki így egyesíti magában egy ókori zsarnok vérszomját és egy modern szociáldemokrata történetbölcseletét, az sarokba szorításakor meghunyászkodva fordít köpönyeget; majd meg a felsőbb gondviselés parancsával takargatózik, tehetetlenségét szájaskodással palástolja. Egyik percben orgyilkosságot rendel gyáván el, a másikban szerelmi édelgésnek adja át magát: mintha csak valamely konvencionális tragédia konvencionális »zsarnoká«-tól kölcsönözne volna költőnk e torz vonásokat.

Említsünk meg egy nőalakot is ugyane miből. Madách költészetében nincs művésziebben körvonalozott alak, mint az episodicus Amráé. Miltiades és Kepler neje mellett foglal helyett, a nőiességet egészen új oldaláról képviselve, mint aki merő dac és inger, legyőzve is csábító, daemon. Az ifjú hős József és foglya, a moabita lány közti párbeszéd, a harmadik felvonás végén meg a negyedik elején, a drámai művészetnek egyes foltok dacára is, mesterileg szőtt példányai, minőt

Madách sem produkált többet, sőt meg sem közelítette,
Ime az egyik jelenet:

Jozsué: Nos szép húgom, még mindig oly komor vagy?

Amra: S miért mosolyogjak? Tán reád pimasz?

Józsue: S nem inkább rám-e, mint azon esetben
Harcosra, akitől kinyertelek.

Amra: Verjen meg érte népem istene!

Jozsué: Ah, ah, erősb enyém, majd az megóv.

Amra: Ugy nincs előtte törvény és igazság.

Jozsué: Mindig csak duzzogsz. Mondsza, illik-e
Galambszemeknek ily vadul forogni?

Lágy ajkaidnak jobban illik-e

Igy biggyeszkedni, mint csókolni szépen?

Bizony kár, hogy megvonta tőled isten

Mindazt tenni, ami csak valódi kegye a nőnek,

Amra: Oh ne hidd, — ne hidd!

Tudom én mindazt, hogyha van kinek.

Jozsué: Hát nincs-e most is? Hisz láttad magad,

Hogy kardom élesebb, gyorsabb kezem,

Mint hősödé volt. Szivem is talán

Felér övével. Kisértsd csak meg, Amra!

Amra: Veszéjtsen el az ég, ha megkísértem.

Jozsué: Térj észhez, Amra; ládd, urad vagyok,

S még sem szolgálóul bánok veled.

Amra: Bánj úgy velem hát. Inkább hordozom

Vizcsöbrödet, mint hallom mézszavad.

Jozsué: Megbánhatod még s késő lesz talán,

Hogy ily hideg valál. Oh Amra, kérlek.

Amra: Ne kérj, — parancsolj.

Jozsué: Nem parancsolok.

Majd jobbra fordulsz, bizom istenemben.

Amra: Rosszabbra válsz te, — bízom istenemben.

(III. felvonás vége.)

Még csattanósabb a IV. felvonás 1. jelenetének
vége, hol Amra már félig megingatta Józsuet:

Jozsué: Csitt, csitt, ne többet: meg ne hallja Mózes!

Amra: Csitt, csitt, ne többet: meg ne hallja Amra!

A szereplő személyek lelkébe új meg új gyújtóanyagot lövel az ily párbeszéd, minden sor a felszított indulatoknak fellángolása, fokozatosan növekedő hévvel. Élénk párharc ez és nem pusztán szóvita, még pedig térfoglaló, eredményes harc: a ripostokban a szilaj indulat dolgozik. A pointeszerű befejezés, hová a párbeszéd következetes fejlesztéssel emelkedik, a drámaírás egyik leghatásosabb elemében tanúsít virtuozitást. De a legközelebbi jelenetben már vége mind ama drámai bonyodalomnak, mi az expositióból ígérkezett: Józsue lemond a szerelemről, azaz felpakoltatja megúnt imádottját, haza küldi, akár mennyire rimánkodik ez, mintha valami elcsapott cselédet hallanánk: »Ah lelkem Józsue, ne hidd, ha hetvenkedném is, ne hidd, hogy téled válni kívánnék!« Az elébb mind csak ama szavakat adta volt a költő az alak ajkára, mik villámfényként hasítanak be a lélek mélyébe s ott mindent látni engednek egy-egy percre; most az egész megváltozik. Az eszményinek tervezett jellem Madáchnál gondol egyet s jobbra-balra fintort vág arcával: ha egy Michel-Ángelo vagy Rafael ecsetét véltük látni, csak egy szemképrázat, s esetlen mázolás áll előttünk. A való korlátai közül kiszabadult képzelet az örütségbe csapong át féktelenségében.

De szerkezettől s jellemrajztól eltekintve is, cselekvény és alakok általában mind egy Kraftgenie szinpadához méltó járulékok Madáchnál. Alig van drámája, melyből a nagy csataképek hiányoznának, bár a szinfalak hátmege ezeknél nagyon igénybe vett tér. Örült, bohóc, orgyilkosok szintoly nélkülözhetetlen stilszerű »népség és katonaság.«

Az egyes helyzetek, a jellemeknek megfelelőleg, mind feszültek, hatáskeresők, a parodiáig túlzottak néha.

Olyan egy-egy jelenete mint egy nagyot akaró kezdő

mázolása, ki abszurdumig vitt, szószerint vett metaphorákkal akar hatni. (Csák haldoklása.)

A stil csak az eddig tapasztaltaknak lehet tükre. Mintha meg se várná Madách, hogy a lelkében felbukkanó sejtelem fogalommal körvonalozódjék, egész alakulatlan voltában siet annak hangot adni; csak kifejezettnek tudhassa, amit közleni akart, egyébbel nem tördök. Ezért kimeríthetlen tárháza a bombastoknak, a szó szoros értelmében képtelen, mert elképzelhetetlen hasonlatoknak; kifejezései triválisok, majd még észellenesen mesterkéltek; erőltetett szóösszetételeinek jelentése egészen elütő a célzottól; a nyelvtan legkezdetlegesebb szabályaira se ügyel az egyes szóalakoknál. Azonban viszont mennyi erő, mennyi báj helyenként! Madách drámaiban s kisebb költeményeiben nem ritkán oly hatalommal kezeli a nyelvet, hogy költői nyelvünknek leghatalmasabb művésze, Vörösmartyra emlékeztet. Technikai tehetetlensége sem egyéb tehát, mint aki nem forrt s így összhangra mindig nem jutó tehetség töredékessége.

II.

Azok a tárgyak, melyeket Madách feldolgoz, jellemének felelnek meg. Ha elbeszélést ír, oly vadromantika lázálomképei száguldanak át agyán, hogy a leghajmeresztőbb rémregényíró se mulja felül; itt mindaz a szenvedélyesség szabadjára engedve, minek a drámákban fék alá kelle szorulnia, örültek házába jutott az olvasó. Elbeszélő költeményeiben mit sem enged Vörösmarty szilaj fantazia-csapongásának (*A Rom Szelleme*); néha csaknem másolja kalandozását (*Angyal Utja*, melyen Moore és Vörösmarty Hedvig-

jének hatása együttesen jelentkezik); még a Vörösmarty által alkotott eszményi nőneveket is átveszi (Csilla, Hajna, Zenő). Előszóval választ az ótestamentumból motívumokat, s ezek közt legmegragadóbb a Nabukodonozor álma. Nabukodonozor álmában összes birodalmát legyilkoltatja, aztán a kihalt világban egyedül bolyong a végpusztulás rémképei közt, míg a föld »megrendül alatta és nagy hirtelen óriás koporsó ürrévé lesz«, mibe ő bele hull, hogy örökre tetszhalottként feküdjön ott. E bizarr eszme oly erőteljes vonásokkal van kivíve, minőkkel Hugó Viktor szokott remekelni; ily észbontásig legfőlebb a bizarrság ez apostola szokta csigázni képzelmét; nem hiába is tartozott Hugo V. Madáchnak már ifjúkorában kedvencei közé. A végpusztulás rémképe különben minduntalan üldözni látszik Madáchot; a téli tájak a kiégett földnek képét varázsolják elébe, határozottan előlegezve az »Ember Tragédiájának« XIV. színét.*) Rokon képpel, ha nem is ily rideggel kezdődik az a török legenda, mely az utolsó ítéletet tárgyalja, különben jelképes moralizálással. E költeményben, mint a következőkben, egyre rohamosabban csökken az ihlet heve, s a reflexió erősülő hidege a légkör hőfokát mintegy az »Ember tragédiájához« átmenetül módosítja. Az Első Halott erkölcsi elmélkedéssel ad erőtlén visszhangot Byron-Cain kétségbeesett tépelődéseinek; Loth egy Cassandra szerepére kárhoztatott lány rezignáló. A Nő Teremtése, parabola, a nő kettős lényűségéről, angyal-démon voltáról: az »Ember Tragédiájának« főbb szereplői közül az Urat s Lucifert vezeti elénk, még pedig eltérő kiadás-

*) E színnek érdekes ellenképe az Angyal Utjában a végső tableau, hol az északsarki élet a családi boldogság oldaláról van rajzolva, kedélyes genrekép meleg színeivel.

ban. Az ur »pajkos« ötletből teremti a földet, s rajta »önképére férfit, mint bábót a gyermekszinpadra, melyen olyan furcsa méltósággal játszik, szem elől elrejtett sodronyon vonatva«; míg Lucifer nemes szenvedő, ki törhetlenül küzd jogáért és kit a szerelem szentel meg, — erősen emlékeztetve De Vigny Eloa-jának Luciferére.

Az »Ember Tragédiája« már a fantázia szilajságainak pihentetési periodusában született; a szerző nem annyira költészetének szépségével, mint az eszme mérsékségevel akar hatni; főcélja nem részletesen rajzolt képek sorozata, mintsem oly keret, melyben életnézetének eszméit véglegesen meghányja-vesse.

Innen úgy az egészben, mint a részletekben a vázlatosság. Madách a világtörténetnek csak feléből—harmadából ragadja ki tableauit; az így hagyott hézagokat kereten kívül eső allusiókat, majd recapitulációszerű jelképes felléptetésekkel pl. (a phalanstérebén) pótolgatja. Művében az ókor bölcselőinek nem jut külön hely: ami nagy munkát Keleten végzett az emberiség, annak ott semmi nyoma. Egyiptom és Hellas csak a politikai kormányformák szélsőségeit példázva jelennek meg; a középkor feudalismusa és hierarchiája hatalmas forrongásaiban nem mutatkozik; renaissance,**) reformatio képviseletlenül maradnak. A Mediciek, Luther és Calvin, valamint az abszolutizmust megtestesítő XIV. Lajos mind nem találhatók itt; a múlt század világromboló rázkódásai egy monarchistának, korunk létkérdései egy idealista szociálistának szemével tekintvék. Az új világgrészről, mely a körutjában egyre arrább húzódó civilizációt már is kicsikaróban van a vénhedt Európa kezéből, mi em-

**) (Későbbi jegyzet. V. ö. Gobineau Renaissance-át.)

lítés sincs; a jövőtől mindössze a fourierismus rég hitelvesztett ábrándjaihoz visszatérést vár. Mellőzve ama fizikai raffináltságot, mi a jövő nemzedékek szervezetében egyre nagyobb arányokat fog ölteni s az egyre silányuló kültermészettel szemben a létet vajmi sajátossá alakítja majd át, egyenesen Helmholtz, Dubois-Reymond*) természettudományi jóslataira szökken, melyek az emberiség végével foglalkoznak. Az egyes színek kidolgozását mi illeti, mindössze Athen, Róma, Prága ragadja meg képzeletünket: a két elsőt már a tankönyvek gyermekkori reminiscentiái költőiséggel környezik. A Lucia és fia közti vonzó jelenet maga csak egy fiatalkori drámából módosított kölcsönzés; a Keppler s neje jeleneteiről pedig már említettük, minő subjektív érzések utóhangzása. A többire nézve, bár kivétel itt-ott még akad töredékesen, elmondhatni Szász Károlylyal, hogy »Madách eszmei magassága dacára, minden megindulás nélkül hagy, nincs benne költői ereje a kivitelnek.«

De ily merész koncepciónak sikerült kivitele jofor-
mán a lehetetlenségek közé is tartozik: a világ összes korait s helyeit drámai jelenetezésekben jellemezni, a legshakspereibb erőt is megviselné. De épen ez a merész koncepció vall a Kraftgeniere. Hogy Hugo Viktor a Századok Mondakörében ugyanily titáni ötlettel küszködött, több esetleges találkozásnál: a szellemrokonság kifolyása. A »Tündéralom« tervrajzában a színek összevisszasága hasonlóan csak merész alkotásra hajlamát mutatja Madáchnak. Ime e töredék tervrajza, mely kevésbé ígérkezik igazolni azt a célzatosságot, amit Bérczy K. az egész műnek tulajdonított, t. i., mintha »az embert, mint a lég tündérei tréfás szeszélyeinek játékát« akarta volna festeni, a Szent Ivánéji álom módjára: »I. sz.

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. Flammariont is.)

Tündérorság. Ilona unatkozik, földre óhajt, hallja a költő hírét, hozzá készül. II. sz. A költő otthon. Apja, anyja szándéka a fiuval, ez készül ki a világba. Ilona megjelen, mint porleány. III. sz. Hivatalszoba. Bál. IV. sz. Az összeesküvésnek rejtőzni kell. V. sz. Pokol. VI. sz. Herkules. VII. sz. Sámson. VIII. sz. Mária. IX. sz. Forradalom. Győzelemcsömör. X. sz. Bukás. XI. Színház. XII. A költő otthon.» Mint látni, Ádámot itt a költő helyettesíti; Madách tehát e művében alászáll magaslatáról, egy kevésbé egyetemes eszmének érzéktetéséhez. Mellesleg megjegyezhetjük, hogy e mű különben egy másik szempontból is érdekes. Madách az »Ember Tragédiájával« lépett fel először s így rá mondták általánosságban azt, ami pedig csak egyik időszakának volt jelensége, t. i., hogy inkább gondolkozó, mint költő: érdekes látnunk, hogy a »Tündéralomban« minden allegoria mellett is, mint kalandozik a fantasztikum világában...

Tán nincs irodalmunkban mű, melynek eredetiségét annyi kibeszéléssel beszéltek volna meg, mint az »Ember Tragédiájáét«. Részünkről bevalljuk, hogy Madáchban kevés invenciót s kevés alkotó erőt találunk; ha egy-egy nagyobb alak vagy hatásosabb eszme szökken lelkébe, időtlen-időig elvesződik velük. Láttuk, mint fogalmazza újra, sőt ismétli évtizedek múlva is ifjukorának peszimisztikus kifakadásait; Mózes és Brutus alakjai már korán lefoglalják képzeletét, az előbbit még aztán sem bírja egykönnyen elodázni magától, hogy végzett vele; Brutus elől alkalmasint csak a halál ragadta el. Hogy az »Ember Tragédiájával« mennyit foglalkozott, e tárgy első csirájánál észlelhettük. Lirai költeményeiben Vörösmarty mellett Petőfi s Arany hatása is feltűnően érzik, kiket majdnem másol; egy-egy passzusuk úgy bevette magát emlékébe, hogy azt a maga egyéniségében ujja

olvasztani nincs elég ereje. Nagy műveiben is minduntalan reminiscenciákra bukkanni. Legsikerültebb drámájában, Mózesben a Riedl Frigyesztől említett shaksperei nyomok mellett nem egy Kraftgenie rokontárgyu műve szólalhatna fel tulajdonjog-kérdésben. Az »Ember Tragédiája«, habozás nélkül kimondhatni, Goethe s Byron együttes hatása alatt fejlett. Már a műforma azonos, olyan drámai költemény, ahogy ez ujkori misztériumokat elnevezték. Byron Cainjában Madách keretét s alapgondolatát egyaránt megtalálhatni. A tableaux eszméje Cain olvasása után fejlődött ki Madách képzeletében. Byronnál ugyanis Lucifer így szól Cainhoz:

— — — — I will show

— — — — The history

Of past and present and of future worlds (Act II.)

Byron Luciferje ugyan a praeadamitáknál, az ősvilág protophantasmáinál kezdi tableauxit és nem folytatja ígérétének teljesítését. A kivitelnél aligha alaptalanul Shelleynek tulajdoníthatni befolyást, kinél Mab királyné Janthe szellemének szintén a múlt, jelen s jövő büvképeit mutatja,*) mindannak quintessenciáját, sőt még annál is többet nyújtva, mi Madáchnál található. Shelley az egyes színeket monodrámákká alakítja, beszélő személyeket léptet fel, amiben Madách drámai jelenetezésének, színeinek is befoglaltatik csirája. Az »Ember Tragédiájának« alapgondolatát ugyancsak Byron Luciferje mondja ki világosan; midőn így szól Cainhoz:

Chuse betwixt love and knowledge, since there is
No other choice. (Ad. I.)

*) (Későbbi jegyzet. Nem valószínű, hogy Madách ismerte volna Maurice Scève, XVI. századbeli lyoni költő művét, a Mikrokosmos-t, melyben Adám megálmodja az emberiség jövőjét.)

Cainnak is a tudás és a szerelem közt lehet és kell választania, mint Ádámnak. Az álomkeret maga legkevésbé vall invencióra. E pontban egyébiránt szembevetendő az a rokonság, mit Lessing Faustjának tervrajza mutat, hol Faust Ádám álomkép gyanánt szerepel s végig álmodja a drámát. Ez álomképet itt égi hatalom alkotta az ördög kijátszására, és az álom nincs fordulat motivumává téve.

Legtöbb és leglényegesebb a hasonlóság a Goethe Faustjával, amint Szász Károly kimutatta. Goethétől van véve a misztériumszerű keret, a prolog. Luciferben mephistophelesi, Ádámban fausti alapvonások észlelhetők. A főangyalok csak a Goetheinek elvontabb kiadásai — himnuszuk a nehézkedési törvényt zengi, valamint a Tower vásársibájából összeolvadó karddal is csak »a Goethe kardalainak kivont szesze«, illetőleg ezeknek jelképes módosítása. Hozzá tehetjük, hogy a földszellem sem egyéb az Erdgeist pantheismusának ridegebb absztrakciójánál; a konstantinápolyi éj a Walpurgis éjnek szint ilyen szellemű társképe. Hasonló szellemű remniscencia gyanánt említhetjük a minden fantasztikus elem-től megfosztott towerbeli végső allegoriaképet. Madách a költőt minduntalan bölcselővé redukálja, mi közben majdnem felettébb utánoz. Keppler s tanítványa »egy hajszálig hasonlít« Mephistóhoz és Wagnerhez, »mintha szabad fordítást olvasnánk«, úgymond Szász Károly. A Towerbeli személyek közt »alig van olyan, mely hasonló minőségben s rokonos szereppel vagy a sétatelenben vagy Auerbach pincéjében élénkbe ne ötlenék«; nem csak szituációik azonosak, de szavaikat is »csaknem szóról-szóra ott leljük.« Faust első részének utánzatai közé sorozhatjuk még a Tankred-Izaura és Lucifer-Helén jelenetet, melynek párdarabja Faust-Gretchen s Mephistopheles-Marta sétatja. A phalanstèrei tudós s áltanítvá-

nyai közt »ismétlődik némileg a már említett tanítványos jelenet«, de ezuttal megfordítva. A tudós vizsgálódásai s kémiai kutatásai felette emlékeztetnek a Faust-féle eszmékre s Faust homunculásával csaknem színről-szinre találkozunk.« A légüri vándorlás azonban már Cain légi útjának társképe, mint a csillagok rafaéli védszellemel is a prologban, Byron- meg Shelley-reminiscenciák.

A szerkezet, a fölvelt forma nyulékonytsága mellett is, szakadtáig van erőltetve. A prologon kívül egy elő s egy utójátékba van bekeretelve a tulajdonképi tárgy. Az egymásba skatulyázott álmoképek némelyike megint külön keretté válik. Így a Keppler-szinekből, hol a visszaébredés még erősebben növeli a hangulatban ama úgyis jelentkező anachronismust: álomphyschológiával ezt nem mentegethetni; egyrészt mert úgy a chaoticus zűrzavar is jogosultságot követelhetne, másrészt, mert itt egyáltalán szó sem lehet álmvilág sajátosságairól, bár a kompozíció Madáchnál egyáltalán szeret igénybe venni efféle szabadságokat. Így az egyes színek összefüggése sokszor erőltetett: Tankredttől Kepplerhez, innen a phalanstérebé, eminnen meg a légűrbe szökken a mű. Mig Ádám az egyik szín végén Szent Pál karján távozik, a másikban már, minden felvilágosítás hián, ismét Luciferrel jelenik meg. Még az egyes színek sincsenek következetesen végig fejlesztve; így a towerbeli megdicsőülés csak allegorikus célzatú operai látványosság, mi nincs összefüggésben az előzményekkel.

Még gyöngébb a jellemzés, melynél az imént említett szabadosság szintén igénybe van véve. Az álomnak az a kettőssége, mit a német Doppelgängerai kifejez, az embertipusra lévén itt alkalmazva, Madách a jellemzési nehézségeken gyakran tul teszi magát. Mintegy a német romantikának lélek-vándorláshitét alkal-

mazza, melynek értelmében az ember tudatában emlékezet gyanánt él a praeexistencia, sőt a jövőnek sejtelme is már meg van. E misztikus, az egyént több részleges egyénre osztató hit, kevésbé költői jelképezés gyanánt jelen meg itt. Míg Faust a maga egyéniségében az emberiségnek egész lelki világát összpontosítja, Ádám a külvilág váltakozásában egyénietlenül el, az összeségből egyesekre szétoldott emberiségnek individuumait próbálgatja magára. Faust lélektani igazság; Ádám allegorikus szerepcsere. Ádám mindegyre kosztümöt változtat, mert egyik alakjának sem tud megfelelően érezni és gondolkodni, mindenik alakjából a tépelődő Madách beszél. Ez a szubjektív eljárás mód teszi lehetővé aztán a csalódás és remény körforgását, s így a világtörténelmi panorámának képváltozásait. Kor s helyhűség helyett, ami környezetének produktumául tüntetné fel az alakot, és így a korszellemnek tehetné hordozójává, főhőssévé tehetné annak a nagy drámának, mit a világtörténelem egyes szakai valóban képeznek: ehelyett csak egy napjainkbeli bölcselőt állít oda költőnk, hogy az sorban próbálkozzék a legellentétesebb szerepekkel és alig fogott az egyikbe, már a másik után vágakozzék, miután ilyennek léteztéről van tudomása. E szerepek Madáchnál mind tragikusakká vannak változtatva: Pharaó, Miltiades, s a mi nevük, mindannyi mal-à-propos született álmodozók, kikre a céltévesztett élet késő kiábrándulásának tragikuma nehezedik. A végső lemondás, a megbékülés aztán más irányzatot ad a befejezésnek és a maga kicsinyességében mutatja be e szerepek vivőjét, Ádámot, kinek sorsa utoljára, végelemzésben nem lesz az ember tragédiája. A pessimizmusnak ez elhazudozása miatt a tragikus individuumok után Ádámnak, mint összülőknek alakja tragikailatlanul áll elénk ismét, hogy a tragédia bevégeztével a lemondás

drámája kezdődjék meg. A mű címe csak következetlenségnek maradt meg, mintegy a merész befejezéstől elbátortalanuláshoz elfelejtett bizonyítéka.

A másik főalak, a nő, teljesen elesik. Az expositio e hibájára, mi a tulmerész terv meg nem valósíthatóságából eredt, Szász Károly mutatott rá. Madách ugyanis a nőnek itt éppen akkora szerepet jelölt ki, mekkorát a férfiúnak. De a nő mégis csak mellékalakként szerepel az álomképekben, mint csak kísérő társ. Hisz a mű alapgondolatával, ellenkezőleg, az álom utóhatásának nyoma sincs. Az az alapjellem pedig minőnek »Éva leányainak« ez anyja tüntetve fel, érthetlenné teszi, mint ölthet koronként nemes alakot a nőiség, az előzmények logikai folyományát meghazudtolva. Különben is Évának alapjellemé egyáltalán nem állja ki az egyénítés kívánalmait: Éva logikus fej, ki még Ádámnál is hamarabb fog fel, minden szavában hideg okoskodó, úgy hogy Luczifer az első bölcselő gyanánt üdvözli őt. Tulajdonképpen Éva csak úgy »bölcseltettetik« a költő által, akár Ádám, akár Lucifer, vagy ép a földszellem.

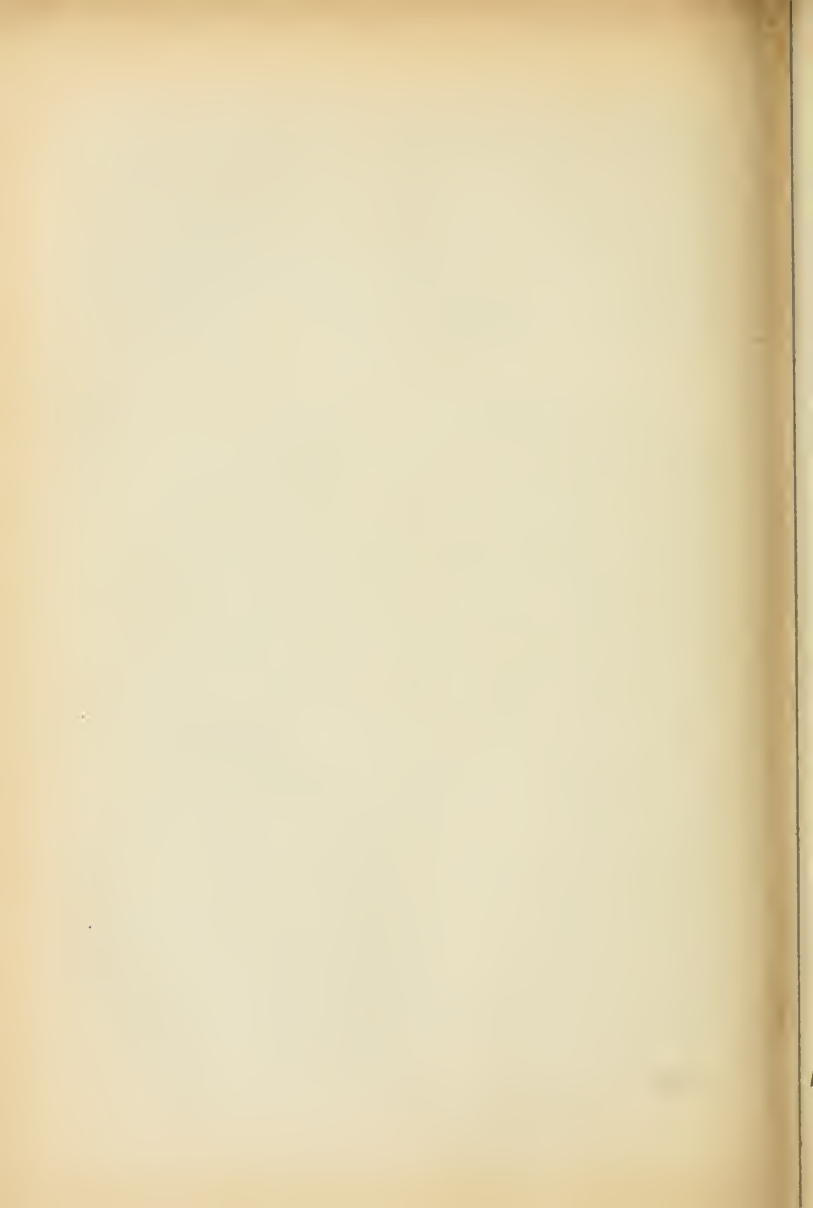
Madách alakjainak családi baja mutatkozik itt is: az élettelen absztrakciók rajza, élő emberek helyett. Ádám elvont szóvitákat tart Luciferrel, ki pihenőül aesthetikai elméletekkel is bajlódik, a francia romanticizmusnak hirhedt antithesis-kultuszát dicsőítő Lucifer ellenében, Shakspeare hívének vallja magát. Már a paradicsomból kiűzetésekor azon tűnődik: »Hová lesz énem zárt egyénisége ez űr között«, a német filozófiai stilben jártasságát bizonyítva. Ezért esik ki olykor a legfontosabb mozzanatokban is szerepéből, így felébredtekor, midőn durván lekorholja nejét: »Miért is jársz utánam? A férfiúnak, a világ urának más dolga is van, mint hiu engeltetés. Nő ezt nem érti s nyügül van csupán.« E nagyzó pessimistikus utóhang ellentmond a költemény alapesz-

méjének, egész fejleményének, helyenkint valósággal csodaszerűvé teszi Ádámnak deus ex machina féle Pál fordulását. — Lucifer maga, kit oly naiv célzatossággal szidat Madách mindegyre Ádámmal gunyjáért, természettudományi produkciói, bűvképei mellett, »közönséges skeptikus bölcs; elmélkedései — néhol egy-egy kis szarvasokoskodást leszámítva — elég közönséges emberi okoskodástól«, az egész alak — Szász Károlylyal szólva — »alaktalan abstractio«.

*

Madách napjainkig az irodalomtörténetében, rendezesen kizárólag az »Ember Tragédiájának« költője szerepel és méltán. Összes költészetének első tanulmányozója, Riedl Frigyes is arra a nézetre jutott, hogy e műben Madách nagy tehetsége »érett korában hajlaminek és sajátságainak leginkább megfelelő tárgyat talált«, olyant, »mely nem kíván nagy emberismeretet vagy egyénítést, tehát az allegoriát érinti, mely megtűri az abszolút gondolatokat és egyáltalán nem llrai hangulat, vagy drámai jellemzés, hanem épen nagy eszmék és mély értelmű koncepció eredménye. Előbbi művei mind csak studiumok voltak e legtökéletesebb művéhez, mely szerzőjét legelső költőink sorába emelte.«

Részünkről úgy hisszük, Madáchnak sehol sem sikerül aránylag annyira elérni, mint az »Ember Trágédiájában« azt, hogy képzeletét többé-kevesébbé méltónak bizonyítsa egy nagyszerű koncepcióhoz, hogy az elvont gondolatvilágba szinességet és llrai hangulatokat vigyen be és hogy esetleg az emberi sziv drámai jellemzésével is sikeresen próbálkozzék; habár el kell ismernünk, hogy az itt tulságosan is merész feladattal szemben, melyet maga elé tűzött, művészi ereje is olykor kudarcot vallott.

OSTWALD A TUDOMÁNY

KELEN FERENCZ FORDÍTÁSA

MODERN KÖNYVTÁR
SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

106. SZÁM

BUDAPEST

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMD. RÉSZVÉNYTÁRS. KIADÁSA

Minden tudás annál inkább
tudomány, minél nagyobb a
szociális jelentősége.

(OSTWALD)

OSTWALD-nak

a Modern Könyvtár-ban megjelent egyéb műve:

Nagy Emberek. Fogarasi Béla fordítása. 46. szám

A fordító minden jogot fentart magának.

A MODERN KÖNYVTÁR SZERKESZTŐSÉGE
VII. KER., RÁKÓCZI-UT 54. (ATHENAEUM)
TELEFON: 64—02

Ostwald Vilmos előadása az első Monista-Kongresszuson, Hamburgban, 1911. szeptember 10-én.

MÉLYEN TISZTELT GYÜLEKEZET!

A leghivatottabb részről*) hallották az imént, hogy mily mértékben kerítette hatalmába az emberi elme a világ legnagyobb, valamint legparánylbb dolgait. Az ember a megkivántató munka-mennyiségek hijján ugyan nem bírja pályájukból kisodorni az égitesteket, de hosszú évekre a legpontosabban előre meg tudja ezt a pályát határozni. Fel tudja használni a különböző égitestek egyidejű pályafutásának ismeretét arra, hogy pályájukat évmilliókra megszabja. Másrészt viszont behatól a pusztá szem előtt elrejtett világba, hogy megismerje »a pontot, melyből az élet fakadt«. Amit eddig a legmélyebb titok fátyla fedett, a nyugvó petesejt megtermékenyítését: kémiai és fizikai reakciókra vezeti vissza.

A tudomány az az általános segítő eszköz, mellyel az ember a maga erejét ily roppantul kiterjesztette. A tudomány az a mindent lebíró szerszám, amely egyaránt hozzáférkőzik a legnagyobb, mint a legparánylbb jelenséghez, amely előtt épp úgy fel kell hogy tárják titkaikat a csillagzatoknak, mint az állatl és növényl

* Lásd: Arrhenias: Das Weltall . . . J. Loeb: Das Leben. Alfred Kröner kiadása.

élet csiráinak. És abból a szinte személytelen módból, amely e nagy és alapvető gondolatok inént hallott előadóit jellemezte, Önök bizonyára szintén azt a benyomást nyerték, hogy nem annyira maguk a felfedezők — kiknek páratlan munkásságát hálával ismerjük el — viszik az emberiséget a magaslatok felé, hanem maga a tudomány. A tudomány, mely napjainkban szerszámból önálló és független fejlődésű lénygé vált.

A modern kulturfejlődés alacsonyabb fokain is nagyon világosan szemlélhetjük a szerszámnak ilyen önálló lénygé való fejlődését. Akinek alkalmá volt egy modern óriási gőzhajót apróra megfigyelní, a gépezetét és kormányzó-készülékeit megismerni, az nem zárkozhatik el az elől a benyomás elől, hogy nem valami pusztá géppel áll szemben, hanem egy roppant, autonom élő szervezettel, amely ugyan mint valami jámbor, tanulékony elefánt engedelmeskedik a vezetőjének, de hibás vagy avatatlan vezetést érezve, makacs lesz, kivonja magát vezetője akarata alól. Ilyenkor aztán a benne felhalmozott óriási energiákat nem hogy az ember hasznára, de kárára, sőt megsemmisítésére fordítja.

Még sokkal inkább ilyen benyomást nyer az, aki a tudomány valamely ágával foglalkozik. A tudomány a maga külön életét élő szervezet, mely vagy függetlenül megáll, tekintet nélkül arra, hogy ez vagy az az ember, ma vagy tegnap melyik részét tudja vagy tudta. A tudomáynak ezt a sajátosságát legvilágosabban a tudomány történetéből ismerhetjük meg. Mint oktató gyakran tapasztaltam, hogy egy bonyolult és nehéz fejezetet úgy tudtam kezdő tanítványaimmal legvilágosabban megértetni, ha ennek a fejezetnek a történetét követtem és a gondolatokat körülbelül abban a sorrendben adtam elő tanítványaimnak, amelyet az emberiség azoknak a problémáknak a megvilágítása végett magá-

nak teremtett. Ily közel esik egymáshoz a tudomány történeti és logikai, fogalmi fejlődése, ennyire következetes a tudomány élete. Mindenütt azt a benyomást nyerjük, hogy a tudomány is, mint a szervezet általában, helyes sorrendben emelkedett fel az egyszerűtől az összetett felé, mintha valamely saját életet élő, magát szabályozó és asszimiláló képességekkel bíró lény volna.

Természetesen megérthetjük, hogy honnan ered a tudománynak ez a sajátága. A tudományt az emberiség legkiválóbb elméi mindenkor a legnagyobb erőmegfeszítéssel fejlesztették. Másszóval: a tudomány mindenkor úgy fejlődött, hogy a legcsekélyebb ellentállást kifejtő pontjain, a legkönnyebben lebírható helyeken növekedett. Azután addig várt, míg akár a tudomány egyik mesgyés területének párhuzamos fejlődése, akár egy különösen nagy tehetségű elme feltűnése kijebb nem tolta egy darabbal a legszélsőbb határt. A tudomány tehát szakadatlanul olyformán dolgozik, hogy létrehozza azt a maximumot, amelyre abban a korban egyáltalán képes: azután be kell hogy várja, míg ezt a művét tulszárnyalják. Tehát a tudomány természetes fejlődése ténylegesen a könnyebbtől a nehezebb felé halad, ami a problémákat illeti. Másrészt belső kialakulása éppoly gyakran az összetettből az egyszerű felé irányul, mert a legegyszerűbbhöz, azaz a legátfogóbb és legáltalánosabb tételhez a legnehezebben, tehát a legkésőbb jutunk el.

A tudománynak még egyéb, az élethez hasonló jelenségeit figyelhetjük meg különösen napjainkban, midőn mindenki, aki a roppant birodalom egy kis darabját műveli, teljes világossággal átlátja, hogy mily csekély az a terület, amelyet emberi erejének végső megfeszítésével megmunkálhat, vagy csak megismerhet. Belátjuk, hogy a tudomány össz-szervezetében az egyes kutató csupán a sejt szerepét játssza. A tudomány to-

vább él, épen úgy, mint az össz-szervezet, ha egyik vagy másik sejt el is tűnik. Vannak fontosabb és jelentéktlenebb sejtek, de a tudomány egész területén egyik sincs annyira fontos, hogy elpusztulásával az egész tudomány megsemmisülne. Csupán kisebb-nagyobb kár érhetl, ha a tudás az emberi koponyákból természetes vagy rendkívüli uton eltűnnék. A tudomány legnagyobb része ugyanis immár nem az emberi koponyákban, hanem az egyéntől független könyvek hagyományában van felhalmozva. A könyveken kívül van egyéb is, ami a tudományok leltárához tartozik. Így a kutatás hagyományos módszerei, amint azok a tudomány központjaiban kialakultak és amelyek csak részben vannak könyvekbe letéve. De a tudomány legnagyobb és leglényegesebb része a könyvek maradandó formájában él. Ezáltal lehetővé vált, hogy az egyes kutató minden személyes hagyomány nélkül ott kezdhet a munkájába, ahol a másik — aki 'egész másutt és gyakran más időben élt — abban hagyta. A tudománynak ez a maga különálló élete oly erős és biztos lett, hogy nem képzelhetünk el semmiféle katasztrófát a világ végpusztulásán kívül, amely a tudomány elpusztulását okozhatná, amint ez az emberiség korábbi fejlődési fokozataiban oly nagy mértékben megtörtént. Képzeljük el a népek történetében a legmerészebbet: Európát elárasztja a sárga faj. Vajjon elpusztulna-e ezáltal az európai tudomány? Semmi esetre sem. Először is: mert az európai tudománynak erőteljes oltványai növekednek Északamerikában, ahol biztos őrizetben gondozzák a tudományos irodalomnak csak némileg is jelentékeny eredményeit, amelyeket Európában kétezer év munkájával gyűjtöttünk össze. De ha Amerikát is elborítaná a sárga hullám, ott van Japán, ahol az európai tudomány csemetéje gyökeret vert és erős növekedésnek indult. A japán tudományos inté-

zetek kellően fel vannak szerelve az európai tudomány odavágó irodalmával. A tudománynak, az emberi szellem eme legnagyobb kincsének, a maga önálló élete olyannyira ellenállhatatlanul megerősödött, hogy nem tudjuk másképp elképzelni teljes elpusztulását, mint ha a földkerekség összes felsőbb rendű emberisége elpusztulna.

Ezért is nincs más emberi tevékenység, mely oly igazán nagy és állandó közkinccse volna az emberiségnek, mint a tudomány. Legközelebb áll hozzá a művészet és a vallás, de általános emberi vonatkozásaikban ezek is messze elmaradnak a tudomány mögött. A vallások az emberiség fejlődése folyamán mindig számosabb és többféle részre szakadtak és ezáltal szükségképp meggyöngültek, viszont a tudomány mindinkább zártabb, egységesebb és ezáltal erősebb lett. Gyakorlatilag semmi kilátás sincs arra nézve, hogy valamelyik vallás a többieknek visszaszorításával az egész emberiséget meghódíthatná. Mert az emberi szellem fejlődésének mostanáig átélt története ahhoz a kétségtelen következtetéshez vezet, hogy a vallások visszafejlődésben vannak, ellenben a tudomány különösen az utóbbi évtizedekben duzzadó életerőt, hatalmas asszimiláló és gyarapodó képességet mutat.

A művészettel úgy vagyunk, mint a vallással. A tudománynak nincs tősgyökeres, nemzeti jellege. A világ bármely zugában feltalált tudományos eredmény jellegének és természetének minden megváltoztatása nélkül közös kincsévé válik az egész tudományos közösségnek. A művészet ellenben mindenkor szükségképpen hozzásimul a különböző fajok és nemzetek különösségeihez és egyéni sajátosságaihoz. Bármennyire igyekezzünk is például a japán művészettel megismerkedni, bizonyos, hogy az sohasem fogja az európaiból az áhitatos érzésnek azt a fokát kiváltani, mint a japánból. Az európai inkább tudományos, néprajzi érdeklődéssel, mint esztétikai érzéssel szemléli e

műveket. Viszont megfordítva a japán képtelen az európai műtárgyat valóban műtárgyként élvezni. Lehet hogy egyik vagy másik árnyalatát meg tudja becsülni, amelyik tán hazai művészetében nincsen kifejlődve, de érzésének az európai művészet általában épugy idegen, mint nekünk a japáni. És ez többé kevésbé érvényes a közelebb rokon népekre és fajokra is. Ez éppen az újabb, jobb művészeti fejlődésnek az eredménye, hogy elismerjük a művészet tösgyökeres természetét és hogy hozzá van növe ahhoz, ami az egyes népcsoportokat egymástól elkülöníti. A művészetnek természetesen vannak nagy területei, amelyek általánosan emberiek. De ezeket az általános emberi viszonyokat nem tudja a helyi, időbeli, egyszóval egyéni vonatkozások hangsúlyozása nélkül jellemzően ábrázolni, mert éppen ebben rejlik erejének a java.

Látva a tudománynak ezt a sajátos különállását az emberiség egyéb szellemi tevékenységeivel szemben, felötlik a kérdés: mi a tudomány lényege, mi a sajátos természete, mi okozza azt az általánosan emberi vonatkozását, amelyet benne felismerünk? Csak gondoljunk mai ülésünkre, arra, hogy az egyik szónokunk a keleti tengeren, a másik pláne az Atlanti oceánon kelt át, hogy előttünk beszéljen. És a lelkesség, amellyel Önök mindkettőjüket üdvözölték és előadásukat megköszönték, kétségtelen tanujele annak, hogy mindkét férfit oly gondolatokat fejtett ki Önök előtt, amelyek Önöket is bensőjükben foglalkoztatták, amelyek az Önök szívét, érzését és elméjét megillették. Tehát sem földrajzi, sem nemzeti távolságok csöppet sem akadályoztak meg bennünket abban, hogy eme vezéreink szellemi munkáját éppen úgy magunkévá fogadjuk, mintha velünk egy nyelvet beszélő honfitársaink lennének.

A tudomány létezését nem ritkán a kíváncsiság általános pszichológiai tulajdonságára szokták visszavezetni, arra a szükségletre, hogy kívánjuk megismerni azt, ami

előttünk van, amivel naponta érintkezünk. Amde mégis különbséget teszünk tudomány és kíváncsiság között. Míg a dolgozó szobájában vagy a laboratóriumban kutató professzorra bizonyos — tán nem mindig megokolt — tisztelettel tekintünk, addig bizony egészen másfajta érzéssel viseltetünk az emberi ama csoportja iránt, mely szaporá beszéddel tárgyalja a napi újdonságokat. Másmilyen tevékenységnek kell hát lennie a kutató tudomány szomjának és az átlagos ember kíváncsiságának. A főkülönbséget nyilván megtaláljuk a következőkben. Az átlagos ember kíváncsisága kicsiny, muló eseményekre vonatkozik, amelyek csak kevés embert illetnek és amelyeknél keveset számít, hogy így vagy amúgy dőlnek el. És minél fontosabbak és messzebbre kihatók ezek a kérdések, annál nagyobb tisztelettel tekintünk a kutató munkája felé, annál hálásabban köszöntjük azokat az eredményeket, melyeket munkája szül.

A kérdéseknek szociális vonatkozása, általános emberi jelentősége különbözteti meg a kutatás munkáját, a tudományt bizonyos tények puszta tudásától. Bátran kimondhatjuk, hogy minden tudás annál inkább tudomány, minél nagyobb a szociális jelentősége.

Ezt a körülményt már a tudomány keletkezésének a történetéből is felismerjük. Köztudomásu, hogy minden tudomány a technikából, a természeti jelenségek önkényes kezelésénél szerzett tapasztalatokból származott. Az egyező és megismételhető fogások tették azt a tapasztalatot, a tudásnak azt a summáját, amelyet a technikus utódjával hagyománykép közölt. Ezen alapult az egyesnek a fölénye versenytársai fölött. Ezekből az alkalmazott tudományokból vagy technikákból fejlődtek aztán fokonyként a tiszta vagy szabad tudományok és pedig oly erősen és függetlenül, hogy néha szinte ellentét támadt a tiszta és az alkalmazott tudomány, a szabad tudomány és a tech-

nika közt. Ez az ellentét nyilván helytelen, mert elszakítja a leányt, a tiszta tudományt, az anyjától, a technikától. Ezáltal pedig elszakítja egyrészt a tápláló anyaföldtől, másrészt pedig — ami talán époly fontos — megfosztja az illetékes vezetéstől. Történetileg is ki tudjuk mutatni, hogy a tiszta tudományt ismételten oly férfiak vitték hatalmasan előbbre, akik élénk összeköttetésben és szoros ismeretségben voltak a technikával, a gyakorlati élettel. Gondoljunk például a mult század egyik legnagyobb felfedezésére az energia törvényeire. Ezeknek első tételét egy mástól függetlenül három férfitól formulázta, kik közül kettő gyakorló orvos, a harmadik pedig serfőző volt. E férfiak: Mayer, Helmholtz és Joule. A második főtételt pedig, mely még sokkal nehezebb és finomabb gondolkodást követelt, Sadi Carnot fedezte fel, egy tűzértiszt és pedig miközben az éppen akkor gyakorlati használatba vett gőzgépről gondolkodott. Ha a mult század másik nagy haladását tekintjük, az élőlények fejlődés-elméletét, vezető kutatóként ott találjuk Darwint, aki sohasem volt rendes értelemben vett tudós, akinek, míg az egyetem tagja, nem is támadtak ezek a gondolatai, hanem csak miután négy évig tartó világkörüli utjában a tényleges benyomások végtelen gazdagsága hatott az elméjére. A nyert tapasztalatok roppant változatosságát csöndes visszavonultságban igyekezett összefoglalni és így jutott alapvető gondolatára.

Tehát ma is mindenkor legyen rá gondunk, hogy a tiszta tudomány meg ne tagadja dölyfösen anyját, a technikát. Az ilyen viselkedésnek nem szoktak elmaradni a rossz következményei. A tiszta tudomány, mint igaz és szerető lánya a technikának, tartsa vele fönn mindenkor a szoros összeköttetést. Az utján talált javakat hordja a házi tűzhelyhez, tegye a technika révén az emberiség közkincsévé. Ebben rejlik a tudomány nagy szociális jelentősége, ezen az alapon mulja felül értékben a tudomány az összes többi szellemi munkásságot.

Ha a tiszta tudomány egészséges és életreképes akar maradni, mindenkor vissza kell hogy térjen az alkalmazott tudomány felé. Mert mi is voltaképen az alkalmazott tudomány? A felelet: az alkalmazott tudomány prófécia, mely előre meghatározza a jövőt és kísérletekkel próbáját is adja annak, hogy helyesen és megbízhatóan tud próféciát mondani. Az olyan tudás, mely pusztán előbb megtörtént dolgok felderítésével foglalkozik, hogy azt későbbi nemzedékek számára feljegyezze, pusztán játék csupán és alig különbözik attól az üres kíváncsiságtól, amelyet az imént a tudomány ellentétéként ismertünk meg. Csak annak a tudománynak van szociális jelentősége, amely mindenkorra kész a jövőmondásra, mely az emberiség jövőjének javításán és nemesítésén munkál. Viszont csak az ilyen tudománynak van jogcime a társadalom támogatására és istápolására.

Igen tisztelt gyülekezet! Hiszem, hogy Önök nem fognak engem a lapos és parlagi utilitarizmus szemrehányásával illetni. Ez a szemrehányás talán érdemetlenül érne, tekintve, hogy egész tudományos munkásságom a kémiának legelvontabb területeire szorítkozott. Talán igényelhetem azok után, hogy szellemi erőim teljességét a tiszta tudomány művelésének szenteltem, miszerint minden tudomány alkalmazhatóságáról szóló föltétlen és szigorú követelményemet a leggondosabb megfontolás eredményének tekintsek.

Tekintve a tudás anyagának végtelenségét, okvetlenül szükségünk van valami próbakőre, amellyel megítéljük, hogy merre irányítsuk első sorban az energiánkat és mit hagyhatunk figyelmen kívül mint kevésbé vagy egyáltalán nem fontosat. Ennek egyetlen próbája a gyakorlati jóslásra való alkalmazhatóság. Az Igazi tudományt a hamistól, a skolasztikustól, megkülönböztető eme segédeszköz ma még kevésbé ismert és alkalmazása

épen nem általános. Innét van, hogy napjainkban az igazi tudományok mellett rengeteg tömegű skolasztikát is művelnek, ugyannyira, hogy a jelenkori egyetemi tudományosság fele skolasztikus. Ide tartozik például a jogi oktatás legnagyobb része. Minden praktikus jogász meg fogja ezt erősíteni, ha rágondol, hogy mily keveset használhatott fel egyetemi tanulmányaiból későbbi hivatásában. Egészséges irányu ellenben az orvosi és természettudományi oktatás, ezeknél csak itt-ott találni rá a tudomány korábbi, fejletlen formáira. Ennek a jelenségnek az okát csakhamar világosan átlátjuk, ha meggondoljuk, hogy valójában csupán az u. n. természettudományoknak van igazán tudomány jellege. Készakarva beszélek az u. n. természettudományokról, mert amiként a természeten kívül semmi sincs, azonképen a természettudományokon kívül nincs egyéb tudomány. Am régtől fogva meg szökták külömböztetni a »szellemi tudományokat« a természettudományoktól. Pontosabb elemzés a fent megállapított karakterisztikum irányában könnyen felderíti, hogy épen ezen a területen virágozik a skolasztika leginkább. Hogy erről meggyőződünk, vegyük elő igen alkalmas példaként a modern összehasonlító nyelvtudományt. Ezt a tudományt körülbelül száz év óta rendesen művelik, de ezen idő alatt igazi tudományos eredményeket, amelyek a jövő megállapítását valamiképen előmozdithatnák, egyáltalán el nem ért, olyannyira, hogy az emberiség minden lényeges veszteség nélkül lemondhatna az összehasonlító nyelvészet összes eredményeiről. Aki-nek ez az ítélet tulságos keménynek tetszik, az csak kérddje meg magamagától, hogy ezek az összes eredmények milyen szerepet játszottak a saját vagy valamennyi barátainak életében és hogy vajjon másképp alakult volna-e az élete, ha nem lenne összehasonlító nyelvtudomány?

A tényleges viszonyoknak különösen világos áttekintését kapjuk, ha feltesszük azt a kérdést, hogy milyen kölcsönös vonatkozás van az egyes tudományok közt és hogy egyáltalán van-e valamely törvényszerű vagy rendszeres összefüggés köztük? Itt természetesen csak a valóságos tudományok vétetnének számításba, míg az áltudományok, a skolasztikusok önmaguktól elesnének. A tudományok ilyen osztályozását sokszor megkísérelték. Ezek a rendszerek, egynek a kivételével, kölcsönösen elnyomták egymást. Csupán Comte Ágostoné, a francia filozófusé, az, amely némi kiegészítéssel és változtatással a tudományról alkotott mai felfogásunkhoz hozzáidomítható. A tudományoknak ez a rendszere természetesen a tiszta tudományokra vonatkozik. Az alkalmazott tudományok, vagyis a technikák t. i. a véletlen napi szükségletek kényszere alatt állnak, miért is nem foglalhatók közvetlenül logikus rendszerbe. A tiszta tudományokat ellenben épen rendszerességük és törvényszerűségük jellemzi és ezáltal eleve megadják annak a lehetőségét, hogy törvényszerű és pontosan meghatározott összefüggésbe hozassanak egymással. Ez az összefüggés nyilvánvaló lesz, ha megvizsgáljuk a fogalmakat, ezt a közös alapot, amelyen minden egyes tudomány fölépül.

A különböző tudományok lényegesen és jellemzően ama fogalom-csoportok szerint különböztethetők meg egymástól, amelyeket mindegyik tudomány kölcsönös összefüggésbe hoz egymással és amelyeknek következményeit vizsgálja. Ha sikerül a fogalmaknak rendszeres felosztását adnunk, akkor egyuttal megkapjuk a tudományok rendszerezését is. Ez a felosztás önként következik minden fogalomnak abból az általános tulajdonságából, mely szerint minden fogalomnak van tartalma és köre. A fogalom tartalmán a különböző részeinek az összeségét értjük, az egyszerűbb fogalmakat, amelyek együtt ezt a

különös fogalmat alkotják. A kő fogalmához például hozzátartozik a súly, a szilárd alak, a keménység, szín, sűrűség, kémiai összetétel stb. tulajdonsága. Ezek az egyes fogalmak valamennyien egyszerűbb rész-fogalmak a kő összfogalmának és ennek tartalmát teszik. A kő fogalmának körét viszont úgy kapjuk meg, ha minden tárgyat arra nézve megvizsgálunk, hogy bír-e a jelzett különleges ismertető jegyekkel. Amely tárgyak a kő fogalmának részletes tulajdonságaival bírnak, azok e fogalom alá tartoznak és a kövek összesége alkotja a kő fogalmának a körét.

Nyilvánvaló, hogy a fogalom e két alaptulajdonsága, a fogalom tartalma és köre fordított viszonyban van egymással. Minél dusabb valamely fogalomnak a tartalma, annál csekélyebb azoknak a tárgyaknak a száma, amelyekre ez a tartalom illik, vagy amelyek ennek a fogalomnak megfelelnek — annál szűkebb tehát a köre. Viszont minél kisebb az egyes tulajdonságoknak a száma, amelyek egy fogalomba összefoglalvák, annál több tárgy tartozik alája, annál nagyobb a fogalom köre.

Minden fogalomnak megvan ez a két tulajdonsága és pedig ebben a jellemző megfordított viszonyban, úgy hogy ennek alapján az összes fogalmakat rendszerezni lehet. Kezdhethük például oly fogalmakon, amelyek legkisebb tartalommal és viszont a legnagyobb körrel bírnak, amilyenek: a dolog, csoport, rész, egyenlőség stb. és e fogalmakból egy tudományt alkotunk, amely tehát az összes elgondolható tudományok közt a legáltalánosabb és a legátfogóbb lesz, mivel ki fog terjedni gondolkodásunk minden tárgyára. Viszont a tárgyalt fogalmak tartalmáról ez a tudomány a legszegényebb és a legkevésbé változatos közléseket fogja tenni, aminthogy a tartalom nagyobb gazdagságát szisztematikusan ki-

zárja. Ily módon keletkezik a legáltalánosabb tudomány, a logika. A logika a különböző dolgokat csoportokba osztja és a fogalmakkal való bánásmódra tanít.

Ha a fogalmakat kissé gazdagabban specializáljuk, akkor elérkezünk a mennyiség és nagyság fogalmaihoz, ennek a tudománya a matematika. További specializálás elvezet a tér és idő fogalmához, ez pedig a geometriához és a vele rokon kinematikához, a mozgás-tanhoz. E tudományok mind a dolgok általános tulajdonságaival foglalkoznak, ezért is egyáltalán nincsen olyan dolog, mely nem lehetne a tárgyuk. A logika a legáltalánosabb a három tudomány közt, ennek természetesen minden dologhoz van köze. Már megszámlálni és megmérni nem minden dolgot lehet, a tér- és időbeli meghatározás pedig még további specializálást tételez föl.

A tudományok első csoportját rendszerező-tudományoknak nevezzük. Ezek a legáltalánosabb tudományok, amelyek ezért immár a legaprólékosabban vannak kiművelve. Erről már az is könnyen meggyőzhet bennünket, hogy sem a logikában, sem a matematikában, sem a geometriában semmiféle új, nem várt, meglepő felfedezéseket nem várunk, holott a 17. és 18. században a matematikai felfedezések a tudós társadalmat a legnagyobb izgalomba ejtették. Ezek a tudományok mai fejlettségükben lényegükre nézve megállapodtak és további fejlődésük főképp azoknak a területeknek tökéletesebb kiművelésére szorítkozik, amelyek eddig kellő ápolásban nem részesültek.

A rendszerező tudományokhoz csatlakozik a fizikai vagy energetikai tudományok csoportja. Ez a szervesetlen jelenségek egész területét felöleli és az energetika nevet onnét kapta, hogy ebben az egész csoportban az energiát ismerték fel főfogalomnak. A szimmetria kedvéért hármas felosztást tehetünk és meg-

különböztethetjük a mechanikát, kémiát és fizikát. De épügy jogosult a mechanikát a fizikához számítani, amint viszont a fizika és kémia közé a fizikai kémát beékelhetjük. Minthogy ebben a csoportban nemcsak három új fogalomról, hanem ezek nagy sorozatáról van szó, ennél fogva egyrészt annyi fokozatot alkothatunk, amennyi új fogalom jelentkezik a csoportban, másrészt ezeknek az új fogalmaknak az összeségét némileg önkényesen nagyobb csoportokra oszthatjuk, amint ezt az imént tettük. Így aztán a mechanikába sorozzuk, mint tudva van, a tisztára mechanikus jelenségek megfigyelését. Azaz ebben a csoportban a dolgokat tömeggel és sullyal bírónak, valamint mozgató erők alá rendelve tekintjük: megvizsgáljuk kölcsönös helyzetüket és időben végbemenő változásait, sebességüket és gyorsulásukat. Az energia-tan szempontjából e területen főképp két energia-fajjal van dolgunk: a távolsági- (disztancia) és a mozgási-energiával (eleven erő, kinetikus energia). Azonban a mechanikába tartozónak sorolják tágabb értelemben az energia némely más fajtát is, így a felületi-, térfogati- (volumen), forma-energiát és még egyebeket.

A fizikához sorozzuk az anorganikus tudományoknak ama fejezeteit, amelyek egyéb energia formákkal, így különösen az elektromos-, hő-, mágnességi- és végül a sugárzó energiával foglalkoznak, míg a kémiának az anyag változása a tárgya. Napjainkban egy igen messzire kiható egységesítő törekvést észlelhetünk ezen a téren. Ennek az az eredménye, hogy nem csupán a hőt ismerjük el mozgási-energiának, hanem a fényt is elektromagnetikus jelenségnek tartjuk, sőt az összes mechanikai jelenségeket alárendeljük az elektromágnesség alaptörvényeinek. Lehetséges tehát, hogy az anorganikus jelenségek összeségét, ideértve kémiát és nem csupán az energia-

fogalmában, hanem az elektromágnesség törvényeiben is összefoglalhatjuk. Ebből az világlanék ki, hogy minden energia elektromágneses természetű. De a fejlődés még nem jutott el eddig a pontig, jóllehet utban van feléje.

Ha ezeknek a tudományoknak a szerepét vizsgáljuk a kultúrtörténelemben, azt találjuk, hogy az emberiség csak néhány évszázad óta műveli azokat rendszeresen. Míg a matematikában vagy a geometriában, miként említettük, többé egyáltalán nem várhatunk úttörő és fölforgató felfedezéseket, addig mindnyájan szemtanúi voltunk azoknak az úttörő és fölforgató felfedezéseknek, melyek körülbelül egy század óta a fizikai vagy energetikai tudományok terén tétettek. Elmondhatjuk tehát, hogy oly kultur-korszakban élünk, amelyben főképp a fizikai tudományokat ápolják és viszik előbbre, és amelynek jellegét az ily irányú felfedezések döntően befolyásolják. E körülményeknek megfelelően a logika, matematika és geometria alapfogalmai annyira be vannak sorozva a mindennapi gondolkodásunkba, hogy művelt ember ellenők alig vét (— még a geometriai hibák, jellemzően, a leggyakoribbak —), addig a fizikai tudományok alapfogalmai az emberiség előtt annyira újak, hogy agyvelőknek ezekhez a törvényekhez való öröklékeny alkalmazkodása még be nem következett. Az energia törvényei, melyek e csoport valamennyi jelenségeinek az előadottak szerint keretét alkotják, különösen annyira újak a köztudatra nézve, hogy ösztönszerű elsajátításukról ez időtájt szó sem lehet. Ezért is korunk filozofiai és nevelési munkájának főképp oda kell irányulnia, hogy az energia általános törvényei a mindennapi és rendes gondolkodásnak alkotó részeivé váljanak. Az energetikának valóban döntő szerepe van a modern gondolkodás kialakulásában. Míg a szellemi operációk teljesen

magából értetődően logika, a matematika és a geometria törvényei szerint mennek végbe, addig másrészt éppen nem tekintik magától értetődőnek, hogy a valóság jelenségeit mindenkor az energetika törvényei szempontjából ítélik meg vagy hogy a valóságot csakis ezeknek a törvényeknek keretein belül keresik. Ezért is korunk elsőrendű követelése, hogy az energetika törvényeit minden jelenségre következetesen alkalmazzuk, vagyis, hogy az emberi elmét tudatosan hozzá alkalmazzassuk a jelenségek általános törvényeihez.

Végül van a tudományoknak egy harmadik csoportja, mely az élet fogalma köré csoportosul: ezeket a biológiai tudományoknak nevezhetjük. Köztük a fiziológia a legáltalánosabb, mely az összes élő lényekkel és élet általános jelenségeivel és törvényeivel foglalkozik. A fiziológián épül fel a pszichológia, azoknak az életjelenségeknek a tudománya, amelyek a központi idegrendszerrel és az ettől függő funkciókkal vannak összeköttetésben, az ugynevezett lélekről szóló tudomány. A pszichológia fölött áll mint harmadik e csoportban a szociológia vagy helyesebben a kulturologia, mely amannál fogalmi tartalomban gazdagabb, viszont a felőlelt jelenségek körére nézve szűkebb. A szociológia az emberre szorítkozik, azokra a jelenségekre, amelyek az embert az állattól megkülönböztetik, másszóval, ami az emberi kultúrát alkotja. Ide sorozzuk tehát a kultúra valamennyi különös formáit és megnyilvánulásait, ide tartozik a nyelv, technika, jog és gazdaság minden ágának tudományos művelése. Ha tovább akarunk menni, egy külön tudományt szentelhetünk a kultur-emberiség egy sajátos csoportjának, a legnagyobb és legkiválóbb egyéneknek. Ez a genális emberről szóló tudomány, a *geniologia*, volna. Ugyanis sikerült a *Homo sapiens* fajának e ritka példánnyal számára nem csekély számú általános törvényt megállapítani,

ugy hogy de Candolle, Galton és mások alapvető munkái után valóságos racionális tudományról szólhatunk.

A figyelmes hallgató talán feltűnően hézagossnak fogja érezni ezt az előadást, amelyben a történelem nem szerepel külön tudományként. Ámde helyes megfontolás csakhamar meggyőz róla, hogy a történelem, mint az egykor megtörtént dolgoknak a tudása, valójában nem tudomány mindaddig, míg Ranke klasszikus formulája szerint annak a megállapítására szorítkozik, hogy »milyen is volt tulajdonképen a mult.« Itt nyilván nincsen szó próféciáról, következésképen tudományról sem beszélhetünk. Majd ha a történelmet tapasztalati alapként fel tudjuk használni a szellemi, gazdasági, jogi vagy egyébféle fejlődési folyamatok megállapítására, akkor tudomány lesz: mert ebből a tapasztalati anyagból következtetést vonhatunk a jövőre, tehát felépíthetjük az illető jelenségek praktikus politikáját történetük ismeretének alapján.

Ebből önként következik, hogy a történelem annyi részre oszlik, ahány külön tudomány van. Van történelem a matematikának, a pszichológiának, ugyszinte természetesen a jognak, a politikai viszonyoknak, gazdaságnak és a művészetnek is. Amit hagyományosan történelemnek nevezünk, az főkép a nagy politikai változásokra szorítkozik, tehát a legfeltűnőbb és az érdeklődést leginkább kihívó jelenségekre. De az emberiség kulturájára ezeknek távolról sincs akkora jelentőségük, amilyen ennek a hagyományos érdeklődésnek megfelelne. Az emberiség tulajdonképeni története a kultur-történet és ebben a technika történetének nagy, gyakran döntő szerepe jutott. Már az a tény maga, hogy mai napig nem írták meg rendesen, alaposan a technika történetét, legalább is nem úgy, hogy a politikai változások történetével megközelítően is összehasonlítható lenne, mutatja, hogy mily célszerűtlenül és tudománytalanul művelték idáig szakmájukat az egyoldaluan filozófia és nem tech-

nikai képzettségű történetírók. A mai történetírás minden elfogulatlan szemlélőjének önként ajkára tolul az a kérdés, hogy hová vezet az elmúlt tények hovatovább aprólékosabbá való feljegyzése és megállapítása? Hisz ez a vállalkozás nyilvánvalóan határtalan és meghaladja az emberi erőt, mert lehetetlenség egy szűkebb területre is abszolút teljességgel egybegyűjteni történelmi ismeretünket. A tudomány általános meghatározása megadja az előbbi kérdésre a feleletet. Ha a tudomány prófécia, úgy csupán azokat a tényeket kell megállapítani, amelyeket valamely módon jóslásra akarunk felhasználni. Ellenben mindazokat a tényeket, amelyek pusztán a múlt megismerését szolgálják, mint lényegteleneket mellőzhetjük. Abból, hogy a tudománynak jósolnia kell, kritériumként kapjuk, hogy történelmi megállapodás csak az oly eseményeket és az események csak oly részeit és oldalait illeti meg, amelyek ismétlődnek, amelyeknek tehát általános vagy törvényszerű jellege van. Az egyszer megtörténő dolgok azonban egyben el is tűnnek a földről és így nem lehetnek tudományos kutatás tárgyai. A valódi tudomány csak a törvényszerű viszonyok felderítésével foglalkozhatik, az egyszer megtörtént események megállapítása krónika vagyis kíváncsiság.

Kérdést kell tenni továbbá az alkalmazott tudományok vagy technikák szisztematikus rendje iránt. Habár a tiszta tudományok alapján az összes elképzelhető alkalmazott tudományok vagy technikák teljes rendszere megállapítható volna, ezt itt, mint tulságosan messzire vezetőt, mellőzzük. Valójában a technikák nem a fogalmak terjedelme és tartalma szerint fejlődtek, hanem az emberl nem egyes szükségleteihez mérten, amint ezt a földfelület különös alakulása, az emberi szervezet különös természete és végül a földön és a napjainkban egyszer ható tényezők feltételezik. Így jelenleg a technikai tudományokat leginkább alkalmaztatásuk területei

szerint rendezik. Általában mondhatni, hogy minden technikai tudomány bizonyos számú tiszta tudomány segítségére van utalva megoldandó feladatához képest. Az orvostudomány például egyike a legfontosabb technikai tudományoknak. Felhasználja az összes általánosabb tiszta tudományokat fel a fiziológiálg, sőt alkalomadtán a pszichológiát is, melynek különösen a lelkibetegségek megítélésénél jut jelentős szerepe. Súlypontja a biológia. Hasonlóképp megtaláljuk a többi technikáknak is a súlypontját, így a mérnöki tudományokét a fizikában, a metallurgiáét és a vele rokon tudományokét a kémlában, a földmívelését a fiziológiában. Így tehát minden tiszta tudományhoz hozzácsatolhatunk egy alkalmazott tudományt, melynek amabban van a súlypontja és ezáltal elég kényelmes áttekintését nyerjük az összes alkalmazott tudományoknak és technikáknak.

Azt kérdezzük továbbá, hogy mi lehet általában a tudomány tárgya? A felelet, hogy a tudomány területe határtalan. Mindent földolgozhat a tudomány, nincs oly kérdés, hacsak valamely értelme és összefüggése van, mely az említett tudományok egyikének tárgya ne lehetne. A tudomány ugyanis abból a feltevésből indul ki, hogy a világon végbemenő összes események, mint természeti jelenségek valamely módon törvényszerűen vannak összekapcsolva, azaz hasonló körülmények közt hasonló módon ismétlődnek. Oly feltevés ez, mely az emberiségre nézve mindenkor áldást jelentett és a tudomány haladásához vezetett. Nem kell kérdeznünk, hogy abszolút helyes-e vagy sem ez a feltevés, amely nélkül egyáltalán nem lehetne tudomány. Hisz évezredek tapasztalat szól mellette, hogy ennek az elvnek az alkalmazása a mívelődés haladásához, a tudomány fejlődéséhez vezet. Hogy egy hozzám közelálló példát mondjak, felemlitem az előbb vázolt tiszta tudományok

közül a legmagasabbat, a geniológiát vagy a legkiválóbb emberekről szóló tudományt. Hogy gyakorlatilag alkalmazhatóvá váljék e tudomány oly célból, hogy 14—16 éves fiuk kiválaszthatók legyenek, kik hivatva volnának a nemzet érdekében később rendkívüli munkát teljesíteni,*) bizonyos szabályokat állítottam fel. Megelőző tanulmányaim alapján nem volt nehéz kerekszámban tíz különböző ismertető jelet találnom, melyek az embereknek ezt a csoportját az egyivásu, de fejlődésre kevésbé alkalmas társaktól elkülöníti és ezáltal idejekorán különleges gondozásunkra utalja. A geniológiának ez a gyakorlati alkalmazhatósága egyelőre csupán papiroson van meg, mert még nem volt rá alkalmam, hogy a valóságban kipróbáljam. De ahogy például A b b e Ernő energetikai alapon nyugvó elméleti felfogását a munkabeosztás legjobb formájáról csakhamar kísérleti úton bebizonyította a Zeiss-művek nagy üzemében, úgy én is remélem, hogy előbb-utóbb alkalmam lesz a megfigyelésből, tehát történelmi anyagból leszűrt szabályokat kísérleti vizsgálatnak alávetni és hatásuk helyesen bebizonyulván, azokat tudományos tételek rangjára emelni.

Valóban nem ismerem életünknek egyetlen olyan oldalát sem, melyhez a tiszta vagy az alkalmazott tudomány hozzá nem férne. És a tudományok eddigi sikereiből azt a bátorságot meritjük, hogy a törvényszerűségtől látszólag teljesen távol eső eseményeket a kutató szemével vizsgáljuk, vagyis avval a kilátással, hogy megtaláljuk a bennük rejlő szabályszerűségeket és törvényszerűségeket. Ez a bizodalom nem kevésbé fog hozzájárulni ahhoz, hogy a tudományok uralmát messzi

* A geniológia gyakorlati alkalmazhatóságának kérdését Ostwald j a p á n eredetű tanítványai vetették fel. L. Ostwald: *Grosse Männer* c. művét.

területekre kiterjesszük, amelyekhez eddig látszólag hozzá nem férhettünk.

Föl kell még vetnünk azt a kérdést, hogy miben látjuk a tudomány célját és hatását. Feleletünk úgy szól, hogy a tudomány célja azonos egész létünk céljával. A tudomány ugyanis a leghathatósabb eszköze létünk fentartásának, fokozásának és emelésének. Habozás nélkül kimondom, hogy ez a cél: a boldogság. Ezzel elértünk az ethika alapvető kérdéséhez. Önök tudják, hogy mostanáig az ethikának legkülönbözőbb megalapozását kísérelték meg, anélkül, hogy a probléma kielégítő megoldást nyert volna. Már a legrégebbi időben hangoztatták azt a véleményt, hogy minden ember a boldogságot keresi és hogy az ethika feladata, a legnagyobb boldogsághoz vezető ut megjelölése. Amde vallási, azaz papi részről minduntalan azt az ellenvetést tették, hogy az élet céljainak ilyen kitűzése nagyon is alacsony, nagyon is közönséges, nagyon is emberi: magasabb célokat kell keresni. Csakhogy az etikának »magasabb rendű« megalapozása hiábavaló volt, mert amit a boldogság helyébe tehettek, az mind kívül esett az emberen, tehát sem bizonyítható, sem állandóan biztosítható nem volt. Beszéltek egy immanens erkölcsi tudatról. Ha tekintetbe vesszük a néprajzi tudomány útján megismert etikai tények roppant sokféleségét, lehetetlen egységes erkölcsi fogalomról beszélni. A tudomány megvilágítása mellett ilyen megállapítás lehetetlen. Tudjuk, hogy a lelkiismeret változó. Örökös erkölcsi törvény! Honnan vegyük? Talán az ugynevezett kinyilatkoztatásból, vagyis olyan forrásból, melyet mi monisták eleve megtagadunk, vagy talán az ugynevezett természetes erkölcsi törvényből? De mi egyéb ez utóbbi, mint annak a kornak és társadalomnak etikai gondolkodása, amelyben az illető ethikus él, talán fokozva egy jobb jövő értelmében

való egynémely követelménnyel? Am e dolgok sokkal kevésbé egyértelműek és állandóak, semhogy rájuk lehetne alapozni olyan fontos dolgot, mint amilyen az emberiség egész cselekvésének a szabályozása. Ezzel szemben az összeség helyeslése az ethikal rendnek egyetlen immanens forrása. Ne tessék ellene vetni, hogy ez tulajdonképpen alacsony és közönséges alapozás oly magas tudomány számára, mint az ethika. Ennek az alapnak az alacsonysága nem objektív okoktól függ, hanem csupán attól, hogy mi magunk mily magas vagy alacsony ethikal fokon állunk. Így aztán csakhamar belátjuk, hogy az a legjobb ember, aki a legtöbb boldogságot terjeszti maga körül, aki a maga életét olyannyira harmoniába tudja hozni embertársaiéval, hogy cselekvéseiből semmi ellenszegülés, semmi kelletlenség vagy épen szerencsétlenség nem támad, hanem kinek-kinek betelik a szíve vágya, kölcsönös összhangban, a lehetőség szerint. Így tehát rájövünk, hogy összes erkölcsi ideáljaink egyuttal szükségképpen szociális ideálok is. Az ethika valójában nem egyéb, mint embertársainkhoz való viszonyunknak a szabályozása, vagyis a szociális törvényeknek a foglalata.

Így tehát a tudománytól a legnagyobbat várjuk el, amit az ember e földön alkothat és elérhet. Gondolkodásunk és érzésünk nem ismer magasabb és fontosabb célokat, mint azokat, melyeket egyedül a tudomány tehet számunkra hozzáférhetővé. Ha arra gondolunk, hogy a népek ősidőktől fogva a legjobbat és legmagasabbat, a lebecsesebbet és legnemesebbet, amit elméjükkel felfoghattak, az istenség nevébe foglalták, akkor viszont mi monisták a tudomány fogalmát emeljük arra a helyre, ahová a kevésbé fejlett elméjük az istenség fogalmát tették. Mert az emberiség összes kívánságait és reményelt, céljait és ideáljait, amelyeket eddig az istenség fogalmába sűrített

össze, mi a tudományban látjuk megvalósítva.

Természetesen, nem máról holnapra, hanem fokoatosan; mert a tudomány egyes ideáljai nyilván azonosak magának az emberiségnek az ideáljaival. Erről legjobban úgy győződünk meg, ha ráemlékezünk azokra a különböző jelzőkre, amelyeket az iskolában isten meghatározása, illetve leírásaként tanultunk megismerni. Legelsőbb is mindenhatónak mondják. Mindenek felett, amit valóban ismerünk, a tudomány a legmindenhatóbb. Nap-nap után tapasztaljuk, mint lesznek oly dolgok lehetségesek, amelyeket eddig lehetetleneknek tartottak, úgy hogy végül nehezebb dolog problémákat kigondolni, mint azokat a tudomány által megoldani. Természetesen azt vethetni ez ellen, hogy a tudomány még nem tud mindent. Ezt elismerjük, annál is inkább, mert a voltaképeni tudomány oly fiatal, alig két-háromszáz éves. Amde a felfedezéseknek naponként megújuló folyamata biztosítéka annak, hogy idővel a tudomány egyik kívánságunkat a másik után teljesíti, egyik lehetőséget a másik után megteremti, úgy hogy gyors lépésekkel közeledik a Mindenhatóság eszméje felé. Azt mondhatják továbbá: a tudomány nem tehet semmit a természet törvényei ellen. Amde hívő keresztények is kimondják, ha tanultak valamit a mai, azaz a természettudományból, hogy isten mitsem tesz a természet törvényei ellen, mert azokat ő maga alkotta és kötve van hozzájuk. Ebben a tekintetben tehát nincs különbség a korszerűen elképzelt Isten és a tudomány között.

Azt mondják továbbá az istenségről, hogy legyőzi az időt és a tért, hogy a térben mindenütt jelenvaló és hogy örökkévaló. Ezek a jelzők megilletik a tudomány eszméjét is. Hogy az utóbbi években és évtizedekben mennyire eltűntek a térbeli akadályok és hogy mennyire

összezsugorodott a föld felülete a közlekedési eszközök haladása által, azt mindenki oly élenken érzi, hogy nem szükséges róla beszélnem. Épügy fölösleges külön kiemel-nem, hogy a közlekedés eme páratlan fellendülése tisztára a tudomány alkalmazásának köszönhető. Sőt bátran mond-hatjuk, hogy minden egyes ember mindenütt jelenvaló, hála a drótnélküli távirónak, mely ma-holnap a félvilágot behálózza és ez bizonyosabb a papok-állította isteni je-lenvalóság elméleténél. A tudomány épen így legyőzi az időt, amennyiben irások, könyvek útján készen tartja le-tűnt nemzedékek tudását a jelenkor számára és azt gya-rapítva és megjavítva a jelen munkásságával a jövőnek átadja. Már előbb meggyőződünk róla, hogy a tudomány az időtől és a népek sorsától függetlenné vált, hogy csupán az emberiségnek szinte teljes elpusztulása folytán tűnhetnék el a világból. Tehát a tudomány is a legnagyobb mértékben legyőzte a tért és az időt.

Harmadszor: istent mindentudónak szokták mondani. Nos, nem kell bővebben fejtegetnem, hogy, amennyiben mindentudásról egyáltalán fogalmunk lehet, a tudo-mány valóban mindentudó. Mert hisz minden tudásunkat magában foglalja. A tudomány ideálja ugyancsak az ob-jektív mindentudás, az az állapot, amelyben minden előz-ményből jósolni tudunk a belőle származó következmé-nyekre. Talán azt lehet ez ellen felhozni, hogy bizonyára vannak olyan elmúlt események, amelyek semmiféle nyo-mot nem hagytak maguk után, amelyeket tehát soha fel nem fedezhetünk és meg nem ismerhetünk. Ez helyes le-het. Ámde az olyan események, amelyek semmiféle nyo-mot nem hagytak maguk után, bizonyosul oly események, amelyek a legcsekélyebb hatással nem voltak reánk; mert ha lett volna hatásuk, nyilván épen ezek volnának azok a nyomok, amelyek létezését határozottan tagadtuk. Az olyan események pedig, amelyek jelenlegi állapotainkra

semmiféle befolyást nem gyakoroltak, azok egyáltalán nem méltók a tudásra, mint oly egyes események, amelyeket előbb határozottan kirekesztettünk a tudományból. Tehát, ha a tudomány nem is mindentudó, mindamellett meg van az a tulajdonsága, hogy a tudást azokra a jelenségekre összpontosítja, amelyek ránk nézve jelentősek, mert állapotunkat valamiképp befolyásolják, viszont távol marad azoktól a jelenségektől, amelyeknek nincsen jelentőségük.

Negyedszer: istent felruházták a legfőbb jószág jelzőjével, és ez körülbelül legutolsónak szerzett tulajdonsága. Az ember imával fordul istenhez, ha szabadulni akar szenvedéstől és betegségtől, ha támogatást óhajt kívánságai és reményei tekintetében. A tudomány itt is mérhetetlen sikerrel váltja fel isten helyét. Mert a tudomány egymásután teljesíti összes vágyainkat, gátat vet a betegségeknek és meggyógyítja azokat, csökkentli, majd megakadályozza a szerencsétlenségek minden faját, meghosszabbítja életünket, gazdaggá és boldoggá teszi. Természetesen, a tudomány époly kevésbé teljesíti kívánságainkat azonnal, miként az istenség, főképp pedig nem teljesíti azokat pusztán kérésünkre. Komoly munkát kell végeznünk, hogy a tudomány rajtunk segíthessen. De a tudomány megmutatja a legrövidebb utat, hogy a legkisebb idő és energia felhasználásával jussunk el óhajtott célunkhoz. A tudomány nem teljesítheti azokat a kívánságainkat, amelyek ellenkeznek a természet törvényével. De ebben is nagyon hasonlít a fejlett és tisztult istenség fogalmához, mert a jószágos és mindenható isten sem teljesíti az embernek esztelen és ellentmondó kívánságait. Ilyen a tudomány is. Nem teljesíti azokat a kívánságainkat, amelyek bármiképp ellenkeznek a természeti törvényekkel. Ha ugyanis e fajta vágyaink teljesülnének, akkor ezáltal mi magunk ellenkezésbe jutnánk a természet

szeti törvényekkel és a világ folyása, mely a természet törvényeit követi, bennünket elpusztítana és megsemmisítene. Ha tehát a tudomány ilyenféle kívánságainkat nem teljesítheti, akkor ebben is a jóságos, bölcs Istenség módján jár el, mely meghiusítja azokat a vágyainkat, amelyek szükségképen romlásunkra vezetnének.

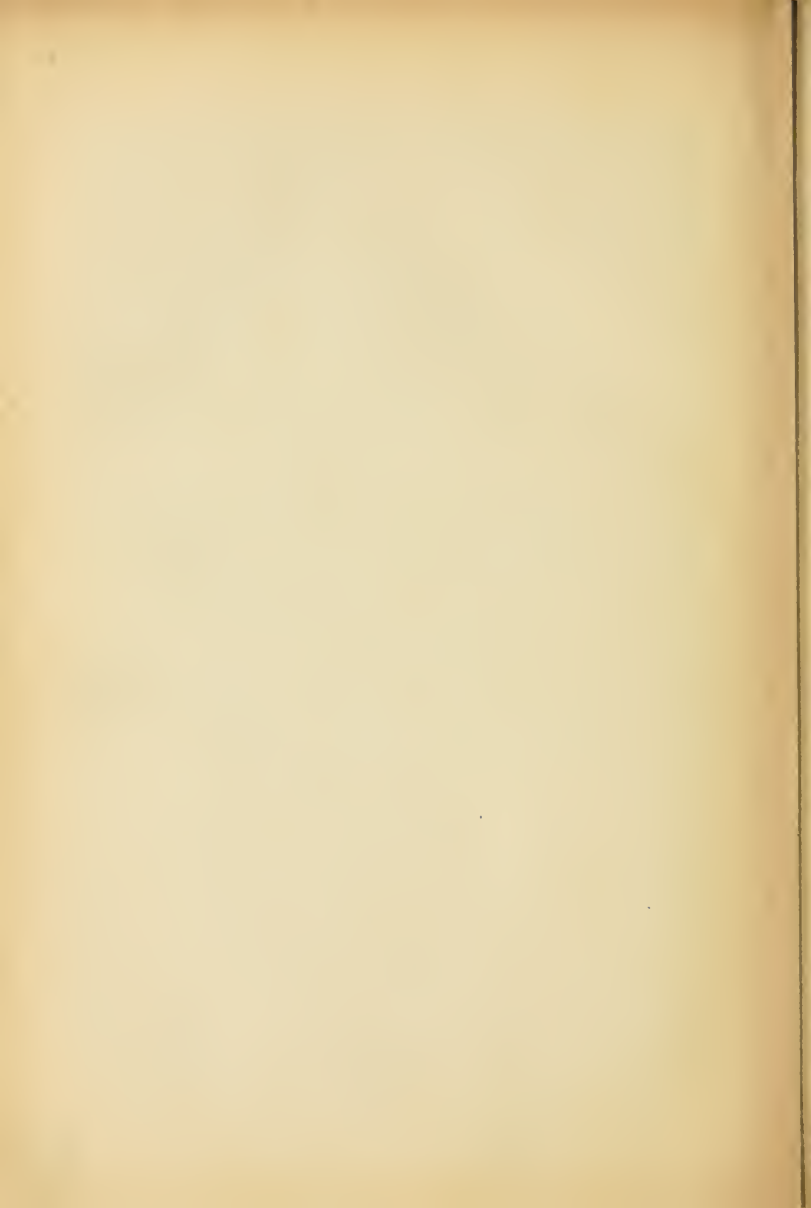
Csupán egy pontban mutatkozik nagy, alapvető különbség az Istenség fogalma és a tudományról alkotott fogalmunk közt. A régi isten *U r* volt, akihez csak könyörgéssel volt szabad közeledni és aki kénye szerint döntött. Az Ó-testamentumban szigorú és féltékeny isten ő, aki ellenségeinek erőszakos leigázásával, az engedetlenek kiméretlen és kegyetlen megbüntetésével kényszerítette ki maga iránt az engedelmességet és aki hívei felett korlátlanul uralkodott. A későbbi, fejlettebb felfogás a régi kemény, szigorú, féltékeny istent átalakította egy jóságos, atyai, szelíd istenné. De még ez is korlátlan uralkodóként önkényesen ítélkezett és vele szemben csak a föltétlen meghódolásnak, az alázatos kérésnek volt helye. A mai tudomány természetesen tudja, hogy az Istenség ilyen fogalma merőben bizonyos emberi, sőt néha tiszttára papi ideálok summája volt, de ezt természetesen nem tudták azok, akik ezt a fogalmat megalkották, illetve a papságtól átvették. Itt nyilvánvaló különbség van a régi öntudatlan istenség-fogalom és a mai tudatos tudomány-fogalom közt. Mert a tudomány az emberiségnek önalkotta műve és nem úgy közeledünk feléje, mint valami korlátlan uralkodóhoz, kinek ítéletét nem is sejthetjük, csupán alázattal fogadhatjuk, hanem becsületos, őszinte munkával járulunk elébe. Kívánságainkat nem önkénye szerint dönti el, hanem a természet törvényei szerint, amelyekben lényünk alapszik.

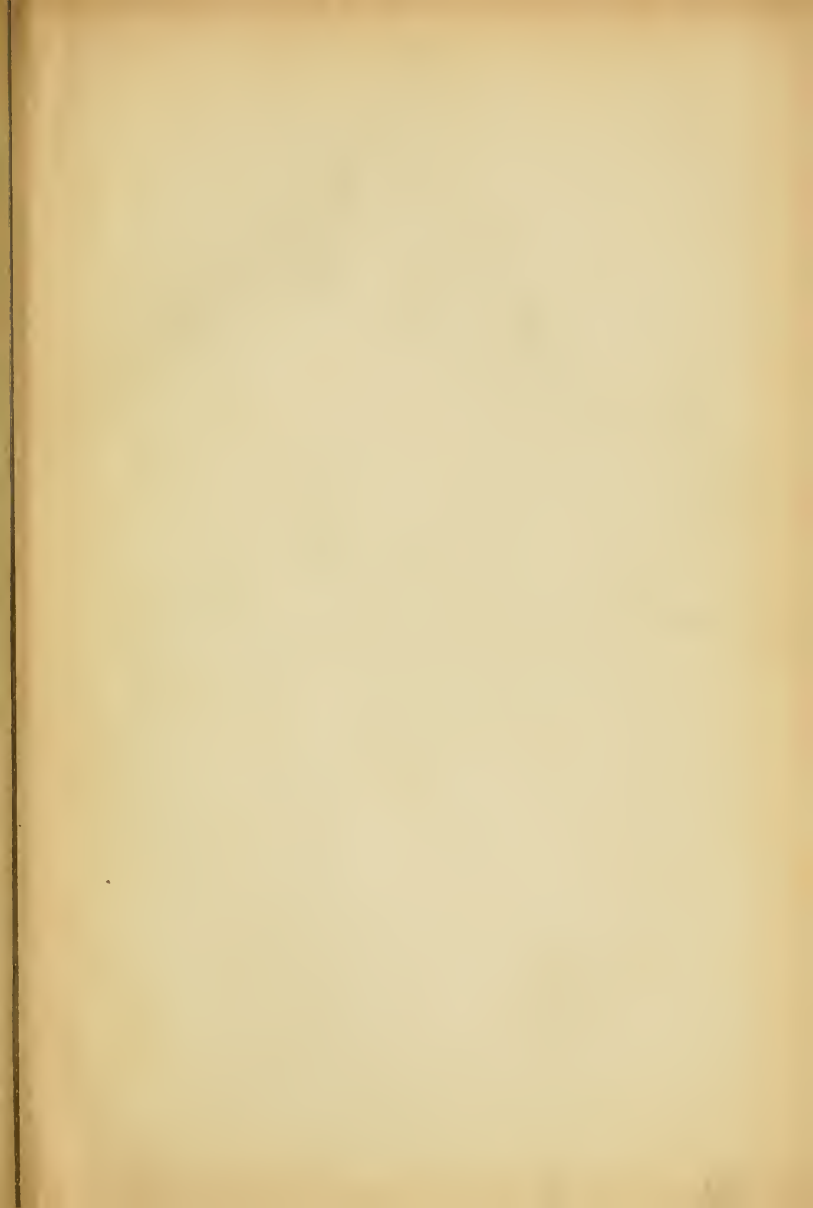
Végül még a legfontosabb megjegyzést. A teológus-

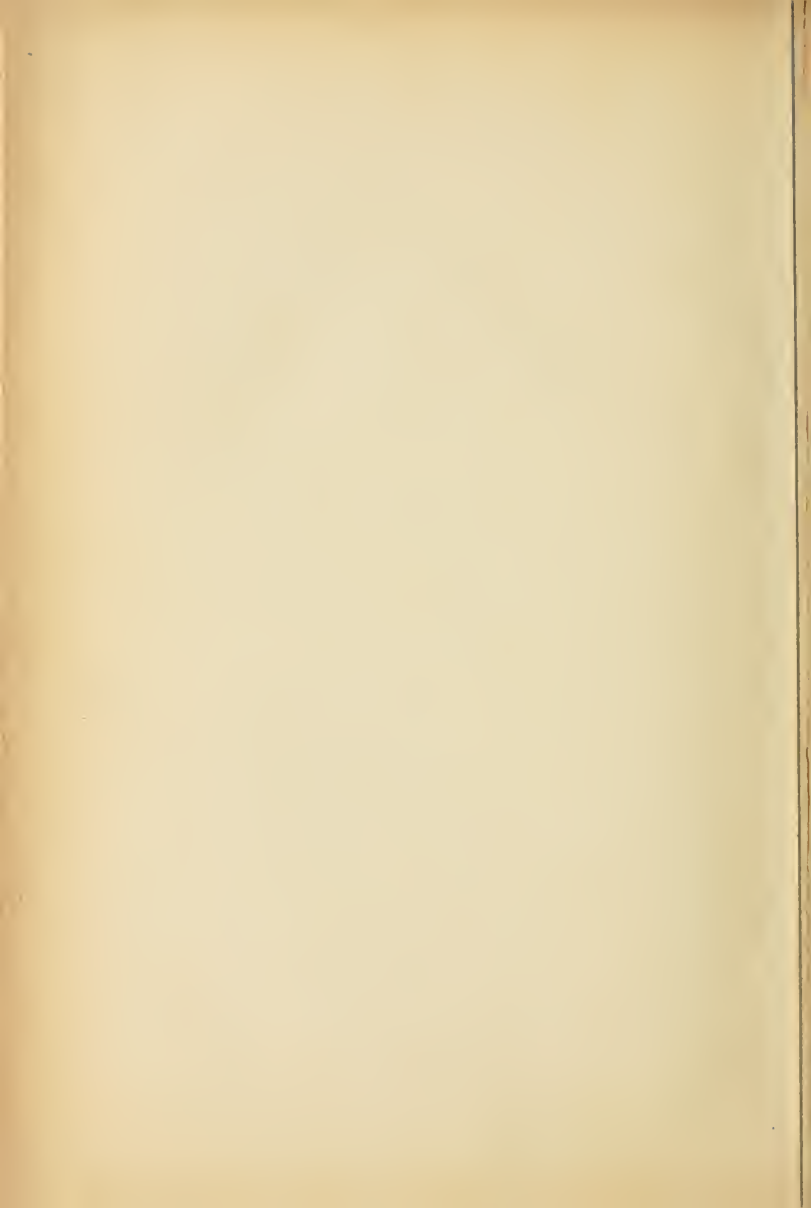
sok és filozófusok évezredek óta fáradoztak rajta, hogy döntő bizonyítékot hozzanak a szellemi, vagyis a világonkívüli Isten létezése mellett. Az eredmény negatív volt és valamennyi ugynevezett bizonyíték tévedésnek vagy hamis következtetésnek bizonyult. Isten létének bizonyítását tehát a személyes érzésben kellett keresni. »Az érzés minden«. Ebből viszont az következik, hogy egy ilyen, tisztán személyes érzésből fakadó Isten szociális funkciót nem végez: mert az egyéni Istentől nem vezet semmiféle fonál a közösséghez. Az Istenség ilyen fogalma, vagyis inkább érzete teljesen cserben hagy bennünket azon a ponton, amely a modern embernek a legfontosabb.

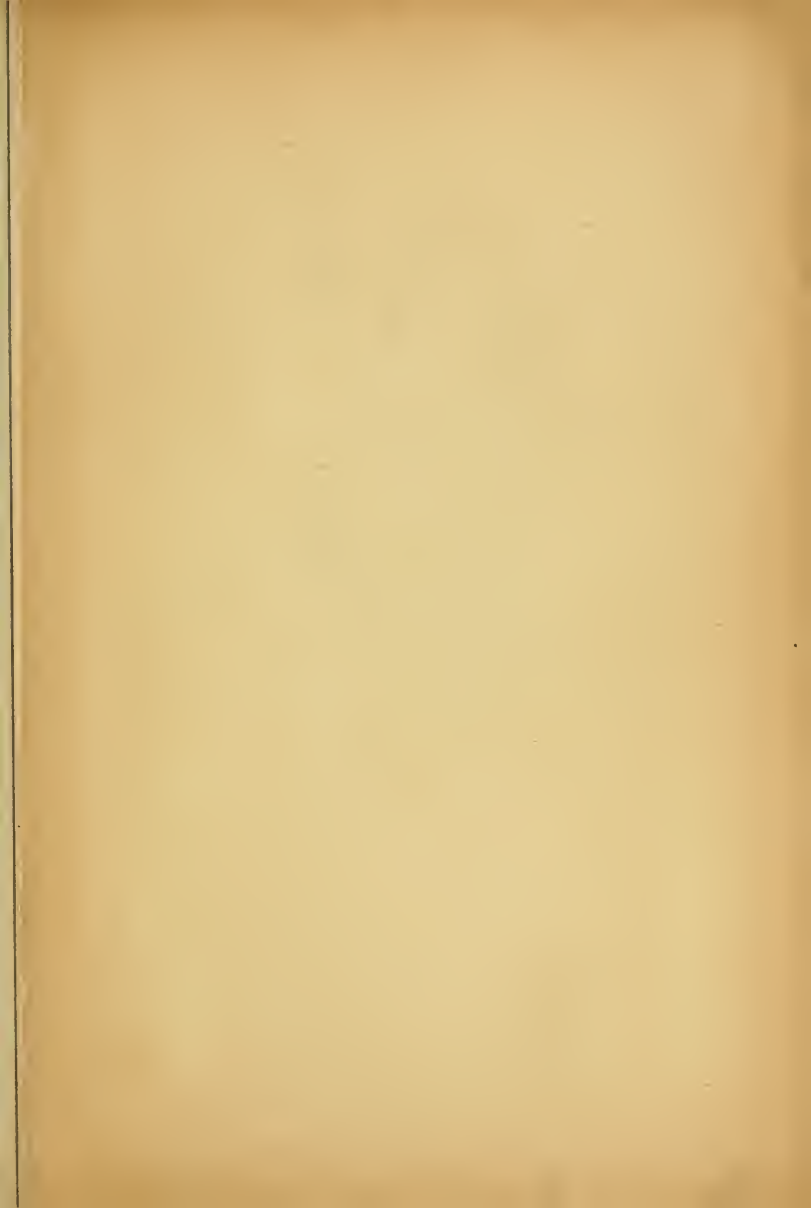
De ami itt hiányzik, azt megtaláljuk a tudományban. Először is létezése minden kétségen felül bizonyos; hisz láttuk, hogy mennyire független lett még az egyes kutató egyénektől is. Hatásai betöltik és irányítják egész életünket. Mindez szociális úton és szociális célokért történik, mert a tudomány általában csak mint szociális alakulás áll fönn. Ami hiányzott az Istenség régi fogalmából, azt bőven és szervesen megtaláljuk a tudományban, amely ebben a vonatkozásban is megmutatja modern értelemben vett természetét.

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

